

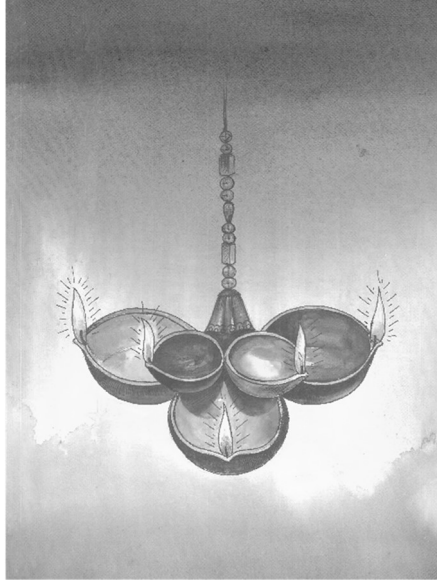
अचिंतसत्तिजुत्ता हि ते भगवंतो परमकल्लाणा परमकल्लाणहेऊ सत्ताणं।।

श्रुतसंविभाग – १९

November, 2020

कार्तिक, २०७७

ज्ञानपंचमी

जह दीवा दीवसयं पइप्पए सो य दिप्पए दीवो...

प्रकाशक

अभ्युदय शिक्षणनिधि – भावनगर

श्रुतसंविभागोऽयं मैत्रीमण्डपायताम्

✓ विजयमुक्ति-मुनिचन्द्रसूरी

धर्मकल्पद्रुमस्यैता, मूलं मैत्र्यादिभावनाः।

येन ज्ञाता न चाऽभ्यस्ताः, स तेषामतिदुर्लभः॥

आस्माकीनं संयम-शैशवम् अध्यात्मयोगि-गुरुदेव-पूज्याचार्य-विजयकलापूर्णसूरीश्वरच्छत्रच्छायायां तु व्यतीतमेव, परं दीक्षातः वर्षत्रया-नन्तरं नमस्कारमहामन्त्र-मग्नानां पूज्यपं.श्रीभद्रङ्करविजयगणिवराणां निश्चायामपि व्यतीतमेव। यतः अस्माकं गुरुदेवानां मानसे पूज्यपंन्यास-प्रवराणाम् आकर्षणम् आ बहोः कालाद् आसीदेव – तेषां समीपे कतिपय-वर्षाणि स्थातव्यमिति। तेषां भावनावशाद् अस्मत्सौभाग्यसरोजमपि विक-सितम्। अस्माभिरपि तद्-योगिराजनिश्चा अनायासेनैव लब्धा। तत्समीपे अवस्थानाद् नैके अश्रुतपूर्वचिन्तनविन्दवः श्रुताः तन्मुखारविन्दात्। प्रत्यहम् अतीव प्रत्यग्रमेव तेषां चिन्तनमासीत्।

क्वचित् क्वचिद् जैनसङ्घस्य विचित्रां कलहपूर्णां स्थितिं वीक्ष्य हितशिक्षा-समये ते पूज्यपादाः पंन्यासप्रवराः खिन्नतामपि दर्शयन्तः आसन्। तन्मुखकमलाद् एतद्विषयकम् अस्माभिः असकृत् श्रुतम्। यथा –

‘जैनसङ्घे सम्पत्तिः, बुद्धिमत्ता, आयोजन-कौशलम् – इत्यादिकः अगण्यगुणगणः अस्ति, परं मैत्रीभावस्य महद् न्यौन्यम् अनुभूयते। सर्वत्र मैत्रीभावः विलसेत् चेत् स्थितिः अनीदृशी एव स्यात्।’ अधुनाऽपि सर्वत्र प्रायः तद् अनुवर्तते।

अन्यच्च, अन्यसमुदायीय-पूज्यवल्लभसूरि-पूज्यनेमिसूरि-पूज्य-सागरानन्दसूरि-पूज्यनीतिसूरिवरादीनामपि गुणान् ते समये समये गायन्ति

स्म। तत्राऽपि पूज्यसागरानन्दसूरिविषयकः तेषाम् आदरभावः अतीव आसीत्। बहुवारं तैः उक्तम् -

‘मम पिता पूज्यसागरानन्दसूरि-भक्तः आसीत्। तत्प्रार्थितैः पूज्य-सागरानन्द-सूरिभिः पत्तने वाचनाऽपि विहिता आसीत्। तल्लाभः मम पित्रा गृहीतः आसीत्। अहं तदानीम् अष्टवर्षवयाः बालः आसम्। अहं बहुवारं तत्समीपम् उपविशन् आसम्। परं कदाऽपि प्रायः नाऽहं तैः दृष्टः, न किञ्चित् पृष्ठो वा यद् भगो! त्वं दीक्षाम् आदातुकामो वा? इति। तदानीं मम दीक्षा-ग्रहणेच्छा आसीदेव। सकृदपि तैः पृष्ठम् अभविष्यत् चेद् दीक्षाम् अग्रहीष्यम् अहम्। यतः ते पूर्णरूपेण ज्ञानमग्नाः आसन्।

सागरानन्दसूरिः नाम जङ्गमज्ञानज्योतिः। अतः एव तत्फलरूपेण अन्तिम-समये पञ्चदशदिनानि अर्धपद्मासनावस्थैः तैः परमसमाधिः प्राप्तः। ज्ञानस्य एव इदं फलम् आसीत् समाधिरूपम्।’

इत्यादिश्रवणवशाद् अस्मदीया दृष्टिरपि विशालतां गता। मैत्री-परोपकार-ध्यानादिकमेव तेषां मुख्यरूपेण कथनसारः आसीत्। श्रमण-सङ्घोऽयं कथम् ऐक्यं गच्छेत्? इत्यत्र ते सततं चिन्तयति स्म।

२०५६तमे वैक्रमीये वर्षे पालीताणा-चातुर्मास्यावसरे नैके पूज्या-चार्याः (प्रायः १७) आसन्। अस्मद्गुरुदेवाध्यात्मयोगिनिश्चायां सर्वैः निर्णीतं यत् कथं न प्रतिरविवासरं सर्वेषाम् आचार्याणां मेलनं स्यात्? सर्वैः सम्भूय तत्र प्रमुखत्वं पूज्यकलापूर्णसूरिभ्यः प्रदत्तम्। नैतावदेव, ते पूज्याः यद् ब्रूयुः ते एव विषयाः अत्र प्रवचनेषु भविष्यन्ति इत्यपि निर्णीतम्। पूज्याचार्यैः प्रथम-रविवासरे (दि. २३-७-२०००, आषा. कृ. ७) मैत्रीविषयकं सर्वैः वक्तव्यमिति आदिष्टम्। सर्वैरपि ‘तथे’ति प्रतिपन्नम्।

श्रुतसंविभाग - १९

तस्मिन् प्रवचने अध्यात्मयोगिनः पूज्याचार्या उक्तवन्तः –

‘अद्य मया मैत्रीविषयकं वक्तव्यमस्ति। मया प्राक् कथितमासीत् –
प्रथमं तावद् वयं मैत्रीं स्वहृदि अङ्गीकृत्य जीवेम, पश्चादेव कथयेम इति।

मैत्रीभावामृतपरिपूर्ण एव अस्मदीयः सङ्घः शोभां गच्छेद्, ना-
ऽन्यथा। अद्य वात्सल्य-मैत्रीभावाद्याः मृतप्रायाः दृश्यन्ते। तान् वयं सप्राप्तान्
कुर्याम। मैत्र्यादिचतुर्भावानां स्वरूपं साक्षाद् भगवता उक्तमस्ति।

धर्मः कल्पद्रुमायते चेद् इमाः भावनाः तन्मूलायन्ते। इमाः भावनाः
शास्त्रनवनीतमस्ति इति विदाङ्कुर्वन्तु। ये इदं न जानन्ति, न वा आचरन्ति,
ते धर्मकरणाशां त्यजेयुः।

याः विना अयं धर्मोऽपि अकिञ्चित्करः मूल्यहीनो वा। अहो! तासां
भावनानां किमपि माहात्म्यम्!

का इयं मैत्री? शास्त्राणि कथयन्ति – परहितचिन्ता मैत्री नाम। वयं
सदैव स्वार्थमेव चिन्तयामः। अयमेव मोहः नः। अयं धर्मः अस्मान् मोह-
निगडात् प्रथमं तावद् मोचयति।

चतुर्विधसङ्घस्य प्रत्येकं सभ्यः नाम मोहराजं जिगीषुः युयुत्सुः वीरः
सुभटः! यस्य मोह-विजय-लक्ष्यं न स्यात्, स जैन एव नाऽस्ति। आ अनादि-
कालात् चत्वारः कषायाः अस्मान् आक्रम्य अन्तःस्थिताः सन्ति। न यावत्
कषाय-मुक्तिः, न तावत् संसार-मुक्तिः।

भावनाभिरेव आभिः कषायमुक्तिः शक्या।

मैत्र्या क्रोधः, प्रमोदेन मानः, करुणया माया, माध्यस्थ्येन च लोभः
जेतुं शक्यः। सम्यग् विचारतः इदं ज्ञास्यते भवद्भिः।

श्रुतसंविभाग - १९

यत्र मैत्री, न तत्र क्रोधः, यत्र प्रमोदः, न तत्र मानः, यत्र करुणा, न तत्र माया, यत्र माध्यस्थ्यं च स्याद्, न तत्र लोभः स्थातुं शक्नुयात्।

गते गुरुवारे वाचनायां सर्वे सूरयः अस्मत्सविधं समागताः आसन् तदा मैत्रीविषयिणी चर्चा प्रवृत्ता। मैत्रीकृते शास्त्राधारोऽपि दत्तः आसीत्। जीवानां नैके भेदाः सम्भवन्ति – एक-द्वि-त्रि-चतुरादयः। तत्र उपयोगम् अधिकृत्य एकभेदोऽपि सम्भवति।

सर्वे जीवाः उपयोगवन्तः। उपयोगापेक्षया सर्वे जीवाः ऐक्यं गच्छन्ति। जीवास्तिकायद्वारा अपि ऐक्यं साधयितुं शक्यम्।

मया उक्तमासीत् – जीवास्तिकायादिकम् अवबुध्याऽपि वयं मैत्रीं साधयितुं न शक्नुयाम चेद् वास्तवं साधुत्वं नैव सम्भवेद् अस्मासु।

प्रथमं प्राणातिपातविरमणमहाव्रतं मैत्रीभावोपोद्वलकमेव। प्रश्न-व्याकरणे अहिंसायाः समानार्थाः ६० शब्दाः सन्ति। तेषु अन्यतमोऽयं शब्दः 'शिवा' इति। शिवा नाम करुणा। सा एव तीर्थकृज्जननी। 'अहं तित्थयरमाया सिवादेवी'। इयं शिवादेवी नाम करुणादेवी।' इत्यादि (कहे कलापूर्णसूरि-३, पृष्ठम् – ३३-३४)

मैत्रीप्रसारणस्य नैके पन्थानः सन्ति। तत्र विलक्षणोऽयं पन्थाः श्रुतसंविभागनामा।

श्रुतसंविभागोऽयं मैत्री-सौरभमेव ज्ञानवितरणव्याजात् प्रसारयति इति वयम् अभिप्रेमः। दूर-दूरस्थाः मुनयः किं किं पठन्ति? किं किं चिन्तयन्ति? कान् कान् वा प्रश्नान् उद्भावयन्ति? इत्यादिकं सर्वमनेन श्रुतसंविभागेन ज्ञायते। अनेन च मिथः मैत्रीभावः अपि वृद्धिं गच्छति। अनेकाज्ञातमुनीनां वैदुष्यमपि विजृम्भते अस्मिन् श्रुतसंविभागे।

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

૨૦૭૨ સમ્મેલનાનન્તરમયં પ્રકાશ્યમાનઃ શ્રુતસંવિભાગઃ ઉત્તરોત્તરં
વિકાસં ગચ્છન્ સર્વસમુદાયીયમુનીનાં સમાવેશકીભૂય મૈત્રીમળ્ડપાયતામિતિ
આશાસ્યતે।

* * *

શ્રીકલાપૂર્ણસૂરિજી (વાગડ) - સમુદાયના વિદ્વદ્વર્ચ બંધુબેલડી પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંત શ્રીવિજયમુક્તિચંદ્રસૂરિજી-વિજયમુનિચંદ્રસૂરિજી મહારાજ. જૈન શાસનના ઇતિહાસની ઝીણામાં ઝીણી હકીકતો અંગે એમના જેટલી જાણકારી અન્યત્ર હોવી મુશ્કેલ છે. જૈન શાસનનો, શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયનો, તપાગચ્છનો કે શાસનપક્ષનો કોઈ પણ પ્રશ્ન હોય, એના વિષે સપ્રમાણ માહિતી અહીંથી મળશે જ એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય એવું આ સ્થળ છે. શાસનસંરક્ષક વિદ્વાન તરીકે પૂજાતાં હોવું અને વિદ્વત્તાને શાસનનિષ્ઠાનો વાસ્તવિક ઓપ આપવો એ બંને વચ્ચે કેટલો તફાવત છે તે એમને જોયા પછી જ સમજાય. જેનાં ચરણે માથું ઝૂકે એની સાથે હેયું પણ અવશ્ય લગે એવાં સ્થાન બહુ ઓછા બચ્યાં છે. પણ જે છે તેમાં આચાર્યશ્રીનું નામ નિશ્ચિતરૂપે મુકવું પડે. સંસ્કૃતભાષા પર અસાધારણ કાબૂ ધરાવવા સાથે જે પણ લખવું તે સંસ્કૃતમાં જ લખવું એવું પ્રાણ ધરાવનાર આ મહાપુરુષો છે. એકાધિક પ્રાકૃત ગ્રંથોની સંસ્કૃત છાયા તેઓશ્રીએ કરેલી છે. તો સાથે પ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રય જેવાં મહત્ત્વપૂર્ણ સંપાદનો એમના નામે નોંધાયેલાં છે. કહે કલાપૂર્ણસૂરિ જેવાં લોકભોગ્ય વ્યાખ્યાનસંગ્રહો આપીને તેઓશ્રીએ જૈન શાસનના વિચારમાળખાને ઘણું સદ્ધર બનાવ્યું છે. પ્રસ્તુત લેખ તેઓશ્રીએ હેયાના ઉમળકાથી પાઠવ્યો છે. લેખમાં સંઘએકતાની ખેવના અને મૈત્રીભાવનાની સુવાસ મહેકે છે. આવા પૂજ્યપુરુષોના અગ્રલેખ સાંપડવા એ આ સામયિક માટે ગૌરવવંતી ઘટના છે. — સં.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

અનુક્રમ

<u>ક્રમાંક</u>	<u>લેખ</u>	<u>પૃષ્ઠ</u>
	<u>દ્રવ્યાનુયોગ</u>	
308	આર્તધ્યાન કે સ્વામી	1
309	વૈક્રિય વિકુર્વણા	6
310	અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પ્રથમવાર કયું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે?	18
311	ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયમાં પરંપરાભેદ	37
312	દ્રવ્યજિન અને ભાવજિન અંગે એક નવી જ વિચારણા	39
	<u>ચરણકરણાનુયોગ</u>	
313	કાચા ગોરસયુક્ત કઠોળમાં નિગોદ અને પંચેન્દ્રિય જીવો	41
314	રત્નાધિકને અલ્પપર્યાયવાળા પાણુ વંદનીયા!	42
315	ગોચ્છક વિષે થોડી વિચારણા	42
316	અષ્ટપ્રકારી પૂજા દિવસમાં ત્રણ વાર?	43
317	શિષ્યોના વચનમાં આદર	45
318	નમુત્યુણુંના પાઠ વખતે ભિન્ન મુદ્રા	46
	<u>ગણિતાનુયોગ</u>	
319	શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ.ની વાતનો સમન્વય	48
	<u>ધર્મકથાનુયોગ</u>	
320	પહેલાં કેવલજ્ઞાન કોને – ચંડરુદ્રાચાર્યને કે શિષ્યને?	51
321	કૃષ્ણે સાતમી નરકની ત્રીજી નરક ક્યારે અને કયા કારણથી કરી?	52
322	શ્રેયાંસકુમાર વિષયક મતાંતર	53
323	ભગવાનની સામે સૂર્યાભદેવ દ્વારા ભગવાનનો જ અભિનય	54

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

324	શ્રીવીરપ્રભુને સંગમે કરેલા ૨૦ ઉપસર્ગ	55
325	ભાવી તીર્થંકર શ્રીકૃષ્ણ	58
326	ચમરેંદ્રની વિકુર્વણાની શક્તિ અને વાયુભૂતિની ક્ષમાપના	63
	<u>સંશોધન</u>	
327	ઉદ્ધોષયિત્વા પ્રયોગની સિદ્ધિ	66
328	શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની રચના ક્યારે?	74
	<u>હૃદયમત્ર ચિન્ત્યમ્</u>	
329	ચોથું સ્વપ્ન – લક્ષ્મીદેવી કે શ્રીદેવી?	75
	<u>પ્રકીર્ણ</u>	
330	નિર્માલ્યની પ આશાતના તથા તેનાં ફળ	77
331	જાબ નવિ હોવે પ્રભાવક એહવા...	78
332	કેટલીક ધ્યાનપાત્ર વાતો	78
333	દીર્ઘાયુ અને શુભદીર્ઘાયુનો તફાવત	82
334	ચૌદપૂર્વધરની શક્તિ	83
335	ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ અને અન્યલિંગસિદ્ધ	84
	<u>જિજ્ઞાસા</u>	
123	મહાસમવસરણનો કયો અર્થ?	86
124	દર્શનાવરણીયના ક્ષયથી વચનાતિશય એટલે?	86
125	અર્હિસા ન જાઝ નો અર્થ શું હોઈ શકે?	86
126	ધૂપપૂજા અંગપૂજા કેવી રીતે?	86
127	સંબોધપ્રકરણ – ગાથા – ૧૪૦ નો પદાર્થ	86
128	દેશાવકાશિકત્રતમાં પરચકખાણ	86
129	કૃષ્ણના ત્રીજા ભવની ઘટના	87

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

130	ઉપસર્ગ પછી પરમાત્માનું શરીર	87
131	સંગમના ઉપસર્ગ પછી ઈંદ્રનું કૃત્ય	87
132	પ્રભુનો પરિવાર	88
133	અસ્પૃશ્યસ્પર્શથી ભક્તિનો વ્યાધાત	88
134	સમ્યક્ત્વ અને બોધિ વચ્ચે તફાવત	89
135	એકત્વવ્યવહાર વાચ્યતાસંબંધથી એકસંખ્યામાં	90
136	ગુણ, જાતિ, કર્મમાં દ્વિત્વનો બોધ	90
137	ધ્વંસમાં કાર્યત્વના લક્ષણનો સમન્વય	91
138	પ્રત્યેકબુદ્ધોએ રચેલો ગ્રંથ સૂત્ર ગણાય?	92
139	કાલચક્રના ૧ ભારનું માપ કેટલું?	92
140	ત્રસનાડીની બહાર ત્રસ જીવોનું ગમનાગમન કેમ નહીં?	93
	<u>સમાધાન</u>	
@ 114	ખેચર જીવની ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ્પૃથક્ત્વની અવગાહના	94
@ 115	અર્ધપુષ્કરાવર્તની બીજા ભાગની નદીઓ ક્યાં જઈને વિલીન થાય છે?	96
@ 33	ભાવનિક્ષેપાની ઉપયોગિતા	97
@ 90	ભૂતકાળ કરતાં ભવિષ્યકાળ અનંતગણો	98
@ 91	અનંતના ૮ પ્રકાર	99
@ 97	મંદિર કે દ્રવ્ય સે અપના જીવનનિર્વાહ કરતા હો તો ક્યા વહ સુપાત્રદાન કર સકતા હૈ?	100
@ 104	વનસ્પતિકાય હોય ત્યાં અવશ્ય અગ્નિકાય કઈ રીતે?	101
@ 107	દીક્ષાસમયે મુમુક્ષુનાં વસ્ત્રો રંગવાનું વિધાન	103
@ 108	પ્રભુનાં પ્રથમ સાધ્વીજીને સામાચારીનું જ્ઞાન કોણ આપે?	104

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

@ 113	ઉનાળામાં સુખડી વગેરેનો કાળ કેમ ઘટે છે?	105
	<u>પત્રચર્ચા</u>	
166	ક્ર. 150 (17.82) ક્ર. 131 (16.92) ક્ર. Σ 226 (15.84)	106
167	ક્ર. @ 86 (18.65)	108
168	ક્ર. Σ 263 (17.2) 'ઠામિ કાઝસ્સગ્ગ' મેં નયવિચારણા	109
169	ક્ર. Σ 285 (17.92) મીમાંસક અને નૈયાયિકોનું ઉપમાન પ્રમાણ...	113
170	ક્ર. Σ 149(12.34) વમદેવી કે વામાદેવી?	117
171	ક્ર. Σ 281 (17.62) દેવના કુંડલનું સચિત્તપાણું	118
172	ક્ર. Σ 24 (5.2) સુપાર્શ્વનાથ પ્રભુના દેહનો વર્ણ કયો?	121
173	ક્ર. Σ 274 (17.48) આવશ્યકક્રિયાનાં સૂત્રોમાં સુધારા	122
	<u>શ્રુતશુદ્ધિ</u>	
≠ 28	સિરિસિરિવાલકહા	123
≠ 29	પ્રવચનસારોદ્ધાર: સટીક: (પૂર્વાર્ધ:)	124
≠ 30	જ્ઞાનસાર – જ્ઞાનમંજરીવૃત્તિ:	127
≠ 31	ખમણસુત્ત-પક્ખિયસુત્ત-ખામણગસુત્તાણિ સાવચૂરિયાઈ	138
≠ 32	સકલાર્હસ્તોત્રમ્ – કનકકુશલગણિકૃતવૃત્તિ: – ભા. - ૧	150
≠ 33	સકલાર્હસ્તોત્રમ્ – ગુણવિજયકૃતાર્થપ્રકાશવૃત્તિ: – ભા. - ૨	151
≠ 34	જીવસમાસપ્રકરણમ્ - વૃત્તિસહિતમ્	152
	<u>દાર્શનિક ચિંતન</u>	
336	વેગનું લક્ષણ	158

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

	અમે વાંચ્યું, તમે પણ વાંચશો?	
▲ 8	The System of Indian Philosophy	163
▲ 9	જ્ઞાનસારનું તત્ત્વદર્શન	168
	વિહંગમદૃશ્યમ્ – ૧૭-૧૮	175
	વિશેષ પ્રતિરૂપંદ	179
	વ્યાહરમો વયં સ્વાગતં બાન્ધવાઃ!	181
	શ્રુતવધામણાં	186

* * *

શ્રુતસંવિભાગ - ૨૦ મહા શુદ્ધિ પાંચમ (વસંતપંચમી),
સં. ૨૦૭૭ ના દિવસે પ્રગટ થશે.
પોષ શુદ્ધિ પંચમી, સં. ૨૦૭૭ સુધીમાં મળનારા લેખો/લખાણોનો
સમાવેશ આગામી અંકમાં કરવો શક્ય બનશે.

* શ્રુતસંવિભાગમાં પ્રગટ થતી સામગ્રી વિચારણાત્મક સમજવી, નિર્ણયરૂપ નહીં.

* સંપાદન : મુનિ ત્રૈલોક્યમંડનવિજય

* સંપર્ક : c/o ભાવેશ એમ. દોશી, ૭૦૧, સુયોગસ ગોદાવરી કૃપા, વી. પી. કોસ
રોડ, મુલુંડ (વે.), મુંબઈ ૪૦૦૦૮૦ મો. ૯૨૨૪૧ ૦૩૨૯૯ Email –
shrutasamvibhaga@gmail.com મો. ૯૯૦૯૦ ૯૯૧૬૧ (વિહારમાં)

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

શ્રુતસંવિભાગ પરિવારના આ અંકના લેખકો* (અકારાદિ-ક્રમે)

લેખક મુનિ	સમુદાય / શાખા	લેખ વગેરે
આચાર્ય શ્રીમુક્તિ- મુનિયન્દ્રસૂરિજી	શ્રીકલાપૂર્ણસૂરિજી	અગ્રલેખ:, વિહંગમદૃશ્યમ્
મુનિ શ્રીઅક્ષતયન્દ્રવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 320, 322
મુનિ શ્રીઅનંતયન્દ્રસાગરજી	શ્રીસાગરજી મહારાજ	Σ 327
મુનિ શ્રીઅસંગયોગવિજયજી	શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી	Σ 319
મુનિ શ્રીકલ્પયન્દ્રવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	☒ 166
મુનિ શ્રીકુમુદયન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 309, 310 ☒ 171 # 31, 34
મુનિ શ્રીગોયમયન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 308, 309, 310 # 34
શ્રીતારકયન્દ્રસાગરજી ગણિ	શ્રીસાગરજી મહારાજ	☒ 167
મુનિ શ્રીતીર્થતિલકવિજયજી	શ્રીકલાપૂર્ણસૂરિજી	Σ 313, 314, 321, 330, 331
મુનિ શ્રીત્યાગમંડનવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	▲ 9
મુનિ શ્રીનિર્ઘ્રયન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	@ 33
મુનિ શ્રીન્યાયરત્નવિજયજી	શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી	Σ 324
મુનિ શ્રીપ્રેમહંસવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 318 @ 115, 104, 107, 108, 113
મુનિ શ્રીમલયગિરિવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 318 @ 115, 104, 107, 108, 113
મુનિ શ્રીમુક્તિમંડનવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	▲ 8
મુનિ શ્રીરાજદર્શનવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 317, 326, 334
મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી	શ્રીરાજેન્દ્રસૂરિજી	@ 90, 91, 97
મુનિ શ્રીવંદનરુચિવિજયજી	શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી	Σ 323

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧

મુનિ શ્રીવિમલચન્દ્રસાગરજી	શ્રીસાગરજી મહારાજ	Σ 336
મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	@ 33 ✕ 173 ≠ 31, 32, 33
મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 312, 315, 316, 325, 335 @ 114, 115 ✕ 170, 172 ≠ 28, 29
મુનિ શ્રીસિદ્ધસેનવિજયજી	શ્રીલબ્ધિસૂરિજી	Σ 333
મુનિ શ્રીસિદ્ધાંતચન્દ્રવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 328
મુનિ શ્રીસુવ્રતચન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 309
મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	✕ 169
મુનિ શ્રીહર્ષચન્દ્રવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 329
મુનિ શ્રીહેમનિલચવિજયજી	શ્રીનીતિસૂરિજી	Σ 311, 332 ✕ 168
સાધ્વીજી શ્રીરમ્યરેણુ	શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી	≠ 30

* જિજ્ઞાસા અને પ્રતિભાવ વિભાગને આમાં સમાવ્યા નથી.

લેખક-સંપર્કસૂત્ર

આચાર્ય શ્રીમુક્તિ-મુનિચન્દ્રસૂરિજી C/o. ચંપક વી. દેઢિયા, ૩૦૨, આકૃતિ બિલ્ડિંગ, ન્યૂ લાઇફ હોસ્પિટલ કે સામને, ટેલિફોન એક્સચેન્જ, ઘાટકોપર (પ.), **મુંબઈ** ૪૦૦૦૮૬ મો. ૯૮૧૯૦ ૬૫૫૮૮

મુનિ શ્રીકલ્પચન્દ્ર-હર્ષચન્દ્ર-અક્ષતચન્દ્રવિજયજી C/o. વિપિન જે. શાહ, ૭૦૨, બલરામ એપાર્ટ., સોની વાડી કે પાસ, શિંપોલી રોડ, બોરીવલી (પ.), **મુંબઈ** ૪૦૦૦૯૨ મો. ૯૮૨૦૨ ૩૧૫૭૯

મુનિ શ્રીવિમલચન્દ્ર-અનન્તચન્દ્રસાગરજી C/o. હિરેન નટુભાઈ શાહ, ૧, નિશા એપા., પાંચમો માળ, કંકુ મેન્શન સામે, કાજનું મેદાન, ગોપીપુરા, **સૂરત** ૩૯૫૦૦૧

મુનિ શ્રીઅસંગયોગ-પરમયશ-વંદનરુચિવિજયજી C/o. પી. રમેશચન્દ્ર એન્ડ કં., ૧૧૮, સરકીવાડની પોળ, તળિયાની પોળની સામે, સારંગપુર, **અમદાવાદ** ૩૮૦૦૦૧ મો. ૯૪૨૮૫ ૩૪૨૦૩

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧

- મુનિ શ્રીશીલયન્દ્ર-સુવ્રતયન્દ્ર-કુમુદયન્દ્ર-નિર્ગ્નથયન્દ્ર-ગોયમયન્દ્રવિજયજી C/o. સુરેશભાઈ શાહ, ૩૦૧, સુરેશ સદન, દોલતનગર રોડ નં. ૪, બોરવલી (પૂ.), **મુંબઈ** ૪૦૦૦૬૬ મો. ૯૮૧૧૧૧ ૮૯૫૭૩
- શ્રીતારકયન્દ્રસાગરજી ગણિ C/o. સંકેત પરેશભાઈ શાહ, ૩૦૨, સાકેત અપા., ૫૧, ટી. રી. એસ. રોડ, વીરસાવરકર ગાર્ડન કે પાસ, બોરીવલી (પ.), **મુંબઈ** ૪૦૦૦૯૨
- મુનિ શ્રીતીર્થતિલકવિજયજી C/o. કુલીન શાહ, S-42, બેલ્જિયમ સ્કવેર, લક્ષ્મીવિલાસ બેંક સામે, દીલ્હી દરવાજા, **સુરત** ૩૯૫૦૦૩ મો. ૯૮૨૫૩ ૬૦૮૬૦
- મુનિ શ્રીન્યાગમંડન-મુક્તિમંડનવિજયજી સંપાદકના સરનામે
- મુનિ શ્રીન્યાયરત્નવિજયજી C/o. ચિરાગભાઈ કે. શાહ, ૧૩, યોગીદર્શન સોસાયટી, ભદ્રા, પાલડી, **અમદાવાદ** ૩૮૦૦૦૭ મો. ૯૮૭૯૫ ૦૬૨૯૫
- મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી C/o. જિતેન્દ્ર કાપડીયા, ૩, તુલસીપૂજા ફ્લેટ, વસંતકુંજ, નવા શારદામંદિર રોડ, પાલડી, **અમદાવાદ** ૩૮૦૦૦૭ મો. ૯૮૨૪૦ ૮૦૩૦૮
- મુનિ શ્રીરાજદર્શનવિજયજી C/o. અવેરી જૈન ઉપાશ્રય, ૫, મિત્રમંડળ સોસા., આલોક હોસ્પિટલ પાછળ, ઉસ્માનપુરા ૪ રસ્તા, **અમદાવાદ** ૩૮૦૦૧૩ મો. ૮૩૦૬૪ ૨૩૫૩૧
- મુનિ શ્રીરાજહંમેવિજયજી C/o. જયજિતેન્દ્ર ગ્રાફિક્સ, ૩૦, સ્વાતિ સોસાયટી, સેન્ટ જેવીયર્સ રોડ, પો. નવજીવન, **અમદાવાદ** ૩૮૦૦૦૮ મો. ૯૮૨૫૦ ૨૪૨૦૪
- મુનિ શ્રીસૌમ્યયન્દ્ર-શ્રુતાંગયન્દ્રવિજયજી C/o. વિવેક શાહ, એ-૨૦૦૩, સર્વોદય હાઈટ્સ, જૈન મંદિર રોડ, સર્વોદય નગર, મુલુંડ (પ.), **મુંબઈ** ૪૦૦૦૮૦ મો. ૯૮૧૧૧ ૭૧૫૫૬
- મુનિ શ્રીસિદ્ધસેનવિજયજી C/o. રાજેશભાઈ એન. શાહ, કાપડના વહેપારી, બજારમાં, છાણી જિ. વડોદરા મો. ૯૮૭૯૫ ૨૬૨૭૬
- મુનિ શ્રીસિદ્ધાંતયન્દ્રવિજયજી C/o. ગાંધી ટાયર્સ, ૫૦૧, ગોલ્ટ ક્રીક બિઝનેસ સેન્ટર, મનુભાઈ જ્વેલર્સ કે સામને, વેરન્ટ સાઈડ કે ઉપર, એલ.ટી. રોડ, બોરીવલી (પ.) **મુંબઈ** ૪૦૦૦૯૨ મો. ૯૩૨૨૨ ૬૭૬૩૦
- મુનિ શ્રીહેમનિલયવિજયજી C/o. સંજય જૈન, ૨૦૧, વાસુપૂજ્ય ફ્લેટ, મીઠાખળી, **અમદાવાદ** ૩૮૦ ૦૦૮ મો. ૯૩૨૭૦ ૩૫૮૪
- મુનિ શ્રીયોગરત્નવિજયજી C/o. મયંકભાઈ કે. શાહ, આવલ કોર્પોરેશન, ૧૪-૧, હરિસિદ્ધ થેમ્બર્સ, ઈન્ડમટેક્સ, આશ્રમ રોડ, **અમદાવાદ** ૩૮૦૦૧૪ મો. ૯૭૩૭૦ ૪૨૪૩૧

સંવાદ

મુનિ ત્રૈલોક્યમંડનવિજય

આ સામયિકને પોતાની હાર્દિક આશિષથી અનુગૃહીત કરનારા સૌ પૂજ્યપુરુષોનાં ચરણોમાં સાદર વંદના.

જહ દીવા દીવસયં પદ્મપ્પે સો ય દિપ્પે દીવો... એવા આ સામયિકના મુદ્રાલેખને પોતાના વાસ્તવિક જીવનમાં ચરિતાર્થ કરનારા સૌ મિત્ર મુનિવરોને યથાર્થ વંદના-અનુવંદના. સુખશાતાપૃચ્છા.

કોરોના મહામારીના કારણે આવી પડેલી અણધારી અને છતાં આવકારદાયક શાંતિના આ કાળમાં સૌ મુનિવરો સ્વાધ્યાયાદિમાં કેવા અને કેટલા વ્યાપ્ત થયા હશે તેનો ચિંતાર તો આ અંકના પ્રત્યેક પાના પર મળી રહે તેમ છે. (ફરી એકવાર સંપાદકના પોતાના એક પાણ લેખ વગરનો આ અંક) પહેલીવાર ૨૦૦ (૧૭ + ૧૮૭) ની પૃષ્ઠસંખ્યાને ઓળંગી રહ્યો છે ત્યારે હેયે અપાર આનંદ છલકાય છે. આ ડબલ સેન્ટ્યુરીની ખુશીના હકદાર ખરેખર જો કોઈ હોય તો તે તમે મિત્રો જ છો. તમે આ સામયિકને પોતાનું ગણ્યું, એને વખાણ્યું, એને ટકાવ્યું, એને સદ્ધર કર્યું, એને ફેલાવ્યું. શું નથી કર્યું તમે લોકોએ આ સામયિક માટે? આ પ્રાસાદની એક એક ઈંટ મુકનારા, આ યજ્ઞમાં આહુતિ આપનારા, આ યોજનામાં પોતાનો પ્રાણ રેડનારા તમને સૌને શત શત ધન્યવાદ હજો!

આપણે આજે છીએ, કાલે કદાચ હઈશું, પરમ દિવસે નહીં હોઈએ, પરંતુ આ શ્રુતસંવિભાગ ચિરકાલ સુધી પ્રતીક બની રહેશે – આપણી પરમપવિત્ર મૈત્રીનું, આપણી સ્વાધ્યાયપ્રીતિનું, આપણી શાસનનિષ્ઠાનું, આપણી આત્મકલ્યાણની કામનાનું, આપણી શ્રીસંઘનાં ચરણે સમર્પિતતાનું.

*

આત્મીય મિત્રોનાં સૂચનોને અનુસરીને આ અંકમાં કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ પરિવર્તનો કર્યા છે.
→ લેખક મુનિવરને ઉચિત ગૌરવ મળે તે હેતુથી લેખના અંતે તેમનું નામ ન રાખતાં, લેખના શીર્ષકની નજીક મુકવાનું શરુ કર્યું છે. જિજ્ઞાસા, સમાધાન, પત્રચર્યા વગેરેમાં પણ આ જ પદ્ધતિ અપનાવી છે.

→ મેટર વધુ સુવાચ્ય બને અને સમગ્રતાથી આકલન કરતાં સાદગીપૂર્ણ સૌંદર્યનો નિખાર વધુ અનુભવાય તે માટે લેઆઉટમાં પણ ફેરફાર કર્યા છે. અલબત્ત, આવા ફેરફારો કંઈ એક

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

વખતમાં પરિપૂર્ણ નથી થતા હોતા. આ તો સતત ચાલતી રહેતી એક પ્રક્રિયા છે અને અહીં પણ ચાલુ રહેવાની જ છે.

→ ઘણા વખતથી જેની માંગ હતી તે, લેખકનાં સંપર્કસૂત્રો પણ પ્રકાશિત કરવાનાં શરૂ કર્યાં છે. આનાથી મિત્ર મુનિવરો સીધા સંપર્કમાં રહી શકશે અને પરસ્પરની સહાયથી અધ્યયનાદિમાં વિશેષ પ્રગતિ કરી શકશે.

→ આકૃતિઓ, ચિત્રો આપવાનું પ્રમાણ વધાર્યું છે. આ વખતે પહેલીવાર પ્રાચીન હસ્તપ્રતચિત્રોના સંગ્રહમાંથી શોધી શોધીને વિષયને અનુરૂપ ચિત્રો આપવાનું આરંભ્યું છે. સંગ્રહ બહુ મોટો નથી, એટલે જોઈતાં બધા જ ચિત્રો નથી મળી શક્યાં. પણ જે મળ્યાં તે પણ સામયિકને સમૃદ્ધ કરનારાં છે. આશા છે કે વાચકોને (આંશિક રીતે) લેખનું સચિત્ર પ્રકાશન પસંદ આવશે. હવે પછી લેખક મુનિવર લેખ સાથે અનુરૂપ ચિત્રો પણ મોકલાવશે તો વિશેષ આનંદ થશે. જો કોઈ મુનિરાજ પાસે ચિત્રોનો સંગ્રહ હોય તો પણ સહાય કરવા વિનંતિ છે.

→ નમસ્કારની મુદ્રા, વિચારોનું વાદળ, ગાય, નીલગાય, પ્રિયંગુ – આવાં ચિત્રો જોઈને તમને આશ્ચર્ય (કે રમૂજ) થાય તેવી પૂરી સંભાવના છે. તેથી એક સ્પષ્ટતા અત્રે જ કરી લઉં કે - ચિત્રો, ફોટાઓ, સ્ટીકર્સ વગેરે સાથે પીરસાતી માહિતી (કદાચ આપણી પણ જાણબહાર) મનમાં બહુ ઊંડાં મૂળિયાં નાંખે છે - એવા વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને નજર સામે રાખીને આ પ્રયત્ન આરંભ્યો છે. આ અંગે વધુ સૂચનો આવકાર્ય છે.

→ વ્યાહરામો વયં સ્વાગતં બાન્ધવાઃ! આ વિભાગમાં ત્રણ સૂચન-અભિપ્રાય આપતા પત્રો અલગથી પ્રકાશિત કર્યાં છે. તેમાંનાં સૂચનોનો યથાશક્તિ ચોક્કસ અમલ કરવામાં આવશે. અન્ય મુનિવરો પણ પોતાની વાત આ રીતે જણાવી જ શકે છે. એનાથી સૌથી વધુ લાભ આખરે તો આ સામયિકને, અને એના માધ્યમથી આપણને સૌને જ થવાનો છે.

→ આ સામયિકને બિનજરૂરી વિવાદોમાં સંડોવાવાનું પાલવે તેમ નથી. તેથી શ્રુતશુદ્ધિ જેવી અત્યાવશ્યક પ્રવૃત્તિ પર પણ થોડીક લગામ મુકવી પડે તેમ છે. એટલે વડીલ ભગવંતોની સૂચનાને અનુસરીને હવેથી એ જ ગ્રંથોનાં શુદ્ધિપત્રકોનું પ્રકાશન અત્રે થશે કે જેમના સંપાદક-સંશોધક મહાત્માઓએ સંમતિ આપી હોય. આ સંમતિ મેળવવાની જવાબદારી શુદ્ધિપત્રક મોકલનારની રહેશે. (જેમના સંપાદકાદિ હયાત ન હોય તેવા ગ્રંથો માટે તો આ નિયમ સ્વાભાવિક રીતે જ લાગુ નથી પડતો.) અને આજ સુધી પ્રકાશિત થયેલ શુદ્ધિપત્રકોથી કોઈ પણની લાગણી દુભાઈ હોય તો તેની ક્ષમા ચાહું છું.

→ અને છેલ્લે, આ સામયિકને અતીવ ગૌરવાન્વિત કરે તેવી વાત. કેટલાય વખતથી અમુક મિત્ર મુનિવરોની માંગણી હતી કે કોઈક વિદ્વદ્વર્ચ આચાર્યાદિ આ સામયિકનું સમગ્રતાથી

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

અવલોકન કરીને પ્રતિભાવ (પ્રતિભાવ શબ્દ અહીં બહોળા અર્થમાં સમજવો – વખાણ, શિખામણ, ઉપાલંભ, શિક્ષા વગેરે) પાઠવે તેવું થવું જોઈએ. એ વગર તો આ સામયિક સ્વયંમાં અપૂર્ણ જ ગણાય. સૌ મિત્રોનાં ધન્યભાગ્યથી અને દેવગુરુધર્મની મહત્તી કૃપાથી વાગડ સમુદાયના પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રીવિજયમુક્તિચંદ્ર-મુનિચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે શ્રુતસંવિભાગ પરિવારની વિનંતિને માન આપીને આ જવાબદારી (સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે) સ્વીકારી છે. અને આ અંકથી વિહંગમદૃશ્યમ્ (Overviwe) આપવાનો પ્રારંભ કર્યો છે. આ સામયિક માટે અત્યારે આનાથી વધુ ખુશીની વાત કઈ હોઈ શકે? આ જવાબદારી સ્વીકારવા બદલ શ્રુતસંવિભાગ પરિવાર આચાર્યશ્રીનો ખૂબ ખૂબ આભાર માને છે.

*

આ સાથે નવા વર્ષની શુભકામના નિમિત્તે શ્રુતસંવિભાગ ના લોગોનું બુકમાર્ક ઉપહાર-સ્વરૂપે મોકલ્યું છે. સ્વીકારીને અનુગૃહીત કરશો. આ લોગો તમે દર અંકમાં જોતાં જ હશો. તેના આશય અંગે પણ તમને ખ્યાલ આવ્યો જ હશે. તો પણ તે અંગે સામાન્ય વાત કરું. પાંચ દીવા પાંચ જ્ઞાનનાં પ્રતીક છે. તેમાં વચ્ચે સૌથી મોટો પ્રદીપ કેવલજ્ઞાન સૂચવે છે. અને તેની આજુબાજુના બે મધ્યમ કદના પ્રદીપ વિકલ પ્રત્યક્ષરૂપ અવધિ અને મનઃપર્યવના પ્રતીક છે. આપણી પાસે અત્યારે બહુ જ થોડોક બોધ કરાવનારા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બે જ જ્ઞાન છે. જે અત્રે સૌથી નાના બે દીવા દ્વારા ચિત્રિત થયાં છે. આશા છે કે જ્ઞાનપંચકની આરાધનામાં પ્રતીકાત્મક રીતે આ ચિત્ર તમને ઉપયોગી થશે. તમારા અધ્યયનના પુસ્તકમાં રહેલું આ બુકમાર્ક તમને સતત યાદ અપાવશે કે મારે આ સૌથી મોટો દીવો ઝગવવા માટે ભણવાનું છે. અને તો ભણવામાં ખૂટ્યો ખૂટે નહીં તેવો ઉત્સાહ આવશે. જો વધારે બુકમાર્કની આવશ્યકતા હોય તો નિઃસંકોચ જરૂર જણાવશો.

*

શ્રુતસંવિભાગ ના અંકોનું સંકલન થાય તેવી માંગણી ઘણા ઘણા મિત્રો તરફથી આવી રહી છે. અને હવે તો વડીલ ભગવંતોની પણ આજ્ઞા થઈ છે. વિચાર એવો કર્યો છે કે આના પછી ૨૦ મો અંક પ્રકાશિત થાય તે પછી ૨૧ મો અંક પ્રકાશિત ન કરતાં ૧ – ૨૦ નું સંકલન પ્રકાશિત કરવું. આ અંગે એક યોજના પણ વિચારી છે. જેની રૂપરેખા આ અંક સાથે એક અલગ પત્રમાં મોકલી છે. તો એ વિષે જે પણ જણાવવા જેવું લાગે તે અવશ્ય જણાવશો. પુનઃ પુનઃ વંદના સહ...

* * *

द्रव्यानुरयोग

308 आर्तध्यान के स्वामी

/ मुनि श्रीगोयमचन्द्रविजयजी

कलिकालसर्वज्ञ के 'उपोमास्वार्ति सङ्ग्रहीतारः' प्रयोग की सार्थकता को साबित करते हुए तत्त्वार्थसूत्र में आर्तध्यान के स्वामी का संग्रह करने वाला यह सूत्र है - 'तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम्' (तत्त्वार्थः - ९.३५)। इस सूत्र को सुगम समझते हुए श्रीउमास्वातिजीम. ने अपने भाष्य में केवल सामान्य सूत्रार्थ का ही निर्देश किया है कि यह आर्तध्यान अविरत, देशविरत और प्रमत्त संयत जीवों को ही होता है¹। इनमें से देशविरत और प्रमत्त संयत जीव तो स्पष्ट ही पाँचवें और छठे गुणस्थानक वाले जीव हैं लेकिन 'अविरत' पद से किन जीवों का ग्रहण करना है, इसकी थोड़ी विचारणा यहाँ प्रस्तुत है।

*

ऊपर कहे अनुसार अविरत पद का कोई स्पष्टीकरण भाष्य में न होने से हम श्रीहरिभद्रसूरिजी म. और श्रीसिद्धसेनगणि कृत टीका का आलंबन लेते हैं। (FYI - श्रीहरिभद्रसूरिजी म. द्वारा तो छठे अध्याय के अमुक सूत्र तक ही टीका की गई है। उसके आगे श्रीयशोभद्रसूरिजी म. ने श्रीसिद्धसेनगणि की टीका के अनुसार ही पूर्ति की है। अतः उपर्युक्त सूत्र की हारिभद्रीयटीका अक्षरशः सिद्धसेनीयटीका के समान होने से इस चर्चा में

¹ तदेतदार्त-ध्यानमविरत-देशविरत-प्रमत्तसंयतानामेव भवतीति। - तत्त्वार्थसूत्र - ९.३५ भाष्य

श्रुतसंविभाग - १९

वह टीका उपयोगी नहीं है।) श्रीसिद्धसेनगणिजी ने अविरत पद से चौथे गुणस्थानक में वर्तते अविरत सम्यग्दृष्टि जीवों का ग्रहण किया है²। इससे यह फलित होता है कि टीकाकार के मत से आर्तध्यान के स्वामी मात्र चौथे, पाँचवें और छठे गुणस्थानक में 'विराजमान' जीव ही हैं, अन्य कोई नहीं।

*

यहाँ एक प्रश्न सहज ही होता है कि यदि आर्तध्यान के स्वामी उपर्युक्त तीन गुणस्थानक के जीव ही हैं तो क्या मिथ्यादृष्टि जीवों को आर्तध्यान नहीं होता? यदि उन्हें आर्तध्यान नहीं होता है तो वे मिथ्यादृष्टि तो प्रमत्त संयत मुनि से भी ऊँची कक्षा में पहुँच जाएंगे! तथा दूसरी बात यह कि यदि उन्हें आर्तध्यान नहीं होता तो कौन-सा ध्यान होगा? (यहाँ यदि किसी को ऐसा विचार आए कि 'आर्तध्यान नहीं हो तो क्या हुआ? मिथ्यादृष्टि को रौद्रध्यान होगा' तो वे अपने इस विचार को लेख के अंत तक स्थगित रखें।) अतः विचारने पर ऐसा प्रतीत होता है कि यहाँ अविरत पद से मात्र चौथे गुणस्थानक के जीवों का नहीं किंतु प्रथम चार गुणस्थानक के सभी अविरत जीवों का ग्रहण करना चाहिए। इससे फलितार्थ यह निकलेगा कि आर्तध्यान के स्वामी प्रथम छह गुणस्थानक के जीव होते हैं।

तथा श्रीप्रज्ञापनासूत्र आदि आगमों में भी बहुत जगह अविरत या असंयत पद से प्रथम चारों गुणस्थानक का ग्रहण किया गया है ही। एक उदाहरण के तौर पर असंयत-संयत-संयतासंयत और नोसंयतनोअसंयत जीवों के अल्पबहुत्व का सूत्र देखें - 'सव्वत्थोवा जीवा संजता, संजतासंजता असंखेज्जगुणा, नोसंजतानोअसंजतानोसंजतासंजता अणंतगुणा, असंजता

² एतस्य त्रयः स्वामिनः चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-गुणस्थानवर्तिनः क्रमेणाविरत-
देशविरत-प्रमत्तसंयताः। - श्रीसिद्धसेनगणि कृत टीका

श्रुतसंविभाग - १९

अणंतगुणा॥' (प्रज्ञापना - ३.२६१) इस सूत्र में असंयत जीवों को ही सबसे अधिक कहा है, यह बात प्रथम चारों गुणस्थानक के सभी जीवों का ग्रहण किये बिना नहीं घटेगी क्योंकि (नोसंयतनोअसंयत...) सिद्धों से भी अनंत-गुण तो निगोद के जीव ही हैं, जो प्रथम गुणस्थानक में ही होते हैं। अतः आर्तध्यान के स्वामी वाले उपर्युक्त सूत्र में भी 'अविरत' पद से 'मिथ्यादृष्टि से लेकर अविरत सम्यग्दृष्टि गुणस्थानक तक के सभी जीवों का ग्रहण करना चाहिए, ऐसा भासित होता है।

*

उपर्युक्त विचारणा के बाद अन्य ग्रंथों में ढूँढते हुए सबसे पहले *ध्यानशतक* की वृत्ति में इसका स्पष्ट उल्लेख मिल गया। *ध्यानशतक* के मूल में अविरत पद है^३। उस पद की वृत्ति में *श्रीहरिभद्रसूरिजी* म. ने अविरत जीवों के दो भेद कहे हैं - मिथ्यादृष्टि और सम्यग्दृष्टि^४। इस पाठ से पूरी बात दीपक की तरह स्पष्ट हो ही जाती है तो भी इसमें सास्वादन और मिश्र गुणस्थानक के जीवों का स्पष्ट रूप से ग्रहण नहीं होता है। अतः *तत्त्वार्थसूत्र* की ही अन्य व्याख्याएँ देखने के साथ ही हमारी खोज पूरी हो जाती है। *सर्वार्थसिद्धि* में *श्रीपूज्यपादस्वामी* ने अविरत पद की व्याख्या करते हुए अविरत सम्यग्दृष्टि तक के सभी जीवों का ग्रहण किया है तथा उनका ही अनुसरण करते हुए *भट्ट श्रीअकलंकदेव* ने अपने *राजवार्तिक* में भी सभी अविरत जीवों को आर्तध्यान का स्वामी बताया है^५। अतः यह स्पष्ट होता है कि अविरत पद से प्रथम चार गुणस्थानकवर्ती सभी जीवों का ग्रहण

३ तदविरत-देसविरया पमायपरसंजयाणुगं ज्ञाणं। - *ध्यानशतक* - १८

४ तत्राऽविरता मिथ्यादृष्टयः सम्मदृष्टयः च। - *ध्यानशतक* - १८ - *हारिभद्रीय वृत्ति*

५ अविरता असंयतसम्यग्दृष्ट्यन्ताः। - *तत्त्वार्थसूत्र* - ९.३५ *सर्वार्थसिद्धि* और *राजवार्तिक*

श्रुतसंविभाग - १९

करना चाहिए। यहाँ यह बात भी ध्यानाहर्ह है कि श्रीपूज्यपादस्वामी और भट्ट श्रीअकलंकदेव - दोनों श्रीहरिभद्रसूरिजी म. और श्रीसिद्धसेनगणिजी से पूर्ववर्ती हैं तथा कहीं - कहीं इन्होंने उन दिगंबरीय व्याख्याओं का उल्लेख भी अन्य मत रूप में किया है। तो भी यहाँ प्ररूपणाभेद कैसे हुआ? यह एक विचारणीय प्रश्न है।

*

आर्तध्यान की तरह रौद्रध्यान के सूत्र “हिंसा-ऽनृत-स्तेय-विषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरत-देशविरतयोः” (तत्त्वार्थ. - ९.३६) में भी अविरत पद है तथा इस पद से यहाँ भी प्रथम चार गुणस्थानक के जीवों का ग्रहण करना चाहिए। (भाष्य-टीका आदि के अनुसार की गई उपर्युक्त पूरी चर्चा यहाँ भी समझ लेना चाहिए।)

*

लेख की समाप्ति के पहले एक और अधिक जानकारी - आर्तध्यान का चौथा भेद निदान है। दिगंबर व्याख्याओं में आर्तध्यान के स्वामी में से प्रमत्त संयतों को इस निदान का निषेध किया गया है क्योंकि प्रमत्त संयत गुणस्थानक में भावसाधु होते हैं तथा भावसाधु को आगामी सुख की आकांक्षा न होने से उन्हें कभी भी निदान नहीं होता है। चित्र-संभूति मुनि या महावीरस्वामी के पूर्वभव में विश्वभूति मुनि की तरह यदि किसी कथा में साधु द्वारा निदान करने का प्रसंग हो तो उस समय वे मुनि प्रमत्त संयत गुणस्थानक में नहीं रहते, ऐसा समझना चाहिए। निदान करने के पहले वे मुनि अवश्य देशविरति आदि किसी नीचले गुणस्थानक में पतित हो जाते हैं। अतः दिगंबर व्याख्याओं के अनुसार अविरत एवं देशविरत जीवों को

श्रुतसंविभाग - १९

आर्तध्यान के चारों भेद संभव है⁶ जबकि प्रमत्त संयत जीवों को निदान से अन्य तीन भेद हो सकते हैं⁷।

*

उपसंहार -

१. आर्तध्यान अविरत सम्यग्दृष्टि, देशविरति और प्रमत्त संयत जीवों में संभव - श्रीसिद्धसेनगणिजी
२. अविरत जीव के दो प्रकार - मिथ्यादृष्टि और सम्यग्दृष्टि - श्रीहरिभद्र-सूरिजी म।
३. प्रथम छह गुणस्थानक के जीव आर्तध्यान के स्वामी हैं - पूज्यपादस्वामी एवं भट्ट अकलंकदेव।
४. रौद्रध्यान के सूत्र में भी उपर्युक्त चर्चा समझना।
५. दिगंबर व्याख्याओं में प्रमत्त संयत मुनि को निदान रूप आर्तध्यान का निषेध।

संकेतसूचि

Σ = लेખ

? = जिज्ञासा

@ = समाधान

✉ = पत्रयर्था-गत पत्र

≠ = श्रुतशुद्धि

✉ = पत्रयर्था-गत पत्रनी लिंक

= प्रतिस्पंद

/ = लेખक

⁶ तत्राऽविरत-देशविरतानां चतुर्विधमप्यार्तं भवति। - तत्त्वार्थसूत्र - ९.३५
सर्वार्थसिद्धि

⁷ प्रमत्तसंयतानां तु निदानवर्ज्यमन्यदार्तत्रयम्। - तत्त्वार्थसूत्र - ९.३५ सर्वार्थसिद्धि

अलबत्त यह लेख श्रुतसंविभाग - १७ में प्रस्तुत की गई जिज्ञासा 93 के समाधान रूप में लिखा जा रहा है, तो भी उस जिज्ञासा के अलावा इस लेख में बहुत सारे विषय होने से इसे स्वतंत्र लेख का स्वरूप दिया जा रहा है।

उपर्युक्त जिज्ञासा के समाधान से पहले हम अपनी कल्पना रूपी पतंग को थोड़ी ढील देते हैं - यदि हम मान लें कि देव वैक्रिय विकुर्वणा करके उस नई रचना में अपने आत्मप्रदेश नहीं रखते हैं तो उत्तरवैक्रिय शरीर का आवागमन घटित नहीं होगा क्योंकि जिनेश्वर भगवंतों के कल्याणक आदि अवसर पर देव उत्तरवैक्रिय शरीर⁸ की रचना करके आते हैं, यह तो सर्वविदित है।

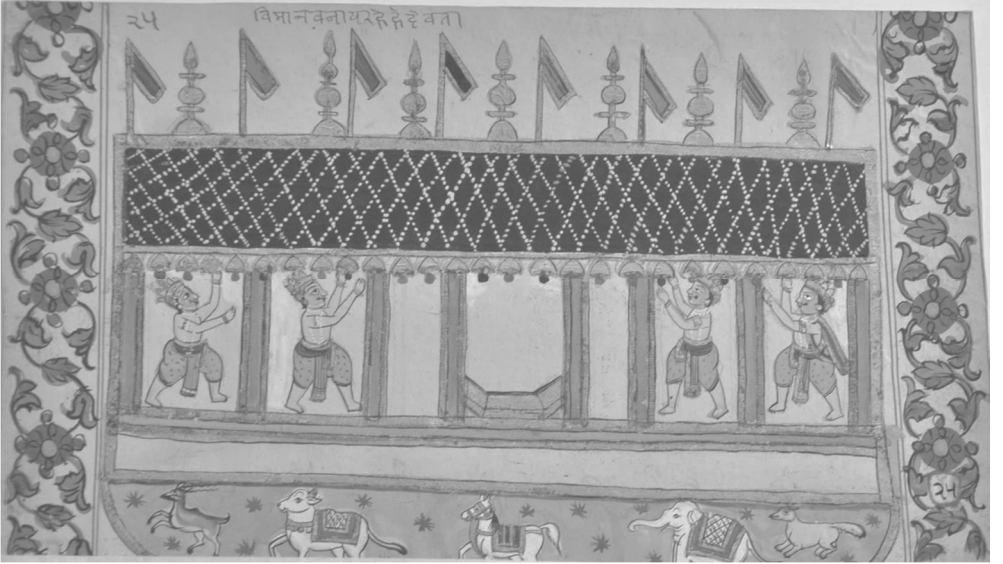
अब मान लीजिए कि देव जो कुछ भी वैक्रिय विकुर्वणा करते हैं, उसमें अपने आत्मप्रदेश रखते ही हैं तो पालक विमान में भी पालक देव के आत्मप्रदेश होंगे तथा आत्मप्रदेश होने से उस देव को विमान द्वारा स्पर्श का अनुभव भी होगा। यहाँ तकलीफ तो तब होगी, जब पालक विमान में बैठने के बाद कोई नटखट देव विमान के सिंहासन पर चूंटली भरेगा या अन्य कोई शरारत करेगा। (क्या ऐसा मानने की जरूरत है कि देव शरारती नहीं होते?) विमान में पालक देव के आत्मप्रदेश होने से उसे स्पर्श का अनुभव होगा, जिससे चूंटली भरने पर अचानक उसके मुख से 'आउच्' निकल जाएगा!!! (यदि बहुत सारे देवों ने शरारत की तो... 😊)

⁸ तए णं सक्के देविंदे देवराया ... जिणिंदाभिगमणजोगं उत्तरवेउव्वियरूवं विउव्वित्ता...। - आवश्यकनिर्युक्ति - श्रीमलयगिरिजीम. का विवरण, पृ. - १८२ अ, सं. - श्रीसागरजीम.

श्रुतसंविभाग - १९

इस रमूज का सारांश यह है कि वैक्रिय विकुर्वणा में देव आत्मप्रदेश नहीं रखते हैं, ऐसा भी नहीं मान सकते तथा आत्मप्रदेश रखते हैं, ऐसा भी नहीं मान सकते। अतः पारिशेष्य से ऐसा ही मानना पड़ेगा कि देव कुछ रचनाओं में आत्मप्रदेश रखते हैं तथा कुछ रचनाओं से आत्मप्रदेशों का संहरण कर लेते हैं। लेकिन किस प्रकार की वैक्रिय रचनाओं में देव आत्मप्रदेशों को रखते हैं या संहरण करते हैं, वह हम ?93 के समाधान में देखते हैं।

*

देवता द्वारा विमाननिर्माणं कल्पनाचित्र

इतनी पूर्वभूमिका के बाद हम जिज्ञासा के समाधान की ओर आते हैं। प्रायः ४०० वर्ष पूर्व उपाध्याय श्रीसोमविजयजी द्वारा एक ऐसा ही प्रश्न श्रीविजयसेनसूरिजीम. को पूछा गया था, जिसका अनुवाद हम यहाँ देखते हैं -

प्रश्न^९ - कोई देव वगैरह जब एकेन्द्रिय से पंचेन्द्रिय तक के जीवरूप की विकुर्वणा करता है, तब स्वयं के आत्मप्रदेशों का उसमें प्रक्षेप करता है? इसी प्रकार क्या वह देव स्तंभ आदि अचेतन पदार्थ की विकुर्वणा में भी स्वयं के आत्मप्रदेशों का प्रक्षेप करता है?

उत्तर - स्तंभ आदि अचेतन पदार्थ की विकुर्वणा करता हुआ वह देव आदि जीवप्रदेशों का प्रक्षेप नहीं करता है, ऐसा ज्ञात होता है क्योंकि श्रीजीवाभिगमसूत्र की चौथी प्रतिपत्ति में देवगति के अधिकार में 'सौधर्म-ईशान के देव क्या एक विकुर्वणा के लिए समर्थ हैं या अनेक विकुर्वणा के लिए समर्थ हैं?' इत्यादि सूत्र में 'संबंधाईं पि असंबंधाईं पि' पद में से 'असंबंधाईं पि' पद की व्याख्या में आत्मप्रदेशों से भिन्न महल, घट, पट आदि अचेतन पदार्थों की विकुर्वणा कही गई है।

श्रीसेनप्रश्न और श्रीजीवाभिगमसूत्र के उपर्युक्त पाठ से स्पष्ट है कि देव संबद्ध और असंबद्ध, दोनों प्रकार की विकुर्वणा करने में समर्थ हैं। अतः हम विकुर्वणा के दो प्रकार कर सकते हैं -

९ देवादिवैक्रियं कुर्वणो यदैकेन्द्रियादिपञ्चेन्द्रियपर्यन्तं जीवरूपं करोति तदा निजात्मप्रदेशान् तत्र प्रक्षिपति। एवमचेतनं स्तम्भादिपदार्थं विकुर्वणः तान् प्रक्षिपति न वा? इति प्रश्नोऽत्रोत्तरम् - अचेतनं स्तम्भादिपदार्थं विकुर्वणो जीवप्रदेशान् न प्रक्षिपतीति ज्ञायते। यतो जीवाभिगमे चतुर्थप्रतिपत्तौ देवगत्यधिकारे 'सोहम्मीसाणदेवा किं एगत्तं प्हू विउव्वित्तए? पुहत्तं प्हू विउव्वित्तए? इत्यादिसूत्रे 'सम्बन्धाईं पि असम्बन्धाईं पि' इत्यत्राऽसम्बन्धाईं पीत्येतद्व्याख्याने ऽसम्बन्धान्यात्मप्रदेशेभ्यः पृथग्भूतानि प्रासादघटपटादीनीत्युक्तमस्ति। - श्रीसेन-प्रश्न - २२

श्रुतसंविभाग - १९

१. संबद्ध¹⁰ - एकेन्द्रिय से लेकर पंचेन्द्रिय तक के जीवों के आकार की स्वयं की आत्मा के साथ अभिन्न रूप से विकुर्वणा करना संबद्ध विकुर्वणा है।

२. असंबद्ध - स्वयं के आत्मा से भिन्न महल आदि अचेतन पदार्थों की विकुर्वणा असंबद्ध विकुर्वणा है।

यहाँ ध्यानार्ह बात यह है कि श्रीविजयसेनसूरिजी म. ने अचेतन वस्तु की विकुर्वणा में आत्मप्रदेश नहीं डालने की बात कही है किंतु विचारने पर यह उचित प्रतीत नहीं होता है क्योंकि पालक देव द्वारा विमान की विकुर्वणा करते समय वैक्रिय समुद्रात करने का स्पष्ट उल्लेख अनेक जगह है तथा श्रुतसंविभाग के वाचक मुनिवरों को इतना तो ज्ञात ही होगा कि वैक्रिय समुद्रात में संख्यात या असंख्य योजन तक के दंड फैलाकर ही पुद्गल का ग्रहण किया जाता है। इससे श्रीविजयसेनसूरिजी म. के उपर्युक्त विधान का फलितार्थ यह समझना चाहिए कि अचेतन पदार्थों की विकुर्वणा में भी आत्मप्रदेशों का प्रक्षेप तो करते हैं लेकिन फिर उनका संहरण कर लेते होंगे।

प्रासंगिक होने से श्रीजीवाभिगमसूत्र के मूल पाठ का अनुवाद भी यहाँ देखना उपयुक्त होगा -

११भंते! सौधर्म-ईशान कल्प में देव एकत्व विकुर्वणा के लिए समर्थ हैं? पृथक्त्व विकुर्वणा के लिए समर्थ हैं? गौतम! वे समर्थ हैं। एकत्व विकुर्वणा

¹⁰ सम्बद्धानि- आत्मसमवेतानि, असम्बद्धानि- आत्मप्रदेशेभ्यः पृथग्भूतानि प्रासाद-घट-पटादीनि। - श्रीजीवाभिगमसूत्र - ३.२१७, श्रीमलयगिरिजी म. कृत टीका

¹¹ सोहम्मीसाणेसु णं भंते! कप्पे देवा एगत्तं पहू विउव्वित्तए पुहत्तं पहू विउव्वित्तए? हंता पहू, एगत्तं विउव्वेमाणा एगिंदियरूवं वा जाव पंचिंदियरूवं वा पुहुत्तं

करते हुए वे देव एकेन्द्रिय से पंचेन्द्रिय तक का एक रूप विकुर्वते हैं। पृथक्त्व विकुर्वणा करते हुए वे एकेन्द्रिय से पंचेन्द्रिय तक के अनेक रूप विकुर्वते हैं। वे संख्यात भी और असंख्यात भी, सदृश भी और असदृश भी, संबद्ध भी और असंबद्ध भी रूप विकुर्वते हैं, विकुर्वणा करके अपने यथेच्छ कार्य करते हैं।

यह अनुवाद स्वयंस्पष्ट है लेकिन एक विचारणीय बाबत यह है कि मूल सूत्र में कहीं भी महल, घट-पट आदि अचेतन पदार्थ की विकुर्वणा का उल्लेख नहीं है। संबद्ध और असंबद्ध पद भी मूल सूत्र में एकेन्द्रिय से पंचेन्द्रिय तक के जीवों के रूप की विकुर्वणा से संबंधित है लेकिन टीकाकार श्रीमलयगिरिजी म. ने असंबद्ध पद को अचेतन पदार्थों की विकुर्वणा से संबंधित दर्शाया है। अतः मूल सूत्र के आधार पर देवों द्वारा की जाने वाली विमान आदि की रचना कैसे घटाना, यह एक प्रश्न है।

[एक आडवात - उपर्युक्त श्रीसेनप्रश्न के पाठ में श्रीजीवाभिगमसूत्र के पाठ का स्थान चौथी प्रतिपत्ति दिया गया है जबकि वह चतुर्थ प्रतिपत्ति में नहीं, चतुर्विध नाम की तीसरी प्रतिपत्ति में है।]

*

विकुर्वणा के दो भेद का स्पष्ट उल्लेख श्रीजीवाभिगमसूत्र या उसकी व्याख्या में नहीं है लेकिन ऐसे स्पष्ट उल्लेख वाला पाठ हमें भट्ट अकलंकदेव कृत राजवार्तिक में प्राप्त होता है। वहाँ उन्होंने विक्रिया के दो भेद इस प्रकार दिखाए हैं -

विउव्वेमाणा एगिंदियरूवाणि वा पंचिंदियरूवाणि वा, ताइं संखेज्जाइं पि असंखेज्जाइं पि, सरिसाइं पि असरिसाइं पि, संबद्धाइं पि असंबद्धाइं पि रूवाइं विउव्वंति, विउव्वित्ता अप्पणा जहिच्छियाइं कज्जाइं करंति। - श्रीजीवाभिगमसूत्र

श्रुतसंविभाग – १९

१. एकत्व विक्रिया – स्वयं के शरीर के साथ (पुनः पढो – शरीर के साथ) अभिन्न रूप से सिंह-व्याघ्र आदि के रूप की विकुर्वणा करना अर्थात् अपने शरीर का आकार बदलना ही एकत्व विक्रिया है। स्थूलभद्र मुनि द्वारा की गई सिंह के रूप की विकुर्वणा इस एकत्व विक्रिया का उदाहरण हो सकती है।

२. पृथक्त्व विक्रिया – स्वयं के शरीर से भिन्न रूप से महल आदि की विकुर्वणा करना पृथक्त्व विक्रिया है।¹²

(FYI – कौन-से जीवों को किस प्रकार की विक्रिया होती है, भट्ट अकलंकदेव ने इसका भी निर्देश किया है, जिसे हम निम्नलिखित कोष्ठक से सरलतापूर्वक समझ सकते हैं –

जीव ¹³	विक्रिया
कल्पोपपन्न देव और मनुष्य	एकत्व – पृथक्त्व विक्रिया
कल्पातीत देव	प्रशस्त एकत्व विक्रिया
प्रथम छह नरक	त्रिशूल, मुद्गर आदि शस्त्र रूप एकत्व विक्रिया

¹² विविधकरणं विक्रिया। सा द्वेधा – एकत्वविक्रिया पृथक्त्वविक्रिया चेति। तत्रैकत्वविक्रिया स्वशरीरादपृथग्भावेन सिंह-व्याघ्र-हंस-कुररादिभावेन विक्रिया। पृथक्त्वविक्रिया स्वशरीरादन्यत्वेन प्रासाद-मण्डपादिविक्रिया। - *श्रीतत्त्वार्थसूत्रम्* – २.४७ - *राजवार्तिक*

¹³ सा उभयी च विद्यते भवनवासि-व्यन्तर-ज्योतिष्क-कल्पवासिनाम्। वैमानिकानाम् (कल्पातीतानाम्) आसर्वार्थसिद्धेः प्रशस्तरूपैकत्वविक्रियैव। नारकाणां त्रिशूल...अनेकायुधैकत्वविक्रिया, न पृथक्त्वविक्रिया आपण्ड्याः। सप्तम्यां महागो-कीटकप्रमाणलोहितकुन्थुरूपैकत्वविक्रिया, नानेकप्रहरणविक्रिया, न च पृथक्त्वविक्रिया। तिरश्चां ... कुमारदिभावं प्रतिविशिष्टैकत्वविक्रिया, न पृथक्त्वविक्रिया। मनुष्याणां ... एकत्व-पृथक्त्वविक्रिया। - *श्रीतत्त्वार्थसूत्रम्* – २.४७ - *राजवार्तिक*

श्रुतसंविभाग - १९

सातवीं नरक	गायप्रमाण कुंथवे रूप एकत्व विक्रिया
तिर्यंच	वृद्ध तिर्यंच युवा रूप से एकत्व विक्रिया करता है इत्यादि

‘नरक के जीवों को एकत्व विकुर्वणा कैसे होती है? क्या उनका शरीर अथवा शरीर का कोई अंग ही त्रिशूल आदि शस्त्र रूप बन जाता है?’ ऐसे अनेक प्रश्न उपर्युक्त कोष्ठक के दर्शन से हो सकते हैं। विद्वान् मुनिवरों को विशेष ग्रंथों से उनका समाधान करने की विनंति। हम तो लेख में आगे बढ़ते हैं।)

*

यहाँ श्रीजीवाभिगमसूत्र और राजवार्तिक की दो विषय में तुलना कर सकते हैं –

१. प्रथम तुलना एकत्व और पृथक्त्व पद विषयक है। श्रीजीवाभिगमसूत्र के मूल में भी एकत्व-पृथक्त्व पद है और राजवार्तिक में भी लेकिन श्रीजीवाभिगमसूत्र के मूल सूत्र से ही स्पष्ट है कि वहाँ एकत्व और पृथक्त्व पद का अर्थ एक और अनेक विकुर्वणा है। जबकि राजवार्तिक में इन पद का अर्थ ‘शरीर से भिन्न-अभिन्न होना’ किया गया है।

२. श्रीजीवाभिगमसूत्र की टीका में श्रीमलयगिरिजी म. ने संबद्ध विकुर्वणा को आत्मा से संबद्ध कहा है जबकि राजवार्तिक में जो एकत्व विक्रिया है, वह शरीर से अभिन्न कही गई है।

राजवार्तिक में ‘शरीर’ शब्द से किसका ग्रहण करना, उसके दो विकल्प हो सकते हैं –

१) केवल मूल शरीर का ग्रहण कर सकते हैं, अथवा

२) मूल शरीर और उत्तरवैक्रिय शरीर, दोनों का ग्रहण कर सकते हैं।

श्रुतसंविभाग - १९

इन दो में से यदि पहला विकल्प माने तो उत्तरवैक्रिय शरीर को भी अचेतन मानने की आपत्ति होगी क्योंकि उत्तरवैक्रिय शरीर भी मूल शरीर से तो संबद्ध नहीं होता है। दूसरे विकल्प को मानने का फलितार्थ यह होगा कि मूल शरीर और उत्तरवैक्रिय शरीर, दोनों सचेतन हैं तथा इनसे भिन्न महल आदि पदार्थ अचेतन होंगे। इस तरह यह विकल्प श्रीमलयगिरिजी म. की 'आत्मसमवेत संबद्ध विकुर्वणा' के समान ही हो जाएगा।

यहाँ तक की चर्चा के दो निष्कर्ष निकलते हैं -

१. श्रीजीवाभिगमसूत्र के आधार पर महल आदि अचेतन पदार्थों की विकुर्वणा घटित नहीं होती लेकिन

२. उसकी टीका और राजवार्तिक के आधार पर वैक्रियलब्धिसंपन्न मनुष्य आदि सचेतन-अचेतन दोनों प्रकार की रचना कर सकते हैं।

इस तरह ?93 का समाधान भी हमें प्राप्त हो जाता है।

*

वैक्रिय विकुर्वणा पर इतनी विचारणा करने के बाद इसी विषय से संबंधित कुछ प्रासंगिक विचारणा भी कर लेते हैं -

1. ¹⁴तीर्थंकर भगवंत के जन्मकल्याणक के समय ८ दिक्कुमारी देवी पुष्प के बादल की विकुर्वणा करके पुष्पवृष्टि करती हैं। (एक आश्चर्यकारक बात - ये पुष्प के बादल गर्जना भी करते हैं। आश्चर्य का एक

¹⁴ अट्टदिसाकुमारिमयहरियातो पुष्पवद्दलए विउव्वित्ता खिप्पामेव तणतणायंति खिप्पामेव विज्जुयायंति। - आवश्यकनिर्युक्ति - श्रीमलयगिरिजी म. का विवरण, पृ. - १६९ ब, सं. - श्रीसागरजीम.

और पहलू - इन पुष्पों के बादल में बिजली भी चमकती है।) ये पुष्प तो जल और स्थल में उत्पन्न होते हैं¹⁵, अतः औदारिक वर्गणा के ही हैं। अतः प्रश्न यह है कि 'दिक्कुमारी बादल विकुर्वती हैं' इसका मतलब क्या? पुष्पों को बादल रूप में एकत्रित करने के लिए कोई आधार विकुर्वती हैं अथवा कुछ और?

2. ¹⁶पालक देव जंबूद्वीपप्रमाण पालक विमान की विकुर्वणा करता है। स्वर्ग से मर्त्यलोक में उतरते हुए यह विमान ¹⁷नंदीश्वरद्वीप पर आता है। वहाँ से जंबूद्वीप की ओर आते समय इस विमान का संक्षेप होता है। अब प्रश्न यह है कि ऊपर लेख में दर्शाए अनुसार यदि विमान अचेतन है तो उसका संक्षेप कैसे होता है? क्या संक्षेप करने के लिए देव पुनः उसमें आत्मप्रदेश का प्रक्षेप करते हैं अथवा इसके बिना ही विमान संक्षिप्त होता है? अथवा क्या विमान को संक्षेप करने का अर्थ ऐसा कर सकते हैं कि देव

¹⁵ जलजत्थलजभासुरप्पभूयस्स जलजं- पद्मादि, स्थलजं- विचकिलादि। - आवश्यकनिर्युक्ति - श्रीमलयगिरिजी म. का विवरण, पृ. - १६९ ब, सं. - श्रीसागरजी. म

¹⁶ से पालए देवे ... वेउव्वियसमुग्घाएणं समोहणइ ... दिव्वं जाणविमाणं विउव्विउं पवत्ते। - आवश्यकनिर्युक्ति - श्रीमलयगिरिजी म. का विवरण, पृ. - १७५ अ, सं. - श्रीसागरजी म.

¹⁷ ... जेणेव नंदीसरे दीवे ... उवागच्छइ ... पडिसाहरमाणे जेणेव जंबुदीवे दीवे ... तेणेव उवागच्छइ। - आवश्यकनिर्युक्ति - श्रीमलयगिरिजी म. का विवरण, पृ. - १८३ अ, सं. - श्रीसागरजी म.

उस विमान को छोड़कर अन्य नया विमान विकुर्वते हैं? (लोकप्रकाश के अनुवाद में ऐसा अर्थ किया गया है¹⁸)

3. जब लब्धिधर मनुष्य आदि उत्तरवैक्रिय या आहारक शरीर की रचना करके उसे अन्यत्र भेजते हैं, तब मूल शरीर का क्या होता है? वह सक्रिय होता है या निष्क्रिय होता है? यदि सक्रिय होता है तो एक जीव को एकसाथ दो काययोग मानना पड़ेंगे जबकि चौथे कर्मग्रंथ में¹⁹ बंधहेतु के वर्णन में एक जीव को एकसाथ एक ही योग कहा गया है।

4. चौथे प्रश्न के लिए हम आर्य वज्रस्वामी के काल में पहुँच जाते हैं। महावीरस्वामी भगवंत के निर्वाण को लगभग ५०० वर्ष बीत चुके हैं। पुरिका नगरी में बौद्ध धर्म का प्रभाव बहुत बढ़ गया है²⁰। पर्युषण पर्व दरम्यान बौद्ध राजा ने श्रावकों को पुष्प बेचने का निषेध कर दिया है। संघ की विनंति से वज्रस्वामी लक्ष्मी देवी से महापद्म और माहेश्वरी नगरी से एक कुंभ प्रमाण पुष्प विमान में लेकर आ रहे हैं। तिर्यग्जृम्भक देव भी उनके साथ हैं। वे स्वयं महापद्म के डींटे में रहते हैं, जिससे बाहर लोगों को केवल देव दिखते हैं। बौद्ध ऐसा सोचते हैं कि हमारे धर्म के प्रभाव से देव आ रहे हैं लेकिन कुछ देर में ही उनकी इज्जत धूल में मिल जाने वाली थी। इस पूर्वभूमिका पर प्रश्न - वज्रस्वामी कमल के डींटे में कैसे रहे? क्या वैक्रिय

¹⁸ देखें लोकप्रकाश - भाग - ४, ३०.१६४ का अनुवाद।

¹⁹ देखें चौथे कर्मग्रंथ का रम्यरेणु कृत विवेचन।

²⁰ भगवं पत्तो पुरियं नयरिं ... तत्थ राया तच्चणिओ सड्डओ ... तेहिं राया पुप्फाणि वाराविओ पज्जोसवणाए ... उप्पइऊण माहेस्सरिं गओ ... विमाणं विउव्वियं, कुंभं छोडुं पुप्फाणं ततो सो जंभणगणपरिवुडो ... आगओ, तस्स पउमस्स बेटे वइरसामी ठिया ... आवश्यकनिर्युक्ति - ७७१ - हरिभद्रीयवृत्ति

लब्धि से मूल औदारिक शरीर छोटा हो सकता है? अथवा यदि वह शरीर छोटा नहीं हुआ था तो गया कहाँ? बौद्धों को दिखा क्यों नहीं? (यह अणिमा लब्धि भी हो सकती है लेकिन *आवश्यकनिर्युक्ति* अंतर्गत वज्रस्वामी के चरित्र में यह लब्धि उन्हें थी, ऐसा कोई उल्लेख नहीं है।)

5. पाटलिपुत्र में वज्रस्वामी ने²¹ देशना देते समय देव समान अतिशय सुंदर रूप की विकुर्वणा की थी। ऐसी विकुर्वणा में क्या स्वयं के मूल शरीर पर ही आवरण रूप नया शरीर बनाते हैं? अथवा यदि कोई ऐसी विकुर्वणा अपने मूल शरीर की अपेक्षा से छोटी करेगा तो क्या उसका मूल शरीर भी दिखेगा?

6. इस लेख के अंतिम सवाल की थोड़ी पीठिका - भगवान के जन्माभिषेक में ६४ इंद्र सपरिवार आते हैं। (अलबत्त *आवश्यकनिर्युक्ति* की *हरिभद्रीयवृत्ति* में²² यह संख्या ३२ ही है - वैमानिक के १० इंद्र + सूर्य-चंद्र के २ इंद्र + भवनपति के २० इंद्र) उनमें से एक शक्रेंद्र²³ भगवान के जन्मभवन में पधारते हैं, शेष इंद्र²⁴ सीधे मेरुपर्वत पर पहुँचते हैं। सबसे

²¹ रूवं विउव्वति अतीव सोमं ... । - *आवश्यकनिर्युक्ति* - ७६७ - *हरिभद्रीयवृत्ति*

²² एत्थ बत्तीसं पि इंदा भगवओ पादसमीपं आगच्छंति। - *आवश्यकनिर्युक्ति* - १८८ - *हरिभद्रीयवृत्ति*

²³ ... आदितित्थगरस्स जम्मणभवणे तेणेव उवागच्छइ। - *आवश्यकनिर्युक्ति* - *श्रीमलयगिरिजीम.* का विवरण, पृ. - १८३ अ, सं. - *श्रीसागरजीम.*

²⁴ सक्कवज्जा मंदरे समोयरंति। - *आवश्यकनिर्युक्ति* - *श्रीमलयगिरिजीम.* का विवरण, पृ. - १८४ ब, सं. - *श्रीसागरजीम.*

पहले अच्युतेन्द्र²⁵ अभिषेक करते हैं, फिर क्रमशः नीचे-नीचे वाले इंद्र अभिषेक करते हैं। इस तरह शक्रेंद्र के बाद चमरेंद्र से लेकर सूर्य-चंद्र तक के इंद्र अभिषेक करते हैं। इतनी पीठिका के बाद अब सवाल पड़ो - पूरा जंबूद्वीप एक लाख योजन प्रमाण (यानि संख्यात योजन प्रमाण) ही है तो उसमें एकसाथ असंख्य देव कैसे समा जाते हैं? (इन देवों में से फक्त सूर्य-चंद्र के इंद्र ही संख्या की अपेक्षा से असंख्य हैं, उन्हें जाति की अपेक्षा से दो गिना गया है।) इस प्रश्न की गंभीरता को समझने के लिए यहाँ जघन्य असंख्य²⁶ प्राप्त करने की प्रक्रिया का स्मरण कर लेना चाहिए। उसमें चार पल्य में से पहला पल्य जो बनता है, वह भी जंबू-द्वीप प्रमाण होता है। उसमें शिखा सहित सरसव भरने पर भी संख्यात सरसव ही समाते हैं। इन सरसवों को द्वीप-समुद्र में एक-एक करके खाली करने पर जहाँ पल्य खाली होता है, उस द्वीप या समुद्र जितना दूसरा अनवस्थित पल्य होता है। इस तरह क्रमशः बड़े-बड़े अनेक पल्य बनाने पर जघन्य असंख्य प्राप्त होता है। (देव का शरीर सरसव से तो बड़ा ही होगा!) क्या यहाँ ऐसा संभव है कि सभी इंद्र एकसाथ नहीं आते हैं किंतु क्रमशः एक के बाद एक आते हैं?

इस तरह ? 93 के समाधान के लिए लिखे गए इस लेख में थोकबंध नए प्रश्नों का ढगला हो गया है। क्रिकेट मेच के नियमानुसार उपर्युक्त छह Ball (मुद्दों) की एक ओवर (प्रासंगिक चर्चा) पूरी होने पर विराम लेते हैं। जाबाज़ Batsman (विद्वद् मुनिवरों) को अधिक से अधिक रन बनाने की (जवाब देने की) विनंति।

* * *

²⁵ पढमं अच्युयइंदोऽभिसेयं करेति, ततो अणुपरिवाडीए जाव सक्को ततो चमरादीया जाव चंदसूर त्ति। - आवश्यकनिर्युक्ति - १८८ - हरिभद्रीयवृत्ति

²⁶ देखें चौथा कर्मग्रंथ - गाथा - ७२ आदि।

૩૧૦ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સર્વપ્રથમવાર ક્યું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે?

/ મુનિ શ્રીકુમુદચન્દ્ર-ગોયમચન્દ્રવિજયજી

અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સર્વપ્રથમવાર ઉપશમ સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ - આ ત્રણ સમ્યક્ત્વમાંથી ક્યું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે તે અંગે વિચારણા કરવાનો અત્રે ઉપક્રમ છે.

પ્રચલિત મત પ્રમાણે તો અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સર્વપ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વને જ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારપછી કોઈપણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે અથવા ન કરે (- મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય) - આ મત કાર્મગ્રંથિકોનો છે.

આ મતથી તદ્દન ભિન્ન મત સિદ્ધાંતકારોનો છે કે, અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ ત્રણ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વમાંથી સર્વપ્રથમવાર કોઈપણ એક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

*

કાર્મગ્રંથિકોના મત પ્રમાણે સર્વપ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વને જ પ્રાપ્ત કરે તો તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે? અને તેમાં ત્રણ પુંજ ક્યારે કરે?

સિદ્ધાંતકારોના મત પ્રમાણે ત્રણેય સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે તો તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે? તેમાં કયા સમ્યક્ત્વમાં ત્રણ પુંજ કરે? અને કયા સમ્યક્ત્વમાં ત્રણ પુંજ ન કરે? અને જે સમ્યક્ત્વમાં ત્રણ પુંજ કરે તો તે ત્રણ પુંજ ક્યાં કરે?

ઉપરોક્ત પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં રાખીને નીચે દર્શાવેલા ગ્રંથોના સંદર્ભોનો આધાર લઈને આગળ વિચારણા કરીએ -

૧. શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્ય, ચૂર્ણિ, મલયગિરીયા વૃત્તિ સહિત, ગાથાક. - ૮૫, ૮૮, ૧૦૮, ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૧, બૃહદ્ભાષ્ય ગાથાક. - ૩૫૮-૬૧

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

2. શ્રીવિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય - સ્વોપજ્ઞ, કોટ્યાચાર્ય, મલધારીયા વૃત્તિ સહિત, ગાથાક. - ૫૨૯-૩૧
3. શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ - હારિભટ્ટી વૃત્તિ સહિત, ગાથાક. - ૩૩, ૪૪-૭
4. સંબોધપ્રકરણ - મિથ્યાત્વ અધિકાર, ગાથાક. - ૩૭-૯
5. પંચસંગ્રહ - ઉપશમનાકરણ, ગાથાક. - ૨૨
6. કમ્મપયડિ - ઉપશમનાકરણ, ગાથાક. - ૧૯
7. પ્રવચનસારોદ્ધાર - દ્વાર - ૧૪૯, ગાથાક. - ૯૪૫
8. જીવસમાસપ્રકરણ - મલધારીયા વૃત્તિ સહિત, ગાથાક. - ૮
9. ચતુર્થ કર્મગ્રંથ વૃત્તિ

*

સંક્ષેપમાં બંને મતની સ્પષ્ટતા -

કાર્મગ્રંથિક મત

અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તથાભવ્યત્વના પરિપાકના વશે નદીઘોલઘોલના-ન્યાયે અનુપયોગપાણે યથાપ્રવૃત્તકરણ કરવા દ્વારા આયુષ્ય સિવાયનાં સાતે કર્મોની અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિને કરે છે. અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળવાળા યથાપ્રવૃત્તકરણને પામેલો જીવ રાગ-દ્વેષના પરિણામથી બનેલી વજ્ર જેવી નિબિડ ગ્રંથિદેશને પ્રાપ્ત થાય છે. તે નિબિડ ગ્રંથિને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળવાળા અપૂર્વકરણ નામના કરણ દ્વારા તોડીને અનિવૃત્તિકરણમાં પ્રવેશ કરે છે. અને તેમાં પ્રત્યેક સમયે જીવ શુદ્ધિને પામતો, નિરંતર કર્મોને ખપાવતો અને ઉદયમાં આવેલા મિથ્યાત્વને ભોગવતો છતો ઉદયમાં નહીં આવેલા એવા મિથ્યાત્વનું ઉપશમન કરવા રૂપ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણનું અંતરકરણ કરે છે. તે અંતરકરણની વિધિ આ પ્રમાણે છે -

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

અનિવૃત્તિકરણના અંતર્મુદૂર્ત પછી જે અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણ કાળમાં મિથ્યાત્વમોહનીયનાં જે દલિકો છે તે દલિકોને ગ્રહણ કરીને પ્રથમ સ્થિતિમાં એટલે કે અનિવૃત્તિકરણના અંતિમ સમય સુધી ઉદયમાં આવવાવાળાં દલિકોની સાથે ગોઠવે છે. અને કેટલાંક દલિકોને અંતરકરણ પ્રમાણના અંતર્મુદૂર્ત પછીના કાળમાં એટલે કે બીજી સ્થિતિમાં નાખે છે.

આ રીતે તે જીવ વિશુદ્ધિના બળે મિથ્યાત્વમોહનીયનાં દલિકોને ત્યાં સુધી નાંખે છે જ્યાં સુધી તે અનિવૃત્તિકરણના અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણ કાળ પછીની અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણ કાળવાળી જગ્યા સંપૂર્ણપણે મિથ્યાત્વમોહનીયનાં દલિકો વિનાની થાય છે. આ મિથ્યાત્વમોહનીયનાં દલિકો વગરની જગ્યા જ અંતરકરણ કહેવાય છે.

એટલે મિથ્યાત્વમોહનીયની સ્થિતિના બે ભાગ થાય છે - અનિવૃત્તિકરણના અંતિમ સમય સુધી ઉદયમાં આવવાવાળા પ્રથમ વિભાગને પ્રથમસ્થિતિ કહેવામાં આવે છે. અને અંતરકરણના અંતર્મુદૂર્ત પછીના કાળને બીજી સ્થિતિ કહેવામાં આવે છે.

અનિવૃત્તિકરણના અંતિમ સમય સુધી મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય હોય છે. ત્યારબાદ મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદયથી શૂન્ય અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણ કાળવાળા અંતરકરણમાં જીવનો પ્રવેશ થાય છે અને આ જ સમયે જીવ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. આ સમ્યક્ત્વનો કાળ અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણ છે.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વના પ્રથમ સમયથી આત્મા પોતાનામાં પ્રગટેલા સામર્થ્ય-વિશેષથી બીજી સ્થિતિમાં રહેલાં મિથ્યાત્વમોહનીયનાં (સત્તામાં રહેલાં જે દલિકો અંતરકરણનો સમય પૂરો થયા પછી ઉદયમાં આવવાનાં છે તે) દલિકોના ત્રણ ભાગ કરે છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિ ઔષધ દ્વારા મદનકોદ્રવનું શોધન કરે છે, ત્યારે તેમાંથી કેટલાક કોદ્રવ શુદ્ધ થાય છે, કેટલાક અર્ધશુદ્ધ થાય છે, તો કેટલાક અશુદ્ધ જ રહી જાય છે. તેવી રીતે જીવ પણ શુભ અધ્યવસાયવિશેષથી જિનવચનની રુચિમાં પ્રતિબંધક એવા અશુભરસનો નાશ કરવા દ્વારા મિથ્યાત્વમોહનીયનાં દલિકોનું

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

શોધન કરે છે. શોધન કરતાં કરતાં તે મિથ્યાત્વમોહનીયનાં દલિકોને પણ શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અશુદ્ધ એમ ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત કરે છે. તેમાં -

૧. સમ્યક્ત્વમોહનીય સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં અંતરાય કરતું ન હોવાથી ઉપચારથી શુદ્ધપુંજ કહેવાય છે.

૨. મિશ્રમોહનીય જિનધર્મ વિષે ઉદાસીનતાનું કારણ હોવાથી અર્ધશુદ્ધ-પુંજ ગણાય છે.

૩. મિથ્યાત્વમોહનીય સુદેવ-સુગુરુ-સુધર્મ પ્રત્યે અરુચિનું કારણ હોવાથી અશુદ્ધપુંજ છે.

*

આમાં જીવ ત્રણ પુંજ કરવાનું ક્યારથી શરુ કરે તેમાં બે મત છે -

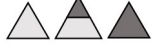
૧) ઉપરોક્ત ૨,૭-૮ સંદર્ભ (ગ્રંથસૂચિ), શતક્યૂર્ણિ તથા અન્ય એક પ્રાચીન સાક્ષીપાઠ મુજબ જીવ અંતરકરણના પ્રથમ સમયે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે તે સમયથી તે સમ્યક્ત્વના બળે બીજી સ્થિતિમાં રહેલાં મિથ્યાત્વમોહનીયનાં દલિકોને ત્રણ પુંજમાં પરાવર્તન કરવાનો આરંભ કરે છે. જુઓ -

કાર્મગ્રન્થિકાઃ ત્વિદમેવ મન્યન્તે યદુત સર્વોઽપિ મિથ્યાદૃષ્ટિઃ પ્રથમ-સમ્યક્ત્વલાભકાલે યથાપ્રવૃત્ત્યાદિકરણત્રયપૂર્વકમન્તરકરણં કરોતિ। તત્ર ચૌપશમિકં સમ્યક્ત્વં લભતે, પુઞ્જત્રયં ચાઽસૌ વિદધાત્યેવા - શ્રીવિશેષાવશ્યક-મહાભાષ્ય - ગાથા ૫.૩૦ - મલધારીયા વૃત્તિ

અનન્તરવર્ણિતવિધિના લબ્ધેન ઔષધવિશેષકલ્પેન ઔપશમિકસમ્યક્ત્વેન મદનકોદ્રવવદશુદ્ધં દર્શનમોહનીયં કર્મ જીવઃ શોધયિત્વા ત્રિધા કરોતિ। તદ્યથા - શુદ્ધમ્, અર્ધશુદ્ધમ્, અવિશુદ્ધં ચેતિ। - જીવસમાસ - ગાથા - ૮ - મલધારીયા વૃત્તિ

ઇહાઽનન્તરાભિહિતવિધિના લબ્ધેનૌપશમિકસમ્યક્ત્વેન ઔષધવિશેષકલ્પેન મદનકોદ્રવસ્થાનીયં મિથ્યાત્વમોહનીયં કર્મ શોધયિત્વા ત્રિધા

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

કરોતિ। તદ્યથા - શુદ્ધમર્ધવિશુદ્ધમવિશુદ્ધં ચેતિ। સ્થાપના - -

નવ્ય દ્વિતીય કર્મગ્રંથ - ગાથા - ૨ - સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ

પઠમં સમ્મત્તં ઉપ્પાદિંતો તિન્નિ કરણાણિ કરેઁઁ ઉવસમસમ્મત્તં
પઠિવન્નો મિચ્છત્તદલિયં તિપુંજીકરેઁઁ - સુદ્ધં, મીસં, અસુદ્ધં ચેતિ। - શતક્યૂર્ણિ

કમ્મગ્ગંથેસુ ધુવં, પઠમોવસમી કરેઁઁ પુંજતિગં।

તવ્વડિઓ પુણ ગચ્છઁઁ, સમ્મે મીસમ્મિ મિચ્છે વા॥

૨) જ્યારે ૫, ૬ (ગ્રંથસૂચિ) અને કર્મપ્રકૃતિની ચિરંતનાચાર્ય વિરચિત
ચૂર્ણિના મતે અનિવૃત્તિકરણના અંતિમ સમયથી એટલે કે ઉપશમ સમ્યક્ત્વની
પ્રાપ્તિના પૂર્વ સમયથી જ ત્રણ પુંજ કરવાનો આરંભ થઈ જાય છે.

તં કાલં બીયઠિં, તિહાણુભાગેણ (ભાગં તુ) દેસઘાઁઁ ત્થા

સમ્મત્તં સમ્મિસ્સં, મિચ્છત્તં સવ્વઘાઁઁઓ॥ - કર્મપ્રકૃતિ - ઉપશમનાકરણ

ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ભગવંત આ ગાથાની વૃત્તિમાં જણાવે છે કે -

તં તિ। તં કાલં- તસ્મિન્ કાલે યતોજ્ઞન્તરસમયે ઔપશમિકસમ્ય-
ગ્દૃષ્ટિર્ભવિષ્યતિ, તસ્મિન્ પ્રથમસ્થિતૌ ચરમસમયે इत्यर्थः। મિથ્યાદૃષ્ટિઃ સન્
દ્વિતીયસ્થિતિગતં દલિકમનુભાગેનાજ્ઞુભાગભેદેન ત્રિધા કરોતિ।

આ પ્રકારની જ પ્રરૂપણા પ્રસ્તુત ગાથાની શ્રીમલયગિરિજી મ. રચિત
વૃત્તિમાં પણ વ્યક્ત થયો છે.

ઉવરિમઠિઁઁ અણુભાગં, તં ચ તિહા કુણઁઁ ચરિમમિચ્છુદાણ।

દેસઘાઁઁણં સમ્મં, ઇયરેણં મિચ્છમીસાઁઁ॥ - પંચસંગ્રહ - ઉપશમનાકરણ

ચરમસમયં મિચ્છદિટ્ઠિ સે કાલે ઉવસમસમ્મદિટ્ઠિ હોહીઁઁ તાહે
બિઁયઠિં તિહાણુભાગં કરેઁઁ, તં જહા - સમ્મત્તં, સમ્મમિચ્છત્તં, મિચ્છત્તં
ચેતિ।

*

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

ઉપરોક્ત કર્મપ્રકૃતિગત ગાથા અને ટીકાના વિવેચનમાં પંડિત શ્રીધીરજીલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા જણાવે છે કે, 'જે સમયે આત્મા અંતરકરણમાં પ્રવેશ કરે એટલે સમ્યક્ત્વ પામે છે, તે જ સમયે આ જીવ મિથ્યાત્વમોહનીયની જે બીજી સ્થિતિ છે તેને ત્રણ પ્રકારના રસવાળી કરે છે'.

અર્થાત્ વૃત્તિકાર ભગવંતો અનિવૃત્તિકરણના ચરમ સમયે ત્રણ પુંજ કરવાની વાત જણાવે છે, જ્યારે પંડિતજી સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિના પ્રથમ સમયે ત્રણ પુંજ કરવાની વાત સમજાવે છે, જે રૂપરત્નઃ જુદી પડી જાય છે.

આ ગાથાના વિવેચનના અંતિમ પરિચ્છેદમાં પંડિતજી જણાવે છે કે -

'કેટલાક આચાર્યો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના પ્રથમ સમયે આ વિધિ થાય એમ માને છે અને બીજા કેટલાક આચાર્યો પ્રથમસ્થિતિના ચરમ સમયે આ વિધિ થાય તેમ માને છે. પરંતુ આ વિવક્ષાભેદમાત્ર જ છે. મિથ્યાત્વનો ચરમ સમય અને સમ્યક્ત્વનો પ્રથમ સમય નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ ભિન્ન છે. પરંતુ વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ એક જ છે. કરાતું હોય તેને કર્યું કહેવાય. તેની જેમ અહીં સમજવું.'

અત્રે બે વાતો વિચારણીય જણાય છે -

૧. કરાતું હોય તેને કર્યું કહેવાય ક્રિયમાણં કૃતમ્ - આ વાક્ય તો નિશ્ચયનયનું છે. પંડિતજીએ તે વાક્ય વ્યવહારનયમાં ઘટાવ્યું છે.

૨. વ્યવહાર-નિશ્ચયની આવા પ્રકારની વિચારણા ઋજુગતિના સંબંધમાં આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રકારે છે -

સમય - ૦	૧	૨	૩	૪
	↓	↓		
	મૃત્યુ	જન્મ		

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧

કોઈ જીવ બીજા સમયમાં ઋજુગતિથી બીજી જગ્યાએ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ એ જીવની મૃત્યુસ્થાનથી ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ગતિ બીજા સમયમાં થાય છે. આથી આ ગતિવાળા સમયને કયા ભવમાં માનવો તેમાં બે મત છે -

૧. કોઈ આચાર્ય ભગવંત કહે છે કે ગતિવાળા સમયમાં નવા ભવનું આયુષ્ય ઉદયમાં આવે છે. એટલા માટે ક્રિયમાણં કૃતમ્ આ અનુસારે ઉદયમાં આવતું ઉદયમાં આવેલું જ કહેવાય છે. આથી આ બીજો સમય પરભવનો પ્રથમ સમય છે. આ નિશ્ચયનયનો મત છે.

૨. કોઈ આચાર્ય ભગવંત કહે છે કે ગતિવાળા સમયમાં પૂર્વભવના શરીરનો પરિશાટ થઈ રહ્યો છે. માટે પૂર્વભવના સંબંધથી આ બીજો સમય પૂર્વભવનો અંતિમ સમય છે. આ વ્યવહારનયનો મત છે.

અહીં સમજવા જેવી વાત એ છે કે એક જ સમયમાં બે મત છે. કેટલાક આચાર્ય ભગવંતો તેને પરભવનો કહે છે, અને કેટલાક એને પૂર્વભવનો કહે છે.

*

આવી રીતે સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વમાં ત્રણ પુંજને આશ્રયીને વ્યવહાર-નિશ્ચય નય ઘટાડવો હોય તો આવી રીતે થશે -

સમય - ૦ ૧ ૨ ૩ ૪

ત્રણ પુંજ કરવાનો પ્રારંભ

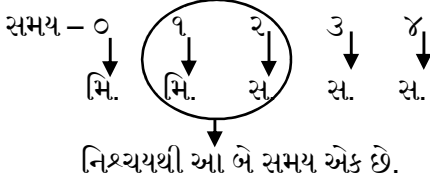
બીજા સમયમાં ત્રણ પુંજ કરવાનો પ્રારંભ થાય છે.

કેટલાક આચાર્ય ભગવંત બીજા સમયને અનિવૃત્તિકરણનો અંતિમ સમય કહે છે, તો કેટલાક આચાર્ય ભગવંત આ બીજા સમયને સમ્યક્ત્વનો પ્રથમ સમય કહે છે.

આથી આ સમય તો એક જ થશે. પરંતુ આ સમયને મિથ્યાત્વનો માનવો કે સમ્યક્ત્વનો માનવો, તેમાં બે મત છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

અહીં કોઈક નિશ્ચયનયના અભેદને આવી રીતે સમજાવે છે કે નિશ્ચય-નયથી મિથ્યાત્વનો ચરમ સમય અને સમ્યક્ત્વનો પ્રથમ સમય અભિન્ન થશે. આ વાત બરાબર લાગતી નથી. આનો અર્થ આવો લાગે છે -

આવી રીતે બે સમયને એક જ ગણવા એ તો કોઈપણ નયથી સંભવિત નથી.

હવે આ મતાંતરને જેવી રીતે ઉપર ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેવી રીતે પણ નહીં ઘટી શકે. કેમકે, અહીં બીજા સમયમાં જો અંતરકરણ છે તો જીવને અવશ્યમેવ સમ્યક્ત્વ છે. આથી વ્યવહાર અથવા નિશ્ચય કોઈપણ નયથી આને મિથ્યાત્વનો ચરમ સમય નહીં કહી શકાય.

આથી આ વાતને વ્યવહાર-નિશ્ચય નયની વિવક્ષાથી ઘટાવવાની જગ્યાએ માત્ર મતાંતરરૂપ માનવી વધારે ઉચિત લાગે છે.

અને આથી જ ટીકાકાર ભગવંતોએ કે પૂર્વાચાર્યોએ પણ અહીં કોઈ નયની વિવક્ષા કરી નથી. એટલે પંડિતજીએ અહીં જે નયવિવક્ષા કરી છે તે બરાબર લાગતી નથી.

*

આ રીતે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી તે સમ્યક્ત્વ સ્થિર રહે છે. ત્યારબાદ જીવે જે ત્રણ પુંજ કર્યા હતા તેમાંથી -

૧. જો શુદ્ધ પુંજનો ઉદય થાય તો જીવ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે એટલે ચોથા ગુણસ્થાનકે રહે.

૨. જો અર્ધશુદ્ધ પુંજનો ઉદય થાય તો ત્રીજા મિશ્ર ગુણસ્થાનકે જાય.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

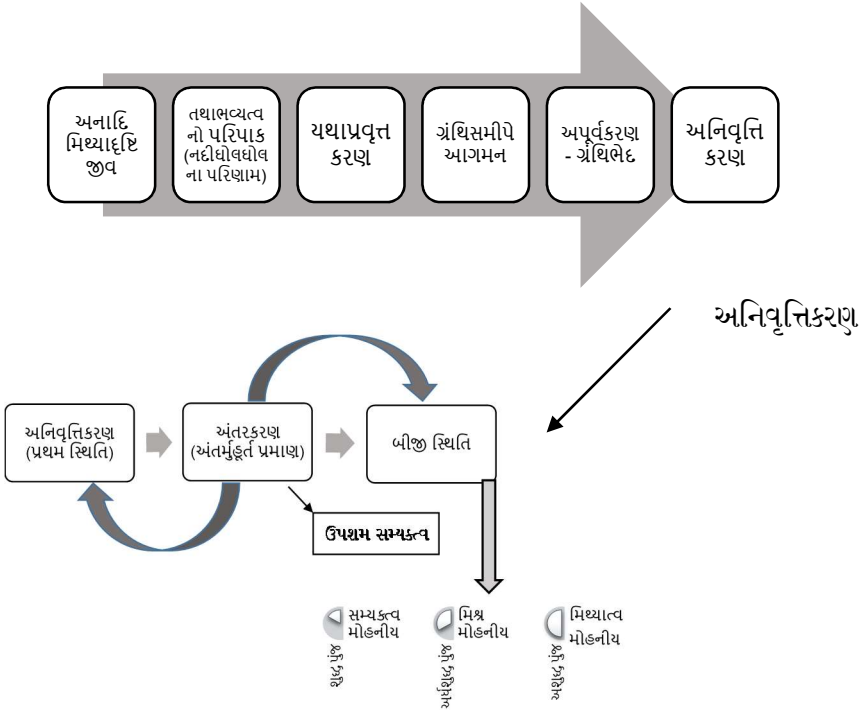
૩. જો અશુદ્ધ પુંજનો ઉદય થાય તો જીવ પાછો મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જાય.

૪. જો જીવમાં વિશુદ્ધભાવોનો પ્રકર્ષ થાય તો જીવ દર્શનસપ્તકનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી લે.

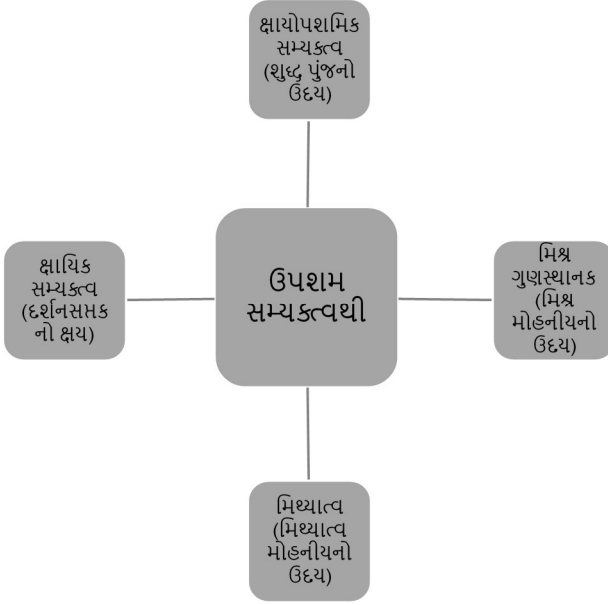
આ રીતે કાર્મગ્રંથિક મત પ્રમાણે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સર્વપ્રથમ તો ઉપશમ સમ્યક્ત્વને જ પ્રાપ્ત કરે. અને ત્યારપછી જ કોઈપણ બીજા સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે અથવા ન પણ પ્રાપ્ત કરે (-મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય).

*

સંક્ષેપમાં આ આખી વાતને ચાર્ટ સ્વરૂપે સમજાએ તો -

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧

સિદ્ધાંતકારોનો મત

સિદ્ધાંતકારોના મત પ્રમાણે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સર્વપ્રથમવાર ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને જ પછી કોઈપણ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે તેવો નિયમ નથી. કેમકે, અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને જો તેવા પ્રકારની સામગ્રીનો સદ્ભાવ થાય તો તે જીવ સર્વપ્રથમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ વાતને શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્ય - ગાથા - ૧૦૮ તથા ૧૧૮ માં આ રીતે સમજાવી છે કે, કોઈ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ યથાપ્રવૃત્તકરણ દ્વારા આયુષ્ય સિવાયનાં ૭ કર્મોની સ્થિતિને અંતઃકોડકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ કરીને અપૂર્વકરણમાં પ્રવેશ કરીને શુભ અધ્યવસાયના બળે ગ્રંથિને ભેદીને અપૂર્વકરણ વડે જ મિથ્યાત્વ-મોહનીયના ત્રણ પુંજ કરીને અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા શુદ્ધપુંજ સ્વરૂપ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

સમ્યક્ત્વ-મોહનીયનાં પુદ્ગલોને વેદતો ઉપશમ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યા વગર જ સાક્ષાત્ પ્રથમ જ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

પણ જે જીવ મંદ અધ્યવસાયવાળો હોય તે અકચરિતપુંજો એટલે કે ત્રણ પુંજ કરવામાં અસમર્થ હોવાથી અપૂર્વકરણમાં ગ્રંથિભેદ કરીને અનિવૃત્તિકરણને પ્રાપ્ત કરીને અને તેમાં અંતરકરણ કરીને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળવાળા ઉપશમ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ ઉદયમાં આવેલાં મિથ્યાત્વમોહનીયનાં દલિકોને અનિવૃત્તિકરણના અંતિમ સમય સુધી ભોગવીને અને બીજી સ્થિતિમાં રહેલાં સત્તાગત મિથ્યાત્વમોહનીયનાં દલિકોને ઉપશમાવીને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળવાળા ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો લાભ કરે છે.

શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્યની ઉપરોક્ત ગાથા ૧૧૮ શ્રીવિશેષાવશ્યક-મહાભાષ્ય²⁷ તથા શ્રાવકપ્રજ્ઞપિત્તમાં²⁸ પણ મળે છે. ત્યાં વૃત્તિમાં વિશેષથી એમ કહ્યું છે કે, ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળ પૂરો થયા પછી તે જીવ નિયમા મિથ્યાત્વે જ જાય છે.

સૈદ્ધાંતિક મતે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સર્વપ્રથમવાર ત્રણ સમ્યક્ત્વમાંથી કોઈપણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે તે વાત સમજાવતાં - શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્ય - ગાથા - ૧૨૦ ની વૃત્તિમાં શ્રીમલયગિરિજી મ. ફરમાવે છે કે -

સર્વપ્રથમવાર સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરનાર અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ બે પ્રકારના અધ્યવસાયવાળા હોઈ શકે છે - ૧. અતિવિશુદ્ધ ૨. મંદવિશુદ્ધ.

તેમાં જે અતિવિશુદ્ધભાવવાળો જીવ છે તે જીવ અપૂર્વકરણમાં આરૂઢ થઈને ગ્રંથિભેદ કરવાપૂર્વક મિથ્યાત્વમોહનીયનાં ત્રણ પુંજ કરે છે. અને તે ત્રણ પુંજ

27 ઔપશમિકસમ્યક્ત્વાત્ ચ્યુતોઽવશ્યં મિથ્યાત્વમેવ ગચ્છતિ। - ૫૩૦

28 અન્તર્મુહૂર્તમાત્રં વા કાલં તત ઊર્ધ્વં નિયામકાભાવેન નિયમેન મિથ્યાત્વપ્રાપ્તેરેતા-વન્તમેવ કાલમિતિ કિમ્ ઔપશમિકં સમ્યક્ત્વં લભતે જીવ ઇતિ। - ૪૬

કરીને અનિવૃત્તિકરણમાં પ્રવેશ કરેલા તે જીવને અનિવૃત્તિકરણ વડે સમ્યક્ત્વમોહનીય પુંજનો ઉદય થવાથી પ્રથમ જ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

પણ જે મંદવિશુદ્ધિવાળો જીવ છે તે જીવ અપૂર્વકરણમાં ત્રણ પુંજ કરવા માટે અસમર્થ હોવાથી અનિવૃત્તિકરણમાં પ્રવેશ કરી અંતરકરણ કરે છે અને એ રીતે આગળ વધતાં અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળવાળા ઉપશમ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. આવો જીવ અંતરકરણના અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળની સમાપ્તિ પછી આલંબન વિનાનો થવાથી એટલે કે સમ્યક્ત્વમોહનીયનાં દલિકોનો અભાવ હોવાથી મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત કરે છે.

જેમ કોઈ ઈયળ ઘાસના અગ્રભાગ પર ચડ્યા પછી હવે વધુ આગળ જવા માટે કોઈ આલંબન ન હોવાથી પાછી ફરે છે તેમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વવાળો જીવ પણ ઉપશમ સમ્યક્ત્વના કાળની સમાપ્તિ પછી આગળ સમ્યક્ત્વમોહનીયનાં દલિકોનો અભાવ હોવાથી ત્યાંથી પાછો ફરે છે એટલે કે મિથ્યાત્વે જાય છે.

શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્યની આ જ ગાથા શ્રીવિશેષાવશ્યક-મહાભાષ્યની મલધારી વૃત્તિમાં ઉદ્ધરણ તરીકે આપવામાં આવી છે.

શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - બૃહદ્ભાષ્ય - ગાથા - ૩૫૮ માં પણ આવા જ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછાયો છે કે, બધા જીવો ત્રણ પુંજ કરે જ? તો કે, ના, એવો કોઈ નિયમ નથી. કોઈ જીવ પોતાના શુદ્ધ પરિણામના બળે મિથ્યાત્વથી સીધું જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્યની વૃત્તિમાં શ્રીમલયગિરિજી મ. દ્વારા તથા શ્રીવિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યની વૃત્તિમાં મલધારી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજી દ્વારા અકયતિપુંજો શબ્દના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં એક મંદવિશુદ્ધિવાળો જીવ ત્રણ પુંજ નથી કરતો એ અર્થ તો આપણે ઉપર જોયો. અને બીજો અર્થ એવો દર્શાવાયો છે કે, જે જીવ પરમવિશુદ્ધ અધ્યવસાયના વશે અપૂર્વકરણમાં જ ગ્રંથિભેદ કરીને મિથ્યાત્વમોહનીયનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તે પણ અકયતિપુંજો કહેવાય છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

પરંતુ શ્રીવિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં અને શ્રાવકપ્રજ્ઞાપિત્તી હારિભદ્રી વૃત્તિમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને આશ્રયીને અકયતિપુંજોવાળો અર્થ દર્શાવાયો નથી.

*

શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્ય - ગાથા - ૧૧૮ ની શ્રીમલયગિરિજી

મ.ની વૃત્તિમાં એક પંક્તિ આમ છે - તત્ર ક્ષપકોઽપિ દર્શનસત્કસ્યાઽપૂર્વકરણ-મારૂઢઃ પુઞ્નત્રયં ન કરોતિ, તતઃ તદ્વ્યવચ્છેદાર્થમાહા. અર્થાત્ અપૂર્વકરણમાં આરૂઢ થયેલો એવો દર્શનસત્કનો ક્ષપક પણ ત્રણ પુંજ કરતો નથી.

તથા આ ગાથાની મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજી રચિત વૃત્તિમાં મિથ્યાત્વનો ક્ષય કરનાર ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે એવો આત્મા પણ અકયતિપુંજો હોય છે. જ્યારે શ્રીમલયગિરિજી મ. ની વૃત્તિમાં તેનો વ્યવરછેદ કર્યો છે.

*

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી કૃત સંબોધપ્રકરણમાં ઉપરની વાત આ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે કે, પ્રાયઃ અહીં સંપ્રદાયના (ગુરુપરંપરાગત ઉપદેશના) અનુસારે જીવ સર્વપ્રથમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અથવા જો તે જ ભવમાં મોક્ષ થવાનો હોય તો અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પ્રથમવારમાં જ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે²⁹.

પરંતુ ગ્રંથકારશ્રી સંપ્રદાયથી ભિન્ન માન્યતા³⁰ અંગે તે જ પ્રકરણની ૩૮ મી ગાથામાં જણાવે છે કે, અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સર્વપ્રથમ નિયમા ઉપશમ સમ્યક્ત્વ જ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ ઉપશમ સમ્યક્ત્વથી પતિત થયા પછી ઉપશમ

²⁹ પાયમિહ સંપદાયાઓ, ખઓવસમિયં લહિજ્ઞ સમ્મતં।

खइयमवि केवि अहवा, जइ हुज्जा तव्भवे सिद्धि॥

³⁰ પુવ્વમણાહલાભે, સમ્મે ઉવસમિયં ભવે ણિયમા।

પડિવાઈસુ ણો ણિયમં, ખાયં ખાઓવસમિયં વા॥

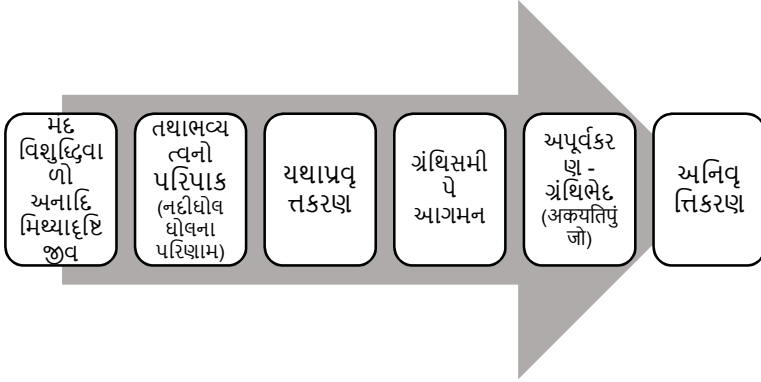
શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

સમ્યક્ત્વ જ પ્રાપ્ત થાય તેવો નિયમ નથી. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પણ પ્રાપ્ત કરે છે.

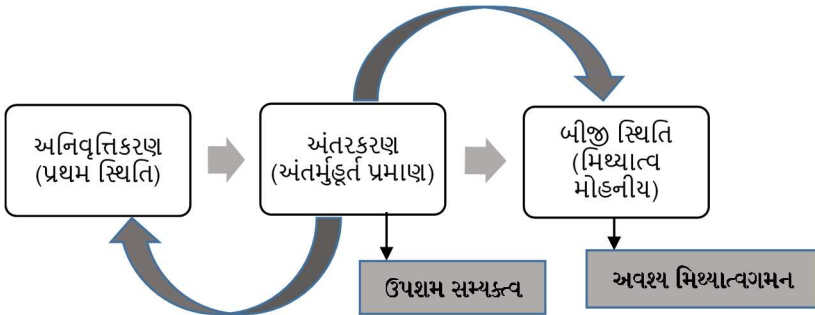
આ રીતે સૈદ્ધાંતિક મત પ્રમાણે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સર્વપ્રથમવાર ત્રણમાંથી કોઈપણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સંક્ષેપમાં આ જ વાતને ચાર્ટના આધારે સમજાવે તો -

ઉપશમ સમ્યક્ત્વ -

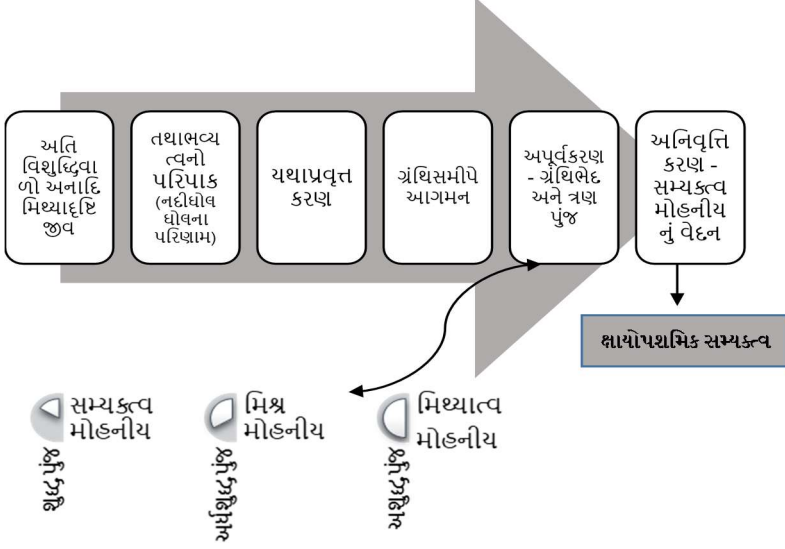

અનિવૃત્તિકરણ -

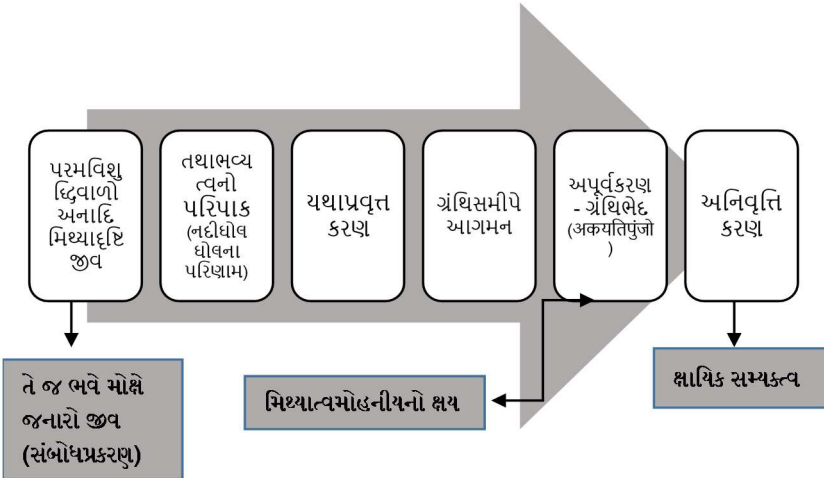

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ -

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ -

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

કાર્મગ્રંથિક અને સૈદ્ધાંતિક આચાર્યોના અભિપ્રાયમાં અન્ય એક મતભેદ ચોથા ગુણસ્થાનકથી ત્રીજા ગુણસ્થાનકે જીવ જાય કે નહીં તે વિષયમાં પણ જોવા મળે છે.

ઉપર જોયું તેમ કાર્મગ્રંથિકોના મત પ્રમાણે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પછી જો મિશ્રમોહનીયના પુંજનો ઉદય થાય તો જીવ ચોથા ગુણસ્થાનકથી ત્રીજા મિશ્ર ગુણસ્થાનકે આવતો હોય છે. પરંતુ સૈદ્ધાંતિક મત મુજબ તો કદાપિ જીવ ચોથા ગુણસ્થાનકથી ત્રીજા ગુણસ્થાનકે ગમન કરતો નથી.

શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્ય - ગાથા - ૧૧૨-૪ માં તથા શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - બૃહદ્ભાષ્ય - ગાથા - ૩૫૮-૬૩ માં દર્શાવ્યા મુજબ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળા જીવને અવિશુદ્ધ પરિણામવશ મિથ્યાત્વમોહનીયના પુંજનો ઉદય થવાથી મિથ્યાત્વે ગમન થાય છે. અને ત્યાં રહેલા જીવને જો કોઈક કારણને લીધે મિશ્રમોહનીયનો ઉદય થાય તો તે મિશ્ર ગુણસ્થાનકે જાય. વળી, તે મિશ્ર ગુણસ્થાનકેથી પાછો મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે પણ જઈ શકે અને વિશુદ્ધિ વધે તો ચોથા ગુણસ્થાનકે પણ જઈ શકે. અને સૈદ્ધાંતિક અભિપ્રાય પ્રમાણે ઉપશમ સમ્યક્ત્વવાળો જીવ તો નિયમા અકચત્તિપુંજો હોવાથી સાર્વવાદન ગુણસ્થાનકે થઈને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જ જાય છે.

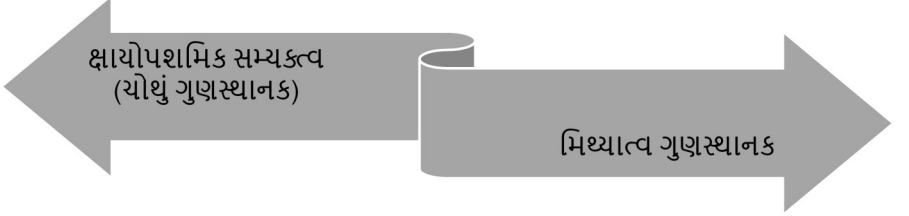
આકૃતિથી આ જ વાત જોઈએ તો -

મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકથી -

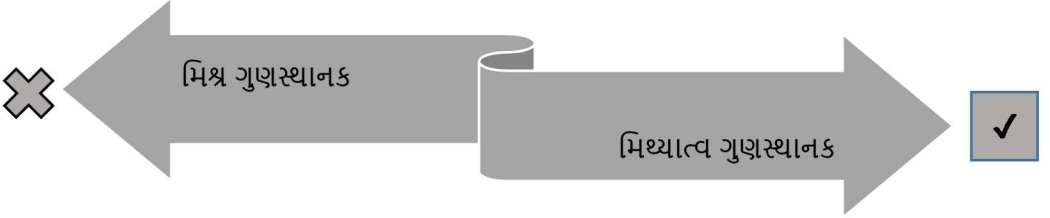

श्रुतसंविभाग - १९

मिश्र गुणस्थानकथी -

क्षायोपशमिक सम्यक्त्व (योथा गुणस्थानकथी) सैद्धांतिक मत प्रमाणे -

क्षायोपशमिक के उपशम सम्यक्त्व (योथा गुणस्थानकथी) कर्मग्रंथिक मत प्रमाणे -

उपशम सम्यक्त्व (योथा गुणस्थानकथी) -

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

આમ સૈદ્ધાંતિક મત પ્રમાણે ઉપશમ સમ્યક્ત્વવાળો જીવ પતિત થાય તો ક્યારેય મિશ્ર ગુણસ્થાનકે જતો નથી. અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળો જીવ પતિત થાય તો ક્યારેય બીજા કે ત્રીજા ગુણસ્થાનકે જતો નથી.

અહીં એ વાત ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે કે મૂળ શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્યમાં તો જીવને આશ્રયીને ગુણસ્થાનકસંક્રમની જ વાત છે અને ઉપર પણ એ જ રીતે જીવ ક્યા ગુણસ્થાનકથી ક્યા ગુણસ્થાનકે જાય તે જ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ શ્રીમલયગિરિજા મ. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળો જીવ ચોથા ગુણસ્થાનકથી મિશ્ર ગુણસ્થાનકે જાય તેમ સ્વીકારતા હોવાથી (જુઓ શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્ય - ગાથા - ૧૦૮ ની વૃત્તિ) તેઓએ ઉપરોક્ત ગાથાઓની વૃત્તિમાં પુદ્ગલસંક્રમ (પુંજસંક્રમ) પરક અર્થ કર્યો છે. અલબત્ત, અન્યત્ર બધે જ પ્રસ્તુત ગાથાઓનો ગુણસ્થાનકસંક્રમપરક જ અર્થ જોવા મળે છે. આની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ - શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્ય, ચૂર્ણિ સંહિત, સં. - આ. શ્રીવિજયશીલચંદ્રસૂરિજી, મુનિ શ્રીત્રેલોક્યમંડનવિજયજી, પરિશિષ્ટ - ૧, ટિપ્પણી - ૨૩, પૃષ્ઠ - ૩૭૪.

*

નિષ્કર્ષ

→ કાર્મગ્રંથિક મત પ્રમાણે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સર્વપ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ જ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારપછી ક્ષાયિક કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે અથવા ન કરે (-સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને પછી મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય). જ્યારે સૈદ્ધાંતિક મત પ્રમાણે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ ત્રણ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વમાંથી સર્વપ્રથમવાર કોઈપણ એક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને તેમાં જો ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે તો તેનો અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણ કાળ પૂરો થયા પછી તે જીવ નિયમા સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને પછી મિથ્યાત્વે જ જાય છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

→ કાર્મગ્રંથિક મત પ્રમાણે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કે ઉપશમ સમ્યક્ત્વવાળો જીવ મિશ્ર ગુણસ્થાનકે જઈ શકે છે. જ્યારે સૈદ્ધાંતિક મત પ્રમાણે તે શક્ય નથી. પરંતુ ઉભય મતે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકથી મિશ્ર ગુણસ્થાનકે આવવું શક્ય છે.

→ કાર્મગ્રંથિક મત પ્રમાણે ઉપશમ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરનારો જીવ જ મિથ્યાત્વમોહનીયનાં દલિકોના ત્રણ પુંજ કરે છે. જ્યારે સૈદ્ધાંતિક મત પ્રમાણે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરનારો જીવ ત્રણ પુંજ કરે છે.

→ કાર્મગ્રંથિક અને સૈદ્ધાંતિક - ઉભય મતે ઉપશમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના ક્રમમાં અનિવૃત્તિકરણ સુધી મિથ્યાત્વની જ અવસ્થા હોય છે. પરંતુ સૈદ્ધાંતિક મત પ્રમાણે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયામાં અનિવૃત્તિકરણથી સમ્યક્ત્વની અવસ્થા આવી જાય છે.

→ કાર્મગ્રંથિક મત પ્રમાણે મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં ત્રણ પુંજ કરે અથવા સમ્યક્ત્વ અવસ્થામાં ત્રણ પુંજ કરે છે. પણ સૈદ્ધાંતિક મત પ્રમાણે તો મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં જ ત્રણ પુંજ કરે છે.

*

પ્રવચનસારોદ્ધારતથા શ્રીવિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યની મલધારી શ્રીહેમચંદ્ર-સૂરિજી કૃત વૃત્તિમાં સૈદ્ધાંતિક અને કાર્મગ્રંથિક - બંને મતની સામાન્યથી સમજણ આપવામાં આવી છે. પ્રો. શ્રીહીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાદ્વારા પણ આર્હત દર્શન દીપિકા તથા ઋષભચંદ્રાશિક્ષા સંપાદનમાં આ અંગે વિશેષ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વિશેષશતક્રમાં પણ શ્રીબૃહત્કલ્પસૂત્રમ્ - લઘુભાષ્ય - ગાથા - ૧૨૦ ના આધારે થયેલી પ્રરૂપણા જોવા મળે છે.

* * *

૩૧૧ ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયમાં પરંપરાભેદ

મુનિ શ્રીહેમનિલયવિજયજી

દિગંબર આમ્નાયમાં ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયમાં આપણી પરંપરા કરતાં થોડોક ભેદ જોવા મળે છે -

શ્વેતાંબર	દિગંબર
દ્રવ્યતઃ ઋજુમતિ અઢીદ્વીપમાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોએ મનપણે પરિણમાવેલ અનંતાનંતપ્રદેશવાળા સ્કંધોને જાણે છે. (સરળ અને વક્ - બંને જાણે છે. કેમ કે, ભેદ નથી કર્યો.)^{૩૧}	દ્રવ્યતઃ ઋજુમતિ મન-વચન-કાયાના ભેદથી ત્રિવિધ છે. સરળ મનથી કરેલ સ્પષ્ટ વિચાર, સ્પષ્ટ વાણીથી વ્યક્ત વિચાર અને કાયાથી સરલપણે આકુંચન-પ્રસારણ આદિ ક્રિયા કરીને કોઈ ભૂલી જાય તો ઋજુમતિ એને પૂછે તો અથવા તો પૂછ્યા વિના પણ જાણે છે. પરંતુ વક્ મન-વચન-કાયાને નથી જાણતા.^{૩૨}

^{૩૧} ઋજુમતિરનન્તાનન્તપ્રદેશિકાનન્તપરમાળ્પવાત્મકાન્ સ્કન્ધાન્ વિશિષ્ટૈકપરિણામપરિણતાન્ અર્ધતૃતીયદ્વીપસમુદ્રાન્તર્વર્તિપર્યાપ્તસઙ્ગિપશ્ચેન્દ્રિયૈર્મનસ્ત્વેન પરિણામિતાન્ પુદ્ગલાન્ જાનાતિ। - શ્રીનંદીસૂત્ર - ૨૦૮-૧૦

^{૩૨} ઋજુમતિમનઃપર્યયસ્ત્રેધા... ઋજુમનોવાક્કાયવિષયભેદાત્। - ગોમ્મટસાર - જીવકાંડ દ્વિતીયો વિપુલમતિઃ ષોઢા ભિદ્યતે, ઋજુવક્રમનોવાક્કાયવિષયભેદાત્। ઋજુ-વિકલ્પાઃ પૂર્વોક્તાઃ। વક્રવિકલ્પાશ્ચ તદ્વિપરીતા યોજ્યાઃ। - ગોમ્મટસાર - જીવકાંડ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧

ક્ષેત્રત: જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી અઢી દ્વીપમાં મનોગત ભાવોને જાણે છે. ^{૩૩}	ક્ષેત્રત: જઘન્યથી ગાઉપૃથક્ત્વ અને ઉત્કૃષ્ટથી યોજનપૃથક્ત્વ ક્ષેત્રમાં મનોગત ભાવોને જાણે છે. ^{૩૪}
કાલત: જઘન્યથી પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ પલ્યોપમના અસંખ્યેય ભાગપ્રમાણ અતીત-અનાગત કાળમાં મનોગત ભાવોને જાણે છે. ^{૩૫}	કાલત: જઘન્યથી પોતાના અને બીજાના બે-ત્રણ ભવ અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત-આઠ ભવને જાણે. (વિપુલમતિ-માં પણ જઘન્યથી આઠ-નવ ભવ માન્યા છે.) ^{૩૬}

અવધિજ્ઞાનના વર્ણનમાં પણ આપણે ત્યાં પરમાવધિ આવે છે. દિગંબર પરંપરામાં પરમાવધિની સાથે સર્વાવધિનું વર્ણન પણ આવે છે. પરમાવધિજ્ઞાનમાં આપણી પરંપરામાં જઘન્યથી લોકાકાશની બહાર એક પ્રદેશ પણ જોવાની શક્તિ હોય. એવો જ અભિપ્રાય ત્યાં પણ છે. પરંતુ પરમાવધિજ્ઞાનના ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રને અસંખ્યાત લોકથી ગુણવામાં આવે ત્યારે સર્વાવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

(પ્રો. મહેન્દ્રકુમાર જૈન સંપાદિત રાજવાર્તિકના આધારે)

* * *

^{૩૩} છેત્તઓ ણં ઉજ્જુમઈ જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણં અહે જાવ ઇમીસે રયણપ્પભાણે પુઢવીણે ઉવરિમહેટ્ઠિલ્લે ખુહુગપયરે, ઉહ્ઠં જાવ જોહસસ્સ ઉવરિમતલે, તિરિયં જાવ અંતોમણુસ્સચિત્તે અઢ્ઢાહિજ્જેસુ દીવ-સમુદ્દેસુ... સન્નિપંચેંદિયાણં પજ્જતયાણં। - શ્રીનંદીસૂત્ર - ૨૦૮-૧૦

^{૩૪} ગાઉયપુથત્તમવરં, ઉક્કસ્સં હોદિ જોયણપુહતં।

વિઝલમદિસ્સ ય અવરં, તસ્સ પુથત્તં વરં ખુ ણરલોયં॥ - ગોમ્મટસાર - ૭૫કાંડ

^{૩૫} કાલઓ ણં ઉજ્જુમઈ જહન્નેણં પલિઓવમસ્સ અસંખિજ્જહિભાગં ઉક્કોસેણ વિ પલિઓવમસ્સ અસંખિજ્જહિભાગં અતીયમણાગયં વા કાલં જાણહિ પાસહિ। - શ્રીનંદીસૂત્ર - ૨૦૮-૧૦

^{૩૬} દુગ-તિગભવા હુ અવરં, સત્તટ્ઠભવા હવંતિ ઉક્કસ્સં।

અહ-નવભવા હુ અવર-મસંખેજ્જં વિઝલમુક્કસ્સં॥ - ગોમ્મટસાર - ૭૫કાંડ

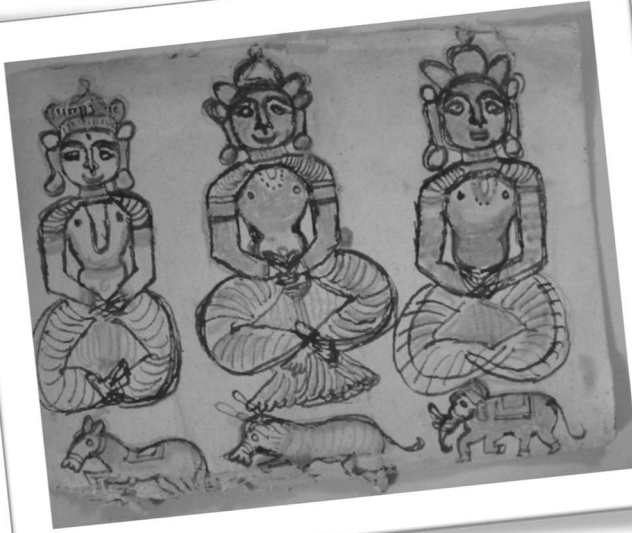
૩૧૨ દ્રવ્યજિન અને ભાવજિન અંગે એક નવી જ વિચારણા

/ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી

પ્રવચનસારોદ્ધાત્માં જિનેશ્વર ભગવંતના નામાદિ ચાર નિક્ષેપ આ પ્રમાણે જણાવ્યા છે -

જિનનામા નામજિના, કેવલિણો સિવગયા ય ભાવજિના।

ઠવણજિના પડિમાઝ, દવ્વજિના ભાવિજિનજીવા॥૪૫૩॥

જિનેશ્વર
ભગવંતનાં નામ તે
નામજિન છે. કેવલી
એટલે કે તીર્થંકર
નામકર્મને
વિપાકોદયથી
ભોગવતા તથા
મોક્ષમાં ગયેલા તે
ભાવજિન છે.
જિનેશ્વરની
પ્રતિમા તે
સ્થાપનાજિન
છે. અને ભાવી
જિનેશ્વરનો

જીવ તે દ્રવ્યજિન છે. અહીં નામજિન અને સ્થાપનાજિનનું વર્ણન તો અન્ય ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદિત નામનિક્ષેપ અને સ્થાપનાનિક્ષેપની વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

પરંતુ દ્રવ્યજિન અને ભાવજિનનું સ્વરૂપ પ્રચલિત માન્ય પરંપરા કરતાં જુદું પડી જાય છે .

પ્રચલિત દ્રવ્ય અને ભાવ નિક્ષેપાનું સ્વરૂપ -

દઘ્વં ભઘ્વં ભાવસ્સ, ભૂઞ્ઞભાવં ચ જં જોગ્ગં।

ભૂતસ્ય ભાવસ્ય ભૂત-ભવિષ્યતોઃ ચ ભાવયોરિદાનીમસત્ત્વેઽપિ યદ્ યોગ્યમ્- અર્હં તદેવ દ્રવ્યમુચ્યતે। - વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય - ૨૮ અને તેની વૃત્તિ
ભાવો વિવક્ષિતક્રિયાનુભૂતિયુક્તો હિ વૈ સમાખ્યાતઃ।

સર્વજ્ઞૈરિન્દ્રાદિવદિહેન્દનાદિક્રિયાનુભવાત્॥

વિવક્ષિતેન્દનાદિક્રિયાન્વિતો લોકે પ્રસિદ્ધઃ પારમાર્થિકપદાર્થો ભાવ ઉચ્યતે। - વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય - ૪૮ ની વૃત્તિ

ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ભાવસ્ય કારણં યદ્ નિક્ષિપ્યતે, સ દ્રવ્યનિક્ષેપઃ।

યથાઽનુભૂતેન્દ્રપર્યાયોઽનુભવિષ્યમાણેન્દ્રપર્યાયો વા ઇન્દ્રઃ। વિવક્ષિતક્રિયાનુ-
ભૂતિવિશિષ્ટં સ્વતત્ત્વં યદ્ નિક્ષિપ્યતે સ ભાવનિક્ષેપઃ। યથા ઇન્દનાદિક્રિયા-
પરિણતો ભાવેન્દ્ર ઇતિ। - જૈનતર્કભાષ્યા - નિક્ષેપપરિચ્છેદ

આનો ભાવાર્થ એમ છે કે -ભૂતકાલીન કે ભવિષ્યકાલીન ભાવનું જે યોગ્ય કારણ હોય તે દ્રવ્યનિક્ષેપ કહેવાય છે .જેમકે, દેવદત્ત નામની વ્યક્તિ પૂર્વભવમાં ઈન્દ્ર બની ચૂકી હોય કે આવતા ભવમાં ઈન્દ્ર બનવાની હોય તો તેને દ્રવ્યેન્દ્ર તરીકે ઓળખાવામાં આવે છે .આ દ્રવ્યનિક્ષેપનું સ્વરૂપ છે .અને તે શબ્દથી વિવક્ષિત ક્રિયાનો અનુભવ કરતી વ્યક્તિ તે શબ્દનો ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે .જેમકે, અત્યારે ઈન્દન -ઐશ્વર્ય ક્રિયાનો અનુભવ કરતો કાર્તિક શેઠનો જીવ ભાવેન્દ્ર કહેવાય .આ ભાવનિક્ષેપનું સ્વરૂપ છે.

આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે વિચારીએ તો, અત્યારે તીર્થંકર નામકર્મને વિપાકોદયથી ભોગવતા શ્રીસીમંધરસ્વામી વગેરે વિહરમાન જિનેશ્વરો ભાવજિન

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

કહેવાય .અને સિદ્ધ થયેલા મહાવીરસ્વામી તથા સિદ્ધ થનારા શ્રેણિક વગેરે દ્રવ્યજિન કહેવાય .આવું નિરૂપણ કરનારી ગાથા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે -

નામજિના જિણનામા, ઠવણજિના પુણ જિણિંદપડિમાઓ

દબ્બજિના જિણજીવા, ભાવજિના સમવસરણત્યા॥

પરંતુ અત્રે પ્રવચનસારોદ્ધાત્માં સિવગયા ય ભાવજિના એમ કહીને સિદ્ધિગતિમાં પધારી ચૂકેલા તીર્થંકરોને પણ ભાવજિન કહ્યા છે .જે ખરેખર ભૂતસ્ય ભાવસ્ય કારણં એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો દ્રવ્યજિન ગણાવા જોઈએ .તો આનું સમાધાન શું હોઈ શકે તે જણાવવા બહુશ્રુત ભગવંતોને વિનંતિ છે.

* * *

ચરણકરણાનુયોગ

૩૧૩ કાયા ગોરસયુક્ત કઠોળમાં
નિગોદ અને પંચેંદ્રિય જીવોની ઉત્પત્તિ!

/ મુનિ શ્રીતીર્થતિલકવિજયજી

પ્રચલિત વાત એવી છે કે દ્વિવદળમાં બેઈંદ્રિય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે.
પરંતુ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીમ.સંબોધપ્રકરણના શ્રાવકવ્રત-અધિકારમાં જણાવે છે કે -

સવ્વેસુ વિ દેસેસુ, સવ્વેસુ વિ ચેવ તહ ય કાલેસુ।

કુસિણિસુ આમગોરસ-જુત્તેસુ નિગોય-પંચિંદી॥૧૨૦૪॥

સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં કઠોળ અને કાયા ગોરસનો સંયોગ થાય
એટલે નિગોદ અને પંચેંદ્રિય જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આ વાતનો અન્ય કોઈ સંદર્ભ મળે ખરો?

* * *

૩૧૪ રત્નાધિકને અલ્પપર્યાયવાળા પાણ વંદનીયા

મુનિ શ્રીતીર્થતિલકવિજયજી

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ. સંબોધપ્રકરણના ગુરુ-અધિકાર-વિભાગ - ૨
માં જણાવે છે કે -

ए पंच वि पयत्था, लघुपज्जाया वि अवमरायणिया।
पज्जायजिट्टसामन्न-साहूणं वंदणिज्जा या॥७०५॥

એ પાંચે પદસ્થ ભગવંતો ચારિત્રપર્યાયમાં લઘુ હોવાથી અવમરાત્નિક
હોય તો પાણ, પર્યાયથી જ્યેષ્ઠ એવા પાણ મુનિભગવંતો માટે વંદનીય ગણાય છે.

* * *

૩૧૫ ગોચ્છક વિષે થોડી વિચારણા

મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી

આપણે ત્યાં પરંપરાથી ગોચ્છકનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે કે
ગોચ્છક ઊનનાં બનતાં હોવાથી તેના દ્વારા કામળીકાળમાં સૂક્ષ્મ સ્નેહકાયની રક્ષા
થાય છે. આ સિવાય પાત્રને ઊંચકવા માટે ભેગાં કરવામાં પાણ તે ઉપયોગી છે. આ
જ કારણથી ચાતુર્માસમાં ઉત્સર્ગમાર્ગે વિહારનો નિષેધ હોવાથી, ગોચ્છક ત્યારે
ઉપયોગમાં લેવાતાં નથી, પરંતુ શેષકાલે જ ઉપયોગમાં લેવાય છે. પરંતુ આશ્ચર્યની
વાત તો એ છે કે ગોચ્છક રાખવાનું ઉપરોક્ત પરંપરાથી પ્રસિદ્ધ પ્રયોજન અને
ચાતુર્માસમાં તેને ન રાખવાનું વિધાન - બેમાંથી એકનો પાણ ઉલ્લેખ અમારા ધ્યાન
મુજબ શાસ્ત્રોમાં જોવા મળતો નથી. શાસ્ત્રોમાં તો ગોચ્છક રાખવાનું તદ્દન અલગ
જ પ્રયોજન દર્શાવાયું છે -

होइ पमज्जणहेउं तु गोच्छओ भाणवत्थाणं। - ओधनिर्युक्ति - ૬૮૬
પાત્રનાં વસ્ત્રો એટલે કે પલ્લાં વગેરેનાં પ્રમાર્જન માટે ગોચ્છક છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

આ સંદર્ભે બે પ્રશ્નો વિચારણીય બને છે -

૧. ગોચ્છક રાખવાનું પ્રયોજન જો પાત્રોનાં વસ્ત્રોનું પ્રમાર્જન જ હોય તો, આ પ્રયોજન તો ચાતુર્માસમાં પણ રહેવાનું જ. તો ચાતુર્માસમાં ગોચ્છક ન રાખવાની પરંપરા શા માટે શરૂ થઈ હશે?

૨. ગોચ્છક દ્વારા પાત્રોનાં વસ્ત્રોનું પ્રમાર્જન શા માટે અત્યારે નથી થતું?

જિણા બારસરૂવાઈ, થેરા ચઢદ્ધસરૂવિણો।

અજ્ઞાણં પન્નવીસં તુ, અઓ ઉઢ્ઠં ઉવગ્ગહો॥ - ઓધનિર્યુક્તિ - ૬૭૨

આ અને આવા અનેક શાસ્ત્રપાઠો મુજબ ગોચ્છક ઓઘોપધિ અંતર્ગત આવે છે. જો ચાતુર્માસમાં ગોચ્છક ન રાખવાનાં હોય તો એ પણ કારણિક જ થઈ જવાથી ઓઘોપધિ કેવી રીતે ગણાશે તે પણ વિચારણીય છે.

* * *

૩૧૬ અષ્ટપ્રકારી પૂજા દિવસમાં ત્રણ વાર?

/ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી

સામાન્યથી આપણને એવો ખ્યાલ છે કે અષ્ટપ્રકારી પૂજા દિવસમાં એક વાર જ કરવાની હોય છે. પરંતુ હમણાં સિરિસિરિવાલકહામાં જાણવા મળ્યું કે અષ્ટપ્રકારી પૂજા એક દિવસમાં ત્રણ વાર - ત્રણ સંધ્યાએ કરવી એવી પણ એક વાત છે. આ ગ્રંથમાં એના કર્તા જણાવે છે કે મદનમંજૂષા નામની કુમારિકા દરરોજ ત્રણ સંધ્યાએ અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરતી હતી. જુઓ મૂળ પાઠ -

સા નરવરસ્સ ધૂયા, વિસેસઓ તત્થ ભત્તિસંજુત્તા।

અદ્દપયારં પૂયં, કરેહ નિચ્ચં તિસંજ્ઞાસુ॥૪૯૫॥

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

જો કે અષ્ટપ્રકારી પૂજા બે પ્રકારની છે - ૧. પ્રચલિત જલાદિ ૮ દ્રવ્યોથી
૨. મસ્તક, છાતી, પેટ, પીઠ, બે હાથ અને બે પગ દ્વારા પ્રણિપાત કરવારૂપ. આ
બીજા પ્રકારનો ઉલ્લેખ યોડશક - ૮.૩ ની ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી રચિત
વૃત્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે -

કાચિદદષ્ટોપચારયુક્તા, અષ્ટભિરઙ્ગૈઃ શીર્ષોરુદરપૃષ્ઠબાહુદ્વયોરુદ્વય-
લક્ષણૈરુપચાર અસ્યામિતિ હેતોઃ।

આ બીજા પ્રકારની અષ્ટપ્રકારી પૂજાનો ઉલ્લેખ ઉપાધ્યાયજીએ દ્વાત્રિંશ-
દ્વદ્વાત્રિંશિકાપ્રકરણની પાંચમી ભક્તિદ્વાત્રિંશિકામાં પણ કર્યો છે.

પ્રથમ પ્રકારની અષ્ટપ્રકારી પૂજા ત્રિસંધ્ય કરવી એ વાત આપણને થોડીક
મુશ્કેલ લાગે. પરંતુ બીજા પ્રકારની અષ્ટપ્રકારી પૂજા તો પ્રણિપાતસ્વરૂપ જ હોવાથી
તે ત્રિસંધ્ય કરાતી હોય તેમ માનવામાં કોઈ બાધ નથી આવતો.

અલબત્ત, ચૈત્યવંદનમહાભાષ્યમાં તો પ્રથમ પ્રકારની જ અષ્ટપ્રકારી પૂજા
બતાવી છે. અને બીજા પ્રકારની પ્રણિપાતસ્વરૂપ અષ્ટપ્રકારી પૂજા શાસ્ત્રસંમત નથી
તેમ જણાવ્યું છે -

તહિયં પંચુવયારા, કુસુમ-ઽન્ધ્રય-ગંધ-ધૂવ-દીવેહિં।

ફલ-જલ-નેવજ્જેહિં, સહઽટ્ઠરૂવા ભવે સા ડા॥૨૧૦॥

અન્ને અટ્ઠુવયારં, ભણંતિ અટ્ઠંગમેવ પણિવાયં।

સો પુણ સુણ ન દીસઈ, ન ય આઈન્નો જિણમયંમિ॥૨૧૧॥

તો સિરિસિરિવાલકડામાં દર્શાવેલી ત્રિસંધ્ય અષ્ટપ્રકારી પૂજા પહેલા
પ્રકારની સમજવી કે બીજા પ્રકારની? વળી, અન્યત્ર ક્યાંય ત્રિસંધ્ય અષ્ટપ્રકારી
પૂજાનો ઉલ્લેખ આવે છે ખરો? તે જણાવવા માટે મિત્ર મુનિવરોને વિનંતિ.

* * *

ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા

૩૧૭ શિષ્યોના વચનમાં આદર

/ મુનિ શ્રીરાજદર્શનવિજયજી

શ્રીભગવતીસૂત્ર - શતક - ૧, ઉદ્દેશક - ૧ માં નૈરયિકપૃચ્છામાં શ્રીગૌતમસ્વામી પ્રભુ વીરને પૂછે છે - નેરઙ્ગ્યાણં ભંતે! કેવલકાલસ્સ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા? પ્રભુ કહે છે - જહા ઉસાસપણ. ભાવાર્થ એવો છે કે શ્રીપન્નવણાજીના સાતમા ઉચ્છ્વાસપદમાં જેમ કહ્યું છે તેમ અહીં સમજી લેવું. શ્રીપન્નવણાજીનો એ મૂળ પાઠ આ મુજબ છે - નેરઙ્ગ્યા ણં ભંતે! કેવલિકાલસ્સ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા ડસસંતિ વા નીસસંતિ વા?, ગોયમા! સતતં સંતયામેવ આણમંતિ વા પાણમંતિ વા ડસસંતિ વા નીસસંતિ વા।

શ્રીભગવતીસૂત્રના આ સૂત્રની વૃત્તિમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે એક પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે પ્રશ્ન પૂછનાર વ્યક્તિએ તો આણમંતિ પાણમંતિ વગેરે શબ્દો પ્રયોજવા જ પડે, કારણકે તો જ પ્રશ્નનું હાર્દ સમજી શકાય. પરંતુ પ્રશ્નના પ્રતિવચનમાં પણ આણમંતિ પાણમંતિ એ બધા શબ્દોનો પ્રયોગ શા માટે કરવામાં

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

આવે છે? કેમકે એ તો અર્થાત્ લભ્ય જ હોય છે. આનું સમાધાન આપતા સ્વયં તેઓશ્રી દ્શમાવે છે કે - આનમન્તિ इत्यादेः पुनरुच्चारणं शिष्यवचने आदरोपदर्शनार्थम्। गुरुभिराद्रियमाणा हि शिष्याः सन्तोषवन्तो भवन्ति। तथा च पौनःपुन्येन प्रश्नश्रवणार्थनिर्णयादिषु घटन्ते, लोके चाऽऽदेयवचना भवन्ति। तथा च भव्योपकारः तीर्थाभिवृद्धिः चेति।

આનો ભાવાર્થ આવો છે કે - આણમન્તિ વગેરેનું પુનરુચ્ચારણ શિષ્યોના વચનમાં આદર દર્શાવવા માટે થતું હોય છે. કારણકે એવા આદરથી જ શિષ્યો સંતુષ્ટ થાય છે. અને વારંવાર પૂરછા, શ્રવણ, અર્થનિર્ણય વગેરેમાં તેઓ જોડાય છે. આમ કરવાથી કાલાંતરે તેઓ આદેયવચનવાળા થાય છે. અને એનાથી પરંપરાએ ભવ્ય જીવો પર ઉપકાર અને શાસનની પ્રભાવના - અભિવૃદ્ધિ થાય છે.

આગમગ્રંથોમાં શિષ્યસંપદા પ્રત્યે પણ કેટલી હિતચિંતાપૂર્વકની લાગણી છલકાય છે!

* * *

૩૧૮ નમુત્યુણાંના પાઠ વખતે ભિન્ન મુદ્રા

／ મુનિ શ્રીમલ્યગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

જૈન શાસનમાં સ્તોત્ર વગેરેના પાઠમાં નિશ્ચિત મુદ્રાઓની ખૂબ જ મહત્તા છે. આ મુદ્રાઓ પૂર્વક બોલાતાં સૂત્રોની ક્રિયા અને ભાવ - બંને પર અસર પડે છે. નમુત્યુણાં, જેનું બીજું નામ પ્રણિપાતદંડકસૂત્ર છે તે, બોલવા અંગે વિભિન્ન મુદ્રાઓનો ઉલ્લેખ કરતા શાસ્ત્રપાઠો મળે છે -

→ સંસ્તૌતિ। સંસ્તુત્ય વામં જાનુમ્ અજ્ઞતિ- ઉત્પાટયતિ, દક્ષિણં જાનું ધરણિતલે નિવાહેદ્દ્વિતિ નિપાતયતિ, લગયતીત્યર્થઃ। ત્રિકૃત્વઃ- ત્રીન્

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

વારાન્ મૂર્ધાનં ધરણિતલે નમેઙ્ગ તિ નમયિત્વા ચેષ્ટ પ્રત્યુન્નમયતિ, ઈષ્ટ પ્રત્યુન્નમય્ય કટકવૃટિતસ્તસ્મિન્નમિત્તભુજૌ સંહરતિ। સંહૃત્ય કરતલપરિગૃહીતં શિરસ્યાઽવર્તં મસ્તકેઽજ્જલિં કૃત્વૈવમવાદીત્ - નમોઽત્યુ ણમિત્યાદિ। -

શ્રીજીવાભિગમસૂત્ર - પ્રતિપત્તિ - ૩, સૂત્ર - ૧૮૦ મલયગિરીયા વૃત્તિ

ડાબો ઢીંચણ ઉપાડીને અને જમણો ઢીંચણ જમીન પર સ્થાપીને, ત્રણવાર મસ્તકને જમીન પર નમાવીને, બંને ભુજને સંકોચીને બે હાથ જોડીને તથા લલાટે અંજલિ કરીને નમુત્યુણુંનો પાઠ કરે છે.

→ પુરત્યાભિમુહે સંપલિયંકનિસન્ને કરયલપરિગ્ગહિયં સિરસાવત્તં મત્થે અંજલિં કટ્ટુ એવં વયાસી - નમોઽત્યુ ણમિત્યાદિ। - શ્રીજ્ઞાનાધર્મકથાંગ - ૧.૩૦

મેઘકુમાર જ્યારે અનશન સ્વીકારે છે ત્યારે પર્યકાસને પૂર્વાભિમુખ બેસીને, મસ્તકે અંજલિ કરીને બે હાથ ભેગા કરીને નમુત્યુણુંનો પાઠ કરે છે.

→ ક્ષિતિનિહિતજાનુકરતલઃ ભુવનગુરૌ વિનિવેશિતનયનમાનસઃ પ્રણિપાતદણ્ડકસૂત્રં પઠતિ। - લલિતવિસ્તરા વૃત્તિ

જમીન પર બે ઢીંચણ અને હથેળી સ્થાપન કરીને, તથા દૃષ્ટિ અને મન ભગવાન વિષે સ્થાપીને નમુત્યુણું (-પ્રણિપાતદંડક)નો પાઠ કરે છે.

→ તથા શક્રસ્તવપાઠોઽશ્વિતવામજાનોર્ભૂન્યસ્તદક્ષિણજાનોરેવ ચ વિધેયઃ સ્યાદિન્દ્રાદિભિસ્તથા તસ્ય કૃતત્વાત્। - વંદનવિધિ - ૫૪/૧૩ પ્રકરણ

ઠંદ્ર મહારાજ જ્યારે જ્યારે તીર્થંકર દેવની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે ત્યારે ડાબો ઢીંચણ ઊભો કરી પેટ પર હાથની કોણી ટેકવી બે હાથની કમલના ડોડાના આકારે અંજલિ રચી સ્તવના કરે છે.

વર્તમાનમાં આ સ્તોત્રની સ્તવના પ્રાયઃ આ મુદ્રામાં થતી હોય તેવું જોવાય છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ પંચાશક્રપ્રકરણમાં એમ પણ કહે છે કે, ન પુનઃ પર્યંકાસનસ્યાઽનશનપ્રતિપત્તિકાલે મેઘકુમારસ્યેવ। મેઘકુમારે અનશન સ્વીકારતી વખતે જે રીતે પર્યંકાસન મુદ્રામાં બેસીને પાઠ કર્યો તે રીતે ન થઈ શકે. તેમજ -

તતોઽસ્ય પાઠે વિવિધવિધિદર્શનાત્ સર્વેષાં ચ તેષાં પ્રમાણગ્રન્થોક્ત-
ત્વેન વિનયવિશેષભૂતત્વેન ચ નિષેદ્ધુમશક્યત્વાદ્ યોગમુદ્રયાઽપિ શક્રસ્તવ-
પાઠો ન વિરુદ્ધ્યતે, વિચિત્રત્વાદ્ મુનિમતાનામ્। ન ચૈતાનિ પરસ્પરમતિવિરુ-
દ્ધાનિ સર્વૈરપિ વિનયસ્ય દર્શિતત્વાદિતિ।

* * *

ગણિતાનુયોગ

૩૧૯ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ. ની વાતનો સમન્વય

/ મુનિ શ્રીઅસંગયોગવિજયજી

કર્મગ્રંથના મતે પુવેદ્યોદયમાં વર્તતો જીવ જ્યારે શ્રેણિ માડે ત્યારે નવમા ગુણસ્થાનકે પુવેદના ચરમ બંધોદયે ૮ વર્ષ પ્રમાણ સ્થિતિનો બંધ થાય છે. અને નવમા ગુણસ્થાનકે લોભના ચરમ બંધે અંતર્મુહૂર્તનો બંધ થાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે નવમા ગુણસ્થાનક સુધી કપાયનો બંધ હોય છે.

ક્ષપક જીવ જ્યારે દશમે ગુણસ્થાનકે હોય છે ત્યારે ચરમ બંધે મોહનીય સિવાયના ત્રણ ઘાતી કર્મોનો અંતર્મુહૂર્ત જેટલી સ્થિતિનો બંધ થાય છે. દશમા ગુણસ્થાનકના ચરમ બંધે નામ અને ગોત્ર કર્મનો આઠ મુહૂર્ત જેટલો બંધ થાય છે. અને અહીં કપાયનો ઉદય નથી, માત્ર કપાયમાંથી સૂક્ષ્મ સંજ્વલન લોભનો ઉદય હોય છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

હવે શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી રચિત પંચાશક-પ્રકરણના ૧૬ મા પ્રાયશ્ચિત્ત-વિધિપંચાશકમાં સ્થિતિબંધ સંબંધી બે ગાથા આવે છે -

અપમત્તસંજયાણં, બંધઠિતી હોતિ અદ્વ ઉ મુહુત્તા।

ઉક્કોસેણ જહન્ના, ભિષ્ણમુહુત્તં તુ વિન્નેયા॥ ૧૬.૪૩॥

જે ઉ પમત્તાણાઉટ્ટિયાઐ બંધંતિ તેસિ બંધઠિતી।

સંવચ્છરાણિ અદ્વ ઉ, ઉક્કોસિયરા મુહુત્તંતો॥ ૧૬.૪૪॥

આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ ટીકાકાર ભગવંતે આમ દર્શાવ્યો છે - અપ્રમત્ત એટલે કે સાતમા ગુણસ્થાનકે ઉત્કૃષ્ટ બંધ ૮ મુહૂર્ત અને જઘન્ય બંધ અંતર્મુહૂર્ત હોય છે. અને પ્રમત્ત એટલે કે છટ્ઠે ગુણસ્થાનકે ઉત્કૃષ્ટ બંધ આઠ વર્ષ અને જઘન્ય સ્થિતિબંધ અંતર્મુહૂર્ત કલ્પો છે.

કાર્મગ્રંથિક મતે આ બંને ગુણસ્થાનકે સ્થિતિબંધ અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ જેટલો હોય છે. તો આ બંને વાતનો સમન્વય કેવી રીતે કરવો? કે આ બંનેને મતાંતર સમજવા?

એવી એક વિચારણા થઈ શકે કે શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ તો મૂળ ગાથામાં માત્ર અપ્રમત્ત સંયત અને પ્રમત્ત સંયત એટલો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે આ બંનેને અનુક્રમે સાતમા અને છટ્ઠા ગુણસ્થાનક સાથે જોડ્યા છે.

અહીં મૂળ ગાથામાં રહેલા ‘અપ્રમત્ત’ અને ‘પ્રમત્ત’ આ બે શબ્દોનો ટીકાકરશ્રીએ દર્શાવેલા અર્થ કરતાં સહેજ જુદો અર્થ કરીએ તો સમન્વય થઈ શકે તેમ લાગે છે. તે આ રીતે -

અપ્રમત્ત = જે કપાયનો બંધ નથી કરતા તેવો ક્ષપક = ૧૦ મું ગુણસ્થાનક.

પ્રમત્ત = જ્યાં કપાયનો ચરમ બંધ થાય છે તે ગુણસ્થાનક = ૮ મું ગુણસ્થાનક.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

નવમા ગુણસ્થાનકે પાંચ મોહનીયકર્મોની પ્રકૃતિઓનો ચરમ સ્થિતિબંધ થાય છે. તેમાં - પુરુષવેદ - ૮ વર્ષ, સંજવલન ક્રોધ - ૨ મહિના, સંજવલન માન - ૧ મહિનો, સંજવલન માયા - ૧૫ દિવસ, સંજવલન લોભ - અંતર્મુહૂર્ત.

અહીં કપાયનો બંધ કરતા સંયતને પ્રમત્ત સંયત સમજીએ તો, શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિજી મ. ની વાત સાથે સમન્વય કરી શકાય છે કે નવમા ગુણસ્થાનકે જે ૫ મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓનો બંધવિચ્છેદ થાય છે તેમાં ઉત્કૃષ્ટ બંધ ૮ વર્ષ અને જઘન્ય બંધ અંતર્મુહૂર્ત છે.

આ જ રીતે ૧૦ મા ગુણસ્થાનકે બંધવિચ્છેદ પામતી પ્રકૃતિઓનો ચરમ બંધ વિચારીએ તો - ત્રણ ઘાતી કર્મ - અંતર્મુહૂર્ત, નામ અને ગોત્ર - ૮ મુહૂર્ત.

અહીં કપાયનો બંધ નથી તેથી તેવા સાધુને અપ્રમત્ત સંયત સમજીએ તો, શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ. ની વાત સાથે સમન્વય કરી શકાય છે કે દશમા ગુણસ્થાનકે જે કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધવિચ્છેદ થાય છે તેમાં ઉત્કૃષ્ટ બંધ ૮ મુહૂર્ત અને જઘન્ય બંધ અંતર્મુહૂર્ત છે.

આ સમન્વય તે તે ગુણસ્થાનકે બંધવિચ્છેદ પામતી પ્રકૃતિઓના ચરમ સ્થિતિબંધને આશ્રયીને કર્યો છે. છત્રસ્થતાને કારણે એમાં ભૂલ હોઈ શકે છે. તત્ત્વ બહુશ્રુતો જાણે.

* * *

ધર્મકથાનુયોગ

૩૨૦ પહેલાં કેવલજ્ઞાન કોને - ચંડરુદ્રાચાર્યને કે શિષ્યને?

/ મુનિ શ્રીઅક્ષતચન્દ્રવિજયજી

પ્રચલિત કથાનક પ્રમાણે ચંડરુદ્રાચાર્યે યુવકને દીક્ષા આપ્યા બાદ વહેલી સવારે શિષ્યના ખભા પર બેસીને વિહાર કર્યો. શિષ્યને માર્ગમાં બરાબર દેખાતું ન હોવાથી સરખું ચલાતું ન હતું. તેથી ગુરુએ દંડ વડે શિષ્યના મસ્તક પર પ્રહાર કર્યો અને બરાબર ન ચાલવા માટે ઠપકો આપ્યો. શિષ્યને ત્યારે સમતાભાવથી તે સહન કરતાં કેવલજ્ઞાન થયું. પછી જ્યારે ગુરુને તેનો ખ્યાલ આવ્યો ત્યારે તેઓ શિષ્યના ખભા પરથી નીચે ઊતર્યા અને તેમણે કેવલજ્ઞાની શિષ્યને મિચ્છામિ દુઃકકંડં આપ્યું. ત્યાર પછી પશ્ચાત્તાપના શુભ પરિણામે તેમને પણ કેવલજ્ઞાન થયું.

પરંતુ આવશ્યકનિર્યુક્તિની હારિભદ્રી વૃત્તિમાં એક નવી જ વાત જાણવા મળી -

तेन स तदैव लोचं कृत्वा प्रव्राजितः। प्रत्यूषे ग्रामं व्रजतोः पुरतः
शैक्षकः, पृष्ठतः चण्डरुद्रः। आपतितो रुष्टः शिष्यं दण्डेन मस्तके हन्ति, कथं
त्वया प्रस्तरो न दृष्ट इति? शैक्षः सम्यक् सहते। आवश्यकवेलायां रुधिरा-
वलिप्तो दृष्टः। चण्डरुद्रस्य तद् दृष्ट्वा मिथ्या मे दुष्कृतमिति वैराग्येण
केवलज्ञानमुत्पन्नम्। शैक्षस्याऽपि कालेन केवल-णाणमुपन्नम्।

અર્થ - ‘ચંડરુદ્રાચાર્યે ત્યારે જ તે યુવાનને લોચ કરીને પ્રવ્રજ્યા આપી. અંધારામાં ગામ તરફ વિહાર કરતાં આગળ શિષ્ય ચાલે છે અને પાછળ ચંડરુદ્રાચાર્ય ચાલે છે. ઠોકર લાગવાથી ગુરુસે થયેલા તેમણે શિષ્યના માથામાં દાંડો માર્યો કે તે કેમ પથરો બરાબર જોયો નહીં? શિષ્યે તે સમતાથી સહન કર્યું. આવશ્યકક્રિયાના સમયે ગુરુએ શિષ્યને લોહીલુહાણ અવસ્થામાં જોયો. તે જોઈને પોતાના દુષ્કૃતની

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧

ગર્હા કરતાં તેમને વૈરાગ્યથી કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તે શિષ્યને પણ થોડો વખત વીત્યા પછી કેવલજ્ઞાન થયું.'

આમ આ નિરૂપણ પ્રમાણે તો પહેલાં ચંડરુદ્રાચાર્યને કેવલજ્ઞાન થયું છે અને શિષ્યને તો પછી ક્યારેક કેવલજ્ઞાન થયું છે.

* * *

321 કૃષ્ણ મહારાજએ સાતમી નરકની ત્રીજી
નરક ક્યારે અને કયા કારણથી કરી?

મુનિ શ્રીતીર્થતિલકવિજયજી

૧૮,૦૦૦ સાધુ ભગવંતોને વંદન કરીને કૃષ્ણ મહારાજએ સાતમી નરકનું આયુષ્ય ખપાવીને ત્રીજી નરકનું આયુષ્ય બાંધ્યું એવી વાત વર્તમાનમાં પ્રચલિત છે. જ્યારે *આવશ્યકનિર્યુક્તિ*ના ત્રીજા વંદન અધ્યયનમાં નિર્યુક્તિની ૧૧૦૪ ગાથાની ચૂર્ણિમાં આ રીતે જાણાવ્યું છે કે -

અરિટ્ટુણેમિસામી સમોસરિઓ। રાયા નિગ્ગઓ। સવ્વે સાહૂ
બારસાવત્તેણ વંદહ। રાયાણો પરિસ્સંતા ઠિયા। વીરઓ વાસુદેવાણુવત્તીએ
વંદહ। કણ્હો આબદ્ધસેઓ જાઓ। ભટ્ટારઓ પુચ્છિઓ - તીર્હિં સટ્ટેર્હિં સર્ણિં
સંગામાણં ન એવં પરિસ્સંતો મિ ભગવં! ભગવયા ભણિયં - કણ્હા! ખાઇગં તે
સમ્મત્તમુપ્પાડિયં તિત્થગરનામગોત્તં ચ। જયા કિર પાએ વિદ્ધો તદા ણિંદણ-
ગરહ્ણાએ સત્તમાએ પુઢવીએ બદ્દેલયં આઝયં ઉવ્વેહંતો ણં તચ્ચ-પુઢવિમાણિયં।
જહ આઝયં ધરંતો પઢમપુઢવિમાણેંતો। અણ્ણે ભણંતિ - ઇહેવ વંદંતેણં તિ।

* * *

ભગવાન આદિનાથ અને શ્રેયાંસકુમાર - વર્ષાતપનું પારણું

૩૨૨ શ્રેયાંસકુમાર વિષયક મતાંતર

/ મુનિ શ્રીઅક્ષતચન્દ્રવિજયજી

શ્રેયાંસકુમાર શ્રીઋષભદેવ પ્રભુના ૩,૦૫,૦૦૦ શ્રાવકોમાં મુખ્ય હતા. આવશ્યક-ચૂર્ણિના કથન પ્રમાણે આ શ્રેયાંસકુમાર શ્રીઋષભદેવ પ્રભુના પૌત્ર અને ભરત ચક્રવર્તીના પુત્ર હતા. જ્યારે આવશ્યકસૂત્રની જ હારિભદ્રી અને મલયગિરીયા વૃત્તિઓ, ત્રિપદિશલાકાપુરુષ-ચરિત અને શ્રીકલ્પસૂત્રના ખીમશાહી અનુવાદ વગેરેમાં જણાવ્યા મુજબ શ્રીઋષભદેવ પ્રભુના પુત્ર બાહુબલી, તેમના પુત્ર સોમપ્રભ અને આ સોમપ્રભના પુત્ર શ્રેયાંસકુમાર હતા.

૩૨૩ ભગવાનની સામે સૂર્યાભદ્રેવ દ્વારા
સ્વયં ભગવાનનો જ અભિનય!

/ મુનિ શ્રીવંદનરુચિવિજયજી

શ્રીજીવાજીવાભિગમસૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ સૂર્યાભદ્રેવ દ્વારા પ્રભુ વીરની સામે ૩૨ પ્રકારનાં નાટક કરાયાં. તેમાં ૩૨ મું નાટક ચરમચરમનામા- નિબદ્ધ હતું. આ નાટકમાં સૂર્યાભદ્રેવે પ્રભુની સામે પ્રભુનાં પૂર્વ મનુષ્યભવ,

પ્રસ્તુત ૩૨ મા નાટકનું હસ્તપ્રતચિત્ર

દેવભવ, છેલ્લું ચ્યવન, ગર્ભસંહરણ, જન્માભિષેક, બાળભાવ, યૌવન, કામભોગ, દીક્ષા, તપ, કેવલોત્પત્તિ, તીર્થપ્રવર્તન તથા નિર્વાણ અભિનયાત્મક રીતે વર્ણવ્યાં હતાં. આમાં સ્વયં પ્રભુની સામે પ્રભુનો જ અભિનય કરવો અને તેમનું નિર્વાણ પણ દર્શાવવું એ આશ્ચર્યજનક લાગે છે.

શ્રીજીવાજીવાભિગમસૂત્રનો મૂળ પાઠ -

દ્વાત્રિંશત્તમઃ તુ ચરમચરમનામાનિબદ્ધનામા। સ ચ સૂર્યાભદ્રેવેન
ભગવતો વર્ધમાનસ્વામિનઃ પુરતો ભગવતઃ ચરમપૂર્વમનુષ્યભવ-ચરમદેવ-

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

લોકભવ-ચરમચ્યવન-ચરમગર્ભસંહરણ-ચરમભરતક્ષેત્રાવસર્પિણીતીર્થકર-
જન્માભિષેક-ચરમબાલભાવ-ચરમયૌવન-ચરમકામભોગ-ચરમનિષ્ક્રમણ-
ચરમતપશ્ચરણ-ચરમજ્ઞાનોત્પાદ-ચરમતીર્થપ્રવર્તન-ચરમપરિનિર્વાણા-
ભિનયાત્મકો ભાવિતઃ ૩૨૧ - ૩.૪૪૭-૮ સં. શ્રીમુનિચન્દ્ર-સૂરિજી મ.

* * *

324 શ્રીવીરપ્રભુને સંગમે કરેલા ૨૦ ઉપસર્ગ

/ મુનિ શ્રીન્યાયરત્નવિજયજી

	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
1	ધૂળની વૃષ્ટિ	✓	✓	✓	✓	✓	✓
2	કીડી	✓	✓	✓	✓	✓	અકાલવૃષ્ટિ
3	મચ્છર	✓	✓	-	✓	✓	કીડી
4	ઘીમેલ	✓	✓	✓	✓	✓	પતંગિયા
5	વીંછી	✓	✓	✓	✓	✓	✓
6	નોળિયો	✓	✓	✓	✓	સર્પ	સર્પ
7	સર્પ	ઉંદર	✓	✓	✓	નોળિયો	હાથી
8	ઉંદર	સર્પ	✓	✓	✓	ઉંદર	વાઘ
9	હાથી	✓	✓	✓	✓	✓	રાક્ષસ
10	હાથણી	✓	✓	✓	✓	✓	વંટોળ
11	રાક્ષસ	વાઘ	✓	✓	✓	✓	કાલચક્ર
12	વાઘ	વેતાલ	✓	✓	✓	✓	વસંતસમય
13	સિદ્ધાર્થ રાજા	ખરવાત	સિદ્ધાર્થ - ત્રિશલા	✓	સિદ્ધાર્થ - ત્રિશલા	✓	સ્ત્રી

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

14	ત્રિશલા માતા	માંડલિક પવન	પગ-વચ્ચે અગ્નિ	✓	પગ-વચ્ચે અગ્નિ	✓	-
15	રસોઈયો (પગ વચ્ચે અગ્નિ)	સિદ્ધાર્થ -ત્રિશલા	શિકારી (પંખીનાં પાંજરાં)	✓	શિકારી (પંખીનાં પાંજરાં)	✓	-
16	શિકારી (પંખીનાં પાંજરાં)	✓	ખરવાત	✓	ખરવાત	✓	-
17	ખરવાત	પગ-વચ્ચે અગ્નિ	કલિકાવાત	✓	કલિકાવાત	✓	-
18	કલંકલિકા વાત	કાલચક્ર	કાલચક્ર	✓	કાલચક્ર	✓	-
19	કાલચક્ર	પ્રભાત	વરવરિકા	✓	પ્રભાત	પ્રભાત	-
20	પ્રભાત	વરવરિકા	સ્ત્રી	✓	વરવરિકા + સ્ત્રી	અનુલોમ	-

→ ઊભી પંક્તિમાં ઉપસર્ગના ક્રમાંક છે. આડી પંક્તિમાં દેવનાગરી લિપિમાં ગ્રંથના ક્રમાંક છે. ગ્રંથો -

૧. આવશ્યકનિર્યુક્તિ
૨. મહાવીરચરિયં ૧ - કર્તા - શ્રીનેમિચન્દ્રસૂરિજી
૩. મહાવીરચરિયં ૨ - કર્તા - શ્રીગુણચન્દ્રસૂરિજી
૪. ઉપદેશમાલા - હેયોપાદેયા વૃત્તિ
૫. શ્રીકલ્પસૂત્ર-વૃત્તિ
૬. શ્રીકલ્પસૂત્ર-દીપિકા
૭. ચઉપત્તમહાપુરુષચરિયં

→ ✓ નિશાની આવશ્યક-
નિર્યુક્તિ સાથે સમાનતા
દર્શાવે છે.

→ આવશ્યકનિર્યુક્તિ માં
અન્ય મતે ૨૦ માં ઉપસર્ગ
તરીકે વરવરિકા (-ઈચ્છિત
માંગો એવી લાલચ આપવી)
નો નિર્દેશ છે.

→ ઉપદેશમાલા -
હેયોપાદેયા વૃત્તિ માં ૧૯
ઉપસર્ગો જ થાય છે.

→ ચુપપન્નમહાપુરુષચરિયં
માં ૧૩ ઉપસર્ગો જ જણાવ્યા
છે.

→ પગ વચ્ચે અગ્નિ
પ્રગટાવવાની વાતમાં

રસોઈયાને સ્થાને શ્રીકલ્પસૂત્ર-વૃત્તિ માં ભિન્ન ઉલ્લેખો મળે છે.
કલ્પકિરણાવલીમાં - સ્કન્ધાવારસમીપસ્થઃ પ્રભોઃ પદોર્મધ્યેઽગ્નિં પ્રજ્વાલ્ય
સ્થાલીમુપસ્થાપ્ય ચ પચતિ કલ્પસુબોધિકા અને કલ્પકૌમુદીમાં - તતઃ
સ્કન્ધા-વારવિકુર્વણા, તત્ર ચ જનાઃ પ્રભુચરણયોર્મધ્યે...

→ આ ઉપસર્ગો પછી ૬ મહિના સુધી વિચિત્ર ઉપસર્ગો થયા એમ
આવશ્યકનિર્યુક્તિ માં જણાવ્યું છે. તેના સ્થાને - મહાવીરચરિયં ૧ - અનુકૂલ
+ પ્રતિકૂલ ઉપસર્ગ મહાવીર-ચરિયં ૨ - અન્યંત દુસ્સહ ઉપસર્ગ - આટલી
વિશેષતા છે.

* * *

શ્રીનેમિનાથ, શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ

૩૨૫ ભાવી તીર્થંકર શ્રીકૃષ્ણ

/ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી

શ્રીનેમિનાથ પ્રભુના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ આવતી ચોવીશીમાં તીર્થંકર થવાના છે તે વાત તો નિશ્ચિત જ છે. પરંતુ તેઓ કેટલામાં તીર્થંકર થવાના છે અને તીર્થંકરપણામાં તેમનું નામ શું હશે તે અંગે નીચે જણાવ્યા મુજબ પાંચ મતાંતરો જોવા મળે છે -

૧. ક્રમ - ૧૧ નામ - અમમ

આ મત શ્રીહીરપ્રશ્ન - ૩.૮૦ ઉત્તરમાં ધર્મોપદેશમાલા-વૃત્તિના ઉદ્ધરણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદ્ધૃત પાઠને સા. શ્રીચંદનબાળાશ્રીજી સંપાદિત

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

વૃત્તિગ્રંથમાં જ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં જડી શક્યો નથી. તેથી અત્રે શ્રીહીરપ્રશ્નનો જ સંદર્ભ નોંધ્યો છે -

... ધર્મોપદેશમાલાવૃત્તૌ શ્રીનેમિના શ્રીકૃષ્ણસ્ય વિષાદકરણપ્રસ્તાવે કથિતમ્ યથા - મા સોય તુમં તઓ ઉવ્વટ્તિતા ઇહેવ ભારહે વાસે સયદુવારે નયરે જિયસત્તુસ્સ પુત્તો ઇક્કારસમો અમમો નામ તિત્થયરો હોહિસિ।

૨. ક્રમ - ૧૨ નામ - અમમ

આ મત શ્રીઅંતકુદ્દશાંગમાં મળે છે -

આગમેસ્સાણ ઉસ્સપ્પિણીણ પુંડેસુ જણવણસુ સતદુવારે નયરે બારસમો અમમો ણામ અરહા ભવિસ્સઈ ત્તિ।

૩. ક્રમ - ૧૩ નામ - અમમ

આ મત શ્રીસમવાયાંગ - સૂત્ર - ૧૫૮ માં મળે છે -

અમમે ણિક્કસાણ ય, ણિપ્પુલાણ ય નિમ્મમે।
ચિત્તઉત્તે સમાહી ય, આગમિસ્સેણ હોક્ખઈ॥૧૫૦॥
બોધવ્વા દેવઈ ચેવ, સચ્ચઈ તહ વાસુદેવ બલદેવે।
રોહિણી સુલસા ચેવ, તત્તો ખલુ રેવતી ચેવ॥૧૫૩॥

૪. ક્રમ - ૧૩ નામ - નિષ્કપાય

આ મત શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધાત્માં મળે છે -

નિકસાયં તેરસમં, વંદે જીવં ચ વાસુદેવસ્સ।
બલદેવજિયં વંદે, ચઉદસમં નિપ્પુલાયજિણં॥૪૬૪॥

૫. ક્રમ - ૧૬ નામ - નિર્મલ

આ મત દ્વિગંબર પરંપરાના ઉત્તરપુરાણ નામના ગ્રંથમાં મળે છે -

શશાઙ્કઃ સેવકઃ પ્રેમકઃ ચાસ્તોરણસઙ્ગકઃ।
રૈવતો વાસુદેવાખ્યો, બલદેવઃ તતઃ પરઃ॥૭૬.૪૭૩॥
મુનિસુવ્રતનામાઽરસઙ્ગોઽપાપાભિધાનકઃ।
નિષ્કપાયઃ સવિપુલો, નિર્મલઃ ચિત્રગુપ્તકઃ॥૭૬.૪૭૯॥

*

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી મહારાજે શ્રીલોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં શ્લોક - ૩૪.૪૧૧ પછી ભાવી તીર્થકરો અંગેના મતાંતરોની વિચારણા કરતાં શ્રીકૃષ્ણ વિશેની વિચારણામાં ઉપરોક્ત ૨ અને ૩ મતાંતરો ઉલ્લેખ્યા છે. અને પછી આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે -

અત્ર દ્વાદશતીર્થકરોત્પત્તિઃ સાધિકષોડશાધ્ધિવ્યતિક્રમે સ્યાદ્, વિમલજિનસ્થાનીયત્વાત્ તસ્ય। ઇયાન્ ચ કાલો નારકભવાદ્યૈઃ ચતુર્ભિર્ભવૈઃ પૂર્વોક્તૈઃ સુપૂરઃ સ્યાત્। ત્રયોદશજિનઃ તુ વાસુપૂજ્યસ્થાનીયઃ। તદુત્પત્તિઃ તુ સાધિકષટ્ચત્વાર્શિદધ્ધિવ્યતિક્રમે સ્યાત્। તાવાન્ કાલઃ તુ પૂર્વોક્તૈર્ભવૈર્દુષ્પૂરો વાસુદેવજીવસ્યેતિ ધ્યેયમ્। અત્ર ચૈતેષાં પક્ષાણાં વિસંવાદે બહુશ્રુતાઃ સર્વવિદો વા પ્રમાણમિતિ જ્ઞેયમ્।

આનો ભાવાર્થ એમ છે કે - આવતી ઉત્સર્પિણીના બારમા તીર્થકર શ્રીવિમલનાથના સ્થાને હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિ ઉત્સર્પિણીનો સાધિક સોળ સાગરોપમ જેટલો કાળ વ્યતીત થયા પછી થાય. અને આટલો કાળ પૂર્વોક્ત ચાર ભવો દ્વારા (ગ્રંથકારશ્રી દ્વારા ઉદ્ધૃત વસુદેવહિંડીના પાઠ પ્રમાણે - ૧. નરકનો વર્તમાન ભવ ૨. શતદ્વાર નગરમાં માંડલિક રાજા ૩. વૈમાનિક દેવ ૪. અમમ તીર્થકર - આ ચાર ભવો દ્વારા) સુખેથી પસાર થઈ શકે તેમ છે. પરંતુ આવતી ઉત્સર્પિણીના તેરમા તીર્થકર તો શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીના સ્થાને હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિ તો ઉત્સર્પિણીનો સાધિક ૪૬ સાગરોપમ જેટલો કાળ વ્યતિકાંત થયા પછી થાય. અને તેટલો કાળ તો પૂર્વોક્ત ચાર ભવો દ્વારા પસાર થવો લગભગ અશક્ય છે. આમ, અહીં તીર્થકર વિષેનાં મતાંતરોમાં બહુશ્રુત અથવા સર્વજ્ઞ ભગવંતો જ પ્રમાણભૂત છે.

*

શ્રીલોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં સર્ગ - ૩૪ માં ઉદ્ધૃત થયેલો ભાવી તીર્થકરોનાં નામ દર્શાવતો શ્રીસમવાયાંગસૂત્રનો મૂળ પાઠ -

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧

સમવાયાઙ્ગસૂત્રે તુ -

મહાપત્તમે ૧ સુરાદેવે ૨ સુપાસે ૩ ય સયંપમે ૪।

સવ્વાણુભૂતિ ૫ અરહા દિવગુત્તે ૬ જિણુત્તમે॥

ઉદા ૭ પેઢાલપુત્તે ૮ ય પોટ્ટિલે ૯ સતણ ૧૦ ત્તિ યા

મુણિસુવ્વતે ૧૧ ય અરહા સવ્વભાવવિદૂ જિણે॥

અમમે ૧૨ ણિક્કસાણ ૧૩ ય ણિપ્પુલાણ ૧૪ ય નિમ્મમે ૧૫।

ચિત્તગુત્તે ૧૬ સમાહી ૧૭ ય આગમેસ્સાણ હોક્કઘઈ॥

સંવરે ૧૮ અણિઅટ્ટી ૧૯ ય વિજણ ૨૦ વિમલે ૨૧ તિ યા

દેવોવવાણ ૨૨ અરહા અણંતવિરિણ ૨૩ ભદ્દે ૨૪ તિ યા॥

પૂજ્ય પં. શ્રીવજ્જસેનવિજયજી મ. દ્વારા સંપાદિત અનુવાદ સહિત

શ્રીલોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં આ પાઠનો આવો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે -

‘શ્રીસમવાયાંગસૂત્રમાં તો - મહાપ્રભ (મહાપદ્મ) ૧ સુરાદેવ ૨ સુપાસ (સુપાશ્વ) ૩ સ્વયંપ્રભ ૪ સર્વાનુભૂતિ ૫ દેવગુપ્ત ૬ ઉદય ૭ પેઢાલપુત્ર ૮ પોટ્ટિલ ૯ શતક ૧૦ મુનિસુવ્રત ૧૧ સર્વભાવને જાણનાર અમમ ૧૨ નિષ્કપાય ૧૩ નિષ્પુલાક ૧૪ નિર્મમ ૧૫ ચિત્રગુપ્ત ૧૬ સમાધિ ૧૭ સંવર ૧૮ અનિવૃત્તિ ૧૯ વિજય ૨૦ વિમલ ૨૧ દેવોપપાત ૨૨ અનંતવીર્ય ૨૩ અને ભદ્ર ૨૪ એ આવતી ચોવીશીમાં થનાર પ્રભુનાં નામ છે.’

અત્રે અનુવાદકશ્રીએ સવ્વભાવવિદૂ ને અમમસ્વામીનું વિશેષણ બનાવ્યું છે. (સવ્વભાવવિદૂ ને વિશેષણ ગણીએ તો પણ તે મુનિસુવ્રતસ્વામીનું થવું જોઈએ.) અને તેથી તેરમા તીર્થંકરનું નામ નિષ્કપાય થાય છે. આમ કરવા પાછળ અનુવાદકશ્રીનો હેતુ કદાચ અન્ય ગ્રંથોમાં બારમા તીર્થંકરનું નામ અમમ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેરમા તીર્થંકરનું નામ નિષ્કપાય મળે છે તેની સાથે સંગતિ કરવાનો હોઈ શકે. પરંતુ જો આપણે સવ્વભાવવિદૂ ને વિશેષણ નહીં, પણ તીર્થંકરના નામ તરીકે જોઈએ તો અમમ તેરમા તીર્થંકરનું નામ થશે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

અત્રે એક વાત ધ્યાનાર્હ છે. શ્રીસમવાયાંગસૂત્રના પાઠ પ્રમાણે એક વાત તો નક્કી છે કે ઉપરોક્ત તીર્થંકરનાં નામોમાં તેરમું નામ શ્રીકૃષ્ણનું છે. હવે જો આપણે નિષ્કપાયને તેરમું નામ ગણીએ તો શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધાત્મા ઉલ્લિખિત હકીકત સાથે શ્રીસમવાયાંગસૂત્રનો નિર્દેશ તદ્દન સરખો થવાથી ઉપરોક્ત સૂચિમાંથી એક મતાંતર ઓછો થાય છે. અને અમમને તેરમું નામ ગણીએ તો શ્રીઅંતકૃદ્દશાંગની એ માહિતી સાથે તો પ્રસ્તુત પાઠની સંગતિ થઈ જાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ અમમ નામના તીર્થંકર થવાના છે. ફક્ત ત્યાં ક્રમ બારમો છે અને અહીં તેરમો છે એટલો જ ફરક રહે છે.

જો કે તેરમું નામ નિષ્કપાય કે અમમ એ ચર્ચા માત્ર શ્રીલોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત શ્રીસમવાયાંગસૂત્રના પાઠના સંદર્ભે જ થઈ શકે છે. કેમકે, પૂજ્ય મુનિ શ્રીજંબૂવિજયજી દ્વારા સંપાદિત શ્રીસમવાયાંગસૂત્ર - મૂળમાં તો ઉપરોક્ત ચોથા શ્લોકની છેલ્લી પંક્તિ અણંતવિજયે સ્તિ ય છે. આમાં ભદ્રે એવું અલગ નામ જ ન હોવાથી ફરજિયાત સવ્વભાવવિદ્ ને તીર્થંકરનું નામ જ ગણવું પડે, મુનિસુવ્રતસ્વામીનું વિશેષણ નહીં. અને તો અમમ જ તેરમું નામ થાય. જો કે આમ કરવામાં પ્રચલિત નામો કરતાં આ નામો જુદાં પડી જાય છે એ હકીકત છે. શ્રીલોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત પાઠમાં પણ જો આપણે ભદ્રે ને અનંતવીર્ય (કે મૂળ પાઠ મુજબ અનંતવિજય) નામના તીર્થંકરના વિશેષણ તરીકે જોઈએ તો પણ આ ઉદ્ધૃત પાઠ અને શ્રીસમવાયાંગસૂત્રના મૂળ પાઠની સંગતિ શક્ય છે.

સંક્ષેપમાં જોઈએ તો -

શ્રીલોકપ્રકાશગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત શ્રીસમવાયાંગસૂત્રના પાઠમાં બે શક્યતા છે -

૧. સવ્વભાવવિદ્ એ મુનિસુવ્રતસ્વામીનું વિશેષણ, અમમ બારમા તીર્થંકર, નિષ્કપાય તેરમા તીર્થંકર (શ્રીકૃષ્ણનો આત્મા), ભદ્ર ચોવીશમા તીર્થંકર. ૨. સવ્વભાવવિદ્ એ બારમા તીર્થંકર, અમમ તેરમા તીર્થંકર (શ્રીકૃષ્ણનો આત્મા), ભદ્રે અનંતવીર્યસ્વામીનું વિશેષણ.

જ્યારે મૂળ શ્રીસમવાયાંગસૂત્રમાં તો મદ્દે પદ જ ન હોવાથી સવ્વભાવવિદ્ એ બારમા તીર્થંકર અને અમમ તેરમા તીર્થંકર (શ્રીકૃષ્ણનો આત્મા) - એ એક જ શક્યતા છે.

* * *

326 ચમરેંદ્રની વિકુર્વણાની શક્તિ
અને વાયુભૂતિની ક્ષમાપના

મુનિ શ્રીરાજદર્શનવિજયજી

પ્રભુ વીરના દ્વિતીય ગણધર શ્રીઅગ્નિભૂતિએ પ્રભુને પ્રશ્ન કર્યો - પ્રભુ! ચમરેંદ્ર મોટી ઋદ્ધિવાળો છે? મોટી કાંતિ, બલ, કીર્તિ, સુખ, પ્રભાવવાળો છે? અને તે કેટલી વિકુર્વણા કરી શકે છે?

આનો પ્રભુએ આપેલો ઉત્તર તો સમજાય તેવો જ છે. પરંતુ વિકુર્વણાના વિષયમાં વિશેષતા છે. ચમરેંદ્ર અનેક વૈક્રિય રૂપો કરીને આખા જંબૂદ્વીપને ભરી દેવા સમર્થ છે.

આમાં બે દૃષ્ટાંત છે -

૧. પૈડાની ધરી - જેમ ધરી બધી બાજુએ આરાથી યુક્ત હોય અથવા જેમ ધરીમાં આરાઓ અક્ષણાયેલા હોય તેમ ચમરેંદ્ર નિરંતરપણે જંબૂદ્વીપને દેવ-દેવીઓથી ભરી દેવા માટે સમર્થ છે. મૂળ પાઠ -

પ્રમુર્જમ્બૂદ્વીપં बहुभिर्देवादिभिराकीर्णं कर्तुमिति।

૨. જુવાન પુરુષનો હાથ પકડેલી જુવાન સ્ત્રી - આ દૃષ્ટાંત અંગે વૃદ્ધ પુરુષો આ પ્રમાણે કહે છે - જેમ કોઈક સ્થળે ઘણા લોકોનો મેળો ભરાયો હોય અને એ મેળામાં કોઈ જુવાન સ્ત્રી યુવાન પુરુષનો હાથ પકડીને ચાલતી હોય છતાં પણ પુરુષથી સ્ત્રી અલગ દેખાતી હોય તેમ ચમરેંદ્રે જે રૂપો વિકુર્વેલાં હોય, એ રૂપો મૂળ શરીરને વળગેલાં હોવા છતાં પણ જુદાં દેખાય છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

ચમરેંદ્ર આ રીતે પોતાના શરીર સાથે પ્રતિબદ્ધ અનેક અસુરકુમાર અને અસુરકુમારીઓથી એકલા જાંબૂદ્વીપને જ નહીં, પરંતુ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોને આકીર્ણ કરી શકે છે.

ચમરેંદ્ર દ્વારા વૈક્રિયરૂપોની વિકુર્વાણા

જો કે આ ચમરેંદ્રની શક્તિનું કથનમાત્ર જ છે. વાસ્તવમાં ચમરેંદ્રે ક્યારેય આટલાં રૂપો કર્યા નથી, કરતો નથી અને ભવિષ્યમાં કરશે પણ નહીં.

ચમરેંદ્રના ૬૪,૦૦૦ સામાનિક દેવો છે. તે દરેકની શક્તિ ચમરેંદ્ર જેટલી જ છે. ફરક એટલો જ છે કે ચમરેંદ્ર અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોને પોતાના વૈક્રિય રૂપોથી

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

ભરી દેવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, જ્યારે સામાનિક દેવો સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રોને જ પોતાના વૈકિય રૂપોથી ભરી દેવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

આશ્ચર્યની વાત તો હવે આવે છે. બન્યું એવું કે પ્રભુએ આ વાત શ્રીઅગ્નિભૂતિને કરી અને શ્રીઅગ્નિભૂતિએ શ્રીવાયુભૂતિને કરી. ત્યારે શ્રીવાયુભૂતિને આ વાત પર શ્રદ્ધા ન થઈ. મૂળ પાઠ - તન્ને ગોયમે વાયુભૂતી અણગારે અગ્નિભૂતિઅણગારસ્સ ઇયમદ્દં નો સદ્દહ્દ, નો પત્તિયદ્દ, નો રોણદ્દ।

શ્રીઅગ્નિભૂતિની વાત પર અશ્રદ્ધા ધારણ કરતા તથા અણગમો કરતા શ્રીવાયુભૂતિ ત્યાંથી નીકળીને પ્રભુ પાસે ગયા અને પોતાના સંશયનું નિવેદન કર્યું. ત્યારે પ્રભુએ એમને નિઃસંદેહ કર્યા અને શ્રીઅગ્નિભૂતિ તદ્દન સત્ય જ કહી રહ્યા છે તેની શ્રીવાયુભૂતિને પ્રતીતિ કરાવી. તેથી શ્રીવાયુભૂતિને શ્રદ્ધા બેસતાં તેઓ શ્રીઅગ્નિભૂતિ પાસે આવ્યા. અને તેમને વંદન-નમસ્કાર કરીને તેમની વાત ન માનવા માટે તેમની વારંવાર વિનયપૂર્વક ક્ષમા યાચી.

ટીકામાં આ વાતનો કોઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આ વાત ફક્ત શ્રીભગવતીસૂત્રના મૂળ પાઠમાં (શતક - ૩, ઉદ્દેશક - ૧) જ નોંધાઈ છે. મૂળ પાઠ ઘણો મોટો હોવાથી અત્રે ઉદ્દ્યુત કર્યો નથી.

* * *

સંશોધન

૩૨૭ ઉદ્ધોષયિત્વા પ્રયોગની સિદ્ધિ

મુનિ શ્રીઅનંતચન્દ્રસાગરજી

શ્રીબૃહદ્વ્યાનિસ્તોત્રામાં શાન્તિમુદ્ધોષયિત્વા એ વાક્યખંડમાં આવતા ઉદ્ધોષયિત્વા પ્રયોગની સિદ્ધિ કઈ રીતે થઈ શકે તે અંગે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો હોય છે. કેમકે, ઘુષ્ શબ્દને ક્રિયાર્થો ધાતુઃ (૩.૩.૩) આ સૂત્રથી ધાતુસંજ્ઞા થાય છે. તેમજ ચાદયોઽસત્ત્વે (૧.૧.૩૧) આ સૂત્રથી અવ્યયસંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરનાર ઉદ્ ને ધાતોઃ પૂજાર્થસ્વતિગતાર્થાધિપર્યતિ-ક્રમાર્થાતિવર્જઃ પ્રાદિરુપસર્ગઃ પ્રાક્ ચ (૩.૧.૧) સૂત્રથી ઉપસર્ગસંજ્ઞા થાય છે. અને આ જ સૂત્રથી એનો પૂર્વનિપાત પણ થાય છે. ત્યાર પછી નજ્ થી ભિન્ન એવા ઉદ્ અવ્યયથી પરમાં આવેલા અને ઘુષ્ ધાતુથી બનેલા ઉત્તરપદના અવયવ-રૂપ ક્ત્વા નો અનન્તઃ ક્ત્વો યપ્ (૩.૨.૧૫૪) થી યપ્ આદેશ થવો જોઈએ. અને આમ ન થાય તેવું વિધાન કરનારું કોઈ આપવાદિક સૂત્ર પણ સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસનમાં નથી. તો શા માટે યપ્ આદેશ નથી થતો? અર્થાત્ ખરેખર તો ઉદ્ધોષ્ય પ્રયોગ થવો જોઈએ, તો અત્રે ઉદ્ધોષયિત્વા પ્રયોગ કઈ રીતે થાય છે?

આ પ્રશ્ન અંગે એક વિદ્વાન જૈન પંડિતજીએ નીચે પ્રમાણે સમાધાન આપ્યું -

ઘુષ્ → ક્રિયાર્થો ધાતુઃ થી ધાતુસંજ્ઞા → ચાદયોઽસત્ત્વે થી ઉદ્ ને અવ્યયસંજ્ઞા → ધાતોઃ પૂજાર્થસ્વતિગતાર્થાધિપર્યતિક્રમાર્થાતિવર્જઃ પ્રાદિરુપ-સર્ગઃ પ્રાક્ ચ થી ઉદ્ ને ઉપસર્ગસંજ્ઞા અને ઉદ્ નો ધાતુથી પૂર્વમાં નિપાત → ભાવાકર્ત્રોઃ (૫.૩.૧૮) થી ઉદ્ + ઘુષ્ ને ભાવમાં ઘજ્ પ્રત્યય → લઘોરુપાન્ત્યસ્ય (૪.૩.૪) થી ઉપાન્ત્ય ઉ નો ગુણ ઓ. આનાથી ઉદ્ધોષ અંગ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧

સિદ્ધ થશે. આમાં ઘઙ્ પ્રત્યયને આ તુમોઽત્યાદિઃ કૃત્ (પ.૧.૧) થી કૃત્-સંજ્ઞા થઈ હોવાથી તે કૃદંત કહેવાશે અને તેને અધાતુવિભક્તિવાક્યમર્થવન્નામ (૧.૧.૧૭) થી નામસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે.

ત્યારપછી ઉદ્ઘોષ કૃત્વા इति ઉદ્ઘોષયિત્વા આ પ્રમાણે વિગ્રહ કરીને ણિઙ્ બહુલં નામ્નઃ કૃગાદિષુ (૩.૪.૪૨) સૂત્રથી ણિચ્ પ્રત્યય → ઉદ્ઘોષ + इ → ટ્યન્ત્યસ્વરાદેઃ (૭.૪.૪૩) થી અંત્યસ્વરનો લોપ → ઉદ્ઘોષ્ + इ = ઉદ્ઘોષિ.

હવે આ શબ્દ 'ઉદ્ઘોષણ કરવી' એવા ક્રિયાર્થથી યુક્ત હોવાથી તે પણ ક્રિયાર્થો ધાતુઃ થી ધાતુસંજ્ઞા પામીને નામધાતુ બની જશે. એટલે કે ઉદ્ઘોષિ એવો આખો અખંડ ધાતુ બની ગયો. પછી પ્રાક્કાલે (પ.૪.૪૭) થી કૃત્વા પ્રત્યય → સ્તાદ્યશિટોત્રોણાદેરિટ્ (૪.૪.૩૨) થી इट् આગમ → ઉદ્ઘોષિ + इ + ત્વા → નામિનો ગુણોઽકિઙ્કિતિ (૪.૩.૧) થી ધાતુના અંત્ય इ નો ગુણ ए → एदैतोઽયાય્ (૧.૨.૨૩) થી ए નો અય્ → ઉદ્ઘોષય્ + इ + ત્વા = ઉદ્ઘોષયિત્વા. આમાં અનજઃ ક્ત્વો યપ્ થી યપ્ આદેશ થવાની આપત્તિ પણ નથી. કેમકે ઉદ્ઘોષિ અખંડ ધાતુ બની ગયો છે અને તેની પૂર્વે અવ્યયનો એટલે કે ઉપસર્ગનો અભાવ છે.

જો કોઈ આ વાતમાં એવી આપત્તિ દર્શાવે કે, ધાતુને કૃત્પ્રત્યય લગાડીને પહેલાં નામ બનાવવાનો. પછી ફરી એ જ નામને નામધાતુ બનાવીને પણ એ જ અર્થ કાઢવાનો કે જે સીધેસીધો મૂળ ધાતુથી જ સંભવી શકે છે. આવું શા માટે? વળી, આ તો ગદ્યપાઠ છે. એટલે અત્રે છંદોભંગ જેવો પણ કોઈ દોષ નથી. તો શા માટે આટલું પ્રક્રિયાગૌરવ કરવાનું?

તો આના સમાધાનમાં એટલું જ કહેવાનું કે પ્રામાણિકગૌરવસ્ય કે ફલમુખગૌરવસ્ય અદોષત્વમ્ એ નિયમને અનુસરીને જો પ્રક્રિયાગૌરવ અપનાવીને પણ મહાપુરુષોના પ્રયોગોની સિદ્ધિ થઈ શકતી હોય તો તેમાં કોઈ દોષ નથી.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧

પંડિતજીએ આપેલું આ સમાધાન જો કે પહેલી નજરે યથાર્થ જ ભાસે તેમ છે. તો પણ એ પરત્વે સૂક્ષ્મતાથી ચિંતન કરીએ તો -

આ પ્રક્રિયામાં સૌથી મોટી સ્ખલના એ છે કે ઉદ્ઘોષ અંગને નામધાતુ બનાવવા માટે ણિચ્ પ્રત્યય લગાડીએ ત્યારપછી માત્ર ઘોષિ ને જ ધાતુસંજ્ઞા થશે, ઉદ્ સહિત ઘોષિ ને નહીં. કારણકે, ન પ્રાદિરપ્રત્યય: (૩.૩.૪) એ સૂત્રથી પ્રાદિ ને ધાતુસંજ્ઞાનો નિષેધ થાય છે એટલે કે (જેના પછી તરત જ કોઈ પ્રત્યય હોય તે સિવાયના) પ્રાદિ ધાતુના અવયવરૂપ નથી થતા.

પ્રશ્ન તો એ થાય કે પ્રાદિ તો અવ્યયરૂપ હોવાથી તેને ધાતુસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થવાનો જ સંભવ નથી, તો પછી એનો નિષેધ કરવાનો શો અર્થ? આના પ્રત્યુત્તરમાં આ જ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં જણાવાયું છે કે - અભિમનાયાદિ: પ્રત્યયાન્ત: સપ્રાદિ: સમુદાય: ક્રિયાર્થ ઇતિ તસ્મિન્ ધાતુસજ્ઞે પ્રાપ્તે તત: પ્રાદિર્નિષેધેન બહિષ્ક્રિયતે। અર્થાત્ પ્રાદિ સહિત અભિમનાય, ઉદ્ઘોષિ વગેરે ક્રિયાર્થવાળા હોવાથી તેમને ધાતુસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે જ. તેથી આ સૂત્રથી નિષેધ કર્યો છે. અને હવે પ્રાદે: પર એવ ધાતુ: થી પ્રાદિ થી પરમાં આવેલા ધાતુને જ ધાતુસંજ્ઞા થશે, પ્રાદિ સહિત ધાતુને નહીં - પ્રાદ્યુપસર્ગેભ્ય: પરતો ભ્વાદિ: કેવલ એવ સન્ ધાતુસજ્ઞો ભવતિ, ન પ્રાદિસહિત ઇતિ યાવત્।

એક ઉદાહરણ જોઈએ - અસ્ (૯૫૨) ઉણાદિસૂત્રથી નિષ્પન્ન એવું અભિમનસ્ નામ છે. તેને પણ અનભિમના અભિમના અભવત્ = અભ્યમનાયત એવો વિગ્રહ કરીને, ઞ્વ્યર્થે ભૃશાદે: સ્તો: (૩.૪.૨૯) થી ક્યઙ્ પ્રત્યય અને નામના અંત્ય સ્ નો લોપ → અભિમન + ય → દીર્ઘશ્ચિવચ્ચક્વ્યેષુ ચ (૪.૩.૧૦૮) થી ક્યઙ્ થી પૂર્વના સ્વરનો દીર્ઘ. અહીં એ ધ્યાનપાત્ર છે કે ક્યઙ્ લાગ્યા પછી અભિમનાય શબ્દ પણ સંમુખ થવું એવો ક્રિયાર્થ ધરાવે છે. માટે તેને ક્રિયાર્થો ધાતુ: થી ધાતુસંજ્ઞા થશે જ. પરંતુ અભિમનાય માં અભિ એ પ્રાદિ અંતર્ગત હોવાથી તેને ન પ્રાદિરપ્રત્યય: થી ધાતુસંજ્ઞાનો એટલે કે ધાતુના અવયવ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧

હોવાનો નિષેધ થશે. તેથી માત્ર મનાય ને જ ધાતુસંજ્ઞા થશે. અને તેથી ત્વસ્તનીમાં અઙ્ ધાતોરાદિર્હ્યસ્તન્યાં ચાઝમાઙા (૪.૪.૨૮) થી ધાતુની આદિમાં મુકાતો અઙ્ અભિ થી પહેલાં નહીં, પરંતુ અભિ થી પરમાં મુકાશે. અભિ + અઙ્ + મનાય → ઇવર્ણદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્ (૧.૨.૨૧) થી ઇ નો ય્ → અભિ + અ = અભ્ય → અભ્યમનાયત.

આ જ રીતે ઉદ્ઘોષ ને પણ જ્યારે ણિચ્ પ્રત્યય લગાડીને નામધાતુ બનાવીએ ત્યારે માત્ર ઘોષિ ને જ ધાતુસંજ્ઞા થશે, ઉદ્ સહિત ઘોષિ ને નહીં. કારણકે, ન પ્રાદિરપ્રત્યયઃ એ સૂત્રથી ઉદ્ રૂપ પ્રાદિ ને ધાતુસંજ્ઞાનો - ધાતુના અવયવ હોવાનો નિષેધ થવાથી, ઉદ્ઘોષિ અખંડ ધાતુ ન હોવાથી, ઘોષયિત્વા ની પૂર્વે ઉદ્ અવ્યય હોવાથી અનજઃ ક્ત્વો યપ્ થી યપ્ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ રહે છે જ. એટલે ઉદ્ઘોષયિત્વા ની સિદ્ધિ આ રીતે ન થઈ શકે.

તેથી આ પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે સંભિવત ઉપાય શોધતાં જે જણાયું તે જોઈએ -

ચુરાદિ ગણના ઘુષ્ટ્ વિશબ્દને, આઙઃ ક્રન્દે (૧૭૫૫) એ ઘુષ્ ને ક્રિયાર્થો ધાતુઃ થી ધાતુસંજ્ઞા → ઉદ્ ને ઉપસર્ગસંજ્ઞા → ઉદ્ નો પૂર્વનિપાત → ચુરાદિભ્યો ણિચ્ (૩.૪.૧૭) થી સ્વાર્થમાં ણિચ્ → લઘોરુપાન્ત્યસ્ય (૪.૩.૪) થી ઉ નો ઓ → ક્ત્વા → ઇટ્ → ગુણ → એ નો અય્. આ રીતે પ્રક્રિયા કરવાથી ઘોષયિત્વા તૈયાર થશે.

આમાં ખાસ ધ્યાન એ રાખવું કે અહીં ગતિક્રન્યસ્તત્પુરુષઃ (૩.૧.૪૨) થી આપણે ઉદ્ અને ઘોષયિત્વા વચ્ચે ગતિસમાસ નથી કરતા. આ સમાસ કરીએ તો ઉદ્ એ પૂર્વપદ અને ઘોષયિત્વા એ ઉત્તરપદ એવી વિવક્ષા થવાથી અનજઃ ક્ત્વો યપ્ થી ઉત્તરપદમાં ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ થવાની પ્રાપ્તિ થાય. પરંતુ જો આપણે ગતિસમાસ જ ન કરીને આવી વિવક્ષા જ ન કરીએ તો, ઘોષયિત્વા ઉત્તરપદ જ ન થવાથી અનજઃ ક્ત્વો યપ્ સૂત્રની પ્રાપ્તિ જ થતી નથી. અત્રે

ગતિસમાસ વગર પણ ધાતોઃ પૂજાર્થસ્વતિગતાર્થાધિપર્યતિક્રમાર્થાતિ-વર્જઃ પ્રાદિરુપસર્ગઃ પ્રાક્ ચ એ સૂત્રમાં ધાતોઃ પ્રાક્ ચ એમ જણાવ્યું હોવાથી ઉદ્ ને ઘોષયિત્વા ની પૂર્વમાં રાખી શકાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય કે નિત્યં પ્રતિનાડ્યે (૩.૧.૩૭) થી નિત્યં ની અનુવૃત્તિ પ્રવર્તમાન હોવાથી, ગતિક્વન્યસ્તત્પુરુષઃ થી જે ગતિસમાસ થાય છે, તે નિત્યસમાસ છે. તો આ સૂત્રથી ઉદ્ + ઘોષયિત્વા વચ્ચે સમાસ કરવો જ પડશે. તો સમાસના અભાવની વિવક્ષા કેવી રીતે સમજવાની? આનું સમાધાન એમ સૂઝે છે કે, નામ નામ્નૈકાર્થ્યે સમાસો બહુલમ્ (૩.૧.૧૮) આ સૂત્ર અધિકારસૂત્ર છે. માટે આ સૂત્રગત બહુલમ્ ની અનુવૃત્તિ પણ ગતિ-ક્વન્યસ્તત્પુરુષઃ માં પ્રવર્તમાન હોવાથી નિત્યસમાસનો પણ અભાવ થઈ શકે છે.

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य, चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥

આ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં જ સ્પષ્ટપણે જણાવાયું છે કે, બહુલમિતિ શિષ્ટપ્રયોગા-નુસરણાર્થમ્. તેથી ઉદ્ઘોષયિત્વા ને શિષ્ટપ્રયોગ માની લઈએ તો બહુલમ્ ના અધિકારથી અત્રે સમાસના અભાવની વિવક્ષા થઈ જ શકે છે. આ જ સૂત્રના બૃહદ્વૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સંદર્ભનું ઉદાહરણ પણ છે કે - ક્વચિદન્યદેવ इत्यपि प्रवर्तते। अतिरतिक्रमे च (૩.૧.૪૫) इति सूत्रोद्देश्यत्वेऽपि बहुलाधिकाराद् अतिस्तुत्वा इत्यत्र समासो न भवति। एवं यथायथमुत्तरत्राऽपि ज्ञातव्यम्। આવો જ પાઠ અતિરતિક્રમે ચ સૂત્રની મધ્યમવૃત્તિમાં પણ છે. તેની અવયૂરિમાં આ અંગે સરસ ખુલાસો થયો છે કે - અતિસ્તુત્વા, અતિસિક્ત્વા। સમાસાભાવાત્ ક્ત્વા-સ્થાને યચ્ ન ભવતિ। તેથી જેમ આ પ્રયોગોમાં નિત્યસમાસની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં, બહુલમ્ ના અધિકારથી સમાસ ન કરીને અનજઃ ક્ત્વો યપ્ થી ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ નથી કર્યો, તેમ ઉદ્ઘોષયિત્વા માં પણ બહુલમ્ ના અધિકારથી સમાસના અભાવની વિવક્ષા કરીએ તો પ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ જ શકે છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

આમ, સિદ્ધિહેમશબ્દાનુશાસનના આધારે ઉદ્ધોષયિત્વા ની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે તે આપણે જોયું. શ્રીમલયગિરિસૂરિજી રચિત શબ્દાનુશાસનમાં પણ ગતિકુદુસ્વત્યાઙ્ તત્પુરુષ: (નામ્નિ અષ્ટમ: પાદ: - ૨) થી થનારો ગતિસમાસ નિત્યસમાસ જ ગણાય છે. તો પણ એ સૂત્રમાં પણ નામ નામ્નૈકાર્થ્યે સમાસો બહુલમ્ (નામ્નિ અષ્ટમ: પાદ: - ૧) સૂત્રગત બહુલમ્ ના અધિકારની અનુવૃત્તિ હોવાથી ત્યાં પણ સમાસના અભાવની વિવક્ષા કરી શકાય છે. અને એ રીતે ઉદ્ + ઘોષયિત્વા ને સ્વતંત્ર જ રાખીને ઉદ્ધોષયિત્વા પ્રયોગની સિદ્ધિ કરી શકાય છે.

પરંતુ પાણિનિયાકરણમાં કુગતિપ્રાદય: (૨.૨.૧૮) થી થનારા ગતિસમાસમાં નિત્યં ક્રીડા-જીવિકયો: (૨.૨.૧૭) થી નિત્યસમાસનો અધિકાર પ્રવર્તમાન હોવાથી અને તેમાં બહુલમ્ નો કોઈ અધિકાર ન હોવાથી, ત્યાં ઉદ્ + ઘોષયિત્વા વચ્ચે ગતિસમાસ ન થાય એવી વિવક્ષા કરવી જ શક્ય નથી. તેથી તે વ્યાકરણની અપેક્ષાએ તો આ પ્રયોગને આર્ષપ્રયોગ જ ગણવો પડે એમ લાગે છે.

આમ, ઉદ્ધોષિ ને નામધાતુ બનાવીને તો ઉદ્ધોષયિત્વા પ્રયોગની સિદ્ધિ શક્ય ન જ હોવાથી, ઉદ્ + ઘોષયિત્વા માં બહુલમ્ ના અધિકારથી સમાસાભાવની વિવક્ષા કરીને કે આર્ષપ્રયોગ સમજી લઈને જ આ પ્રયોગનું સમર્થન કરી શકાય છે.

*

ઉદ્ધોષયિત્વા પ્રયોગની સિદ્ધિ અંગેનો નિષ્કર્ષ -

ચુરાદિ ગણના ઘુષૂળ્ વિશબ્દને, આઙ: ક્રન્દે (૧૭૫૫) એ ઘુષ્ ને ક્રિયાર્થો ધાતુ: થી ધાતુસંજ્ઞા → ઉદ્ ને ચાદયોઽસત્ત્વે થી અવ્યયસંજ્ઞા → ઉદ્ ને ધાતો: પૂજાર્થસ્વતિ-ગતાર્થાધિપર્યતિક્રમાર્થાતિવર્જ: પ્રાદિરુપસર્ગ: પ્રાક્ ચ થી ઉપસર્ગસંજ્ઞા અને ઉદ્ નો ઘુષ્ થી પૂર્વમાં નિપાત → ઘુષ્ ને ચુરાદિભ્યો ણિચ્

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

થી સ્વાર્થમાં ણિચ્ → લઘોરુપાન્ત્યસ્ય થી ડ નો ઓ → પ્રાક્કાલે થી ક્ત્વા પ્રત્યય
→ સ્તાદ્યશિટોત્રોણાદેરિટ્ થી ઇટ્ આગમ → નામિનો ગુણોઽવિઙ્ઠિતિ થી ધાતુના
અંત્ય ઇ નો ગુણુ એ → એદૈતોઽયાય્ થી એ નો અય્. આ રીતે પ્રક્રિયા કરવાથી
ઘોષયિત્વા તૈયાર થશે. અત્રે ગતિક્રિત્યસ્તત્પુરુષઃ થી ઉદ્ નો ગતિસમાસ થવાની
પ્રાપ્તિ હોવા છતાં નામ નામ્નૈકાર્થ્યે સમાસો બહુલમ્ અંતર્ગત બહુલમ્ ના
અધિકારથી સમાસ ન કરતાં ઉદ્ નું સ્વતંત્ર સ્થાપન અને તેથી ઘોષયિત્વા નો
ઉત્તરપદપાણનો અભાવ → આમ અત્રે ક્ત્વા પ્રત્યય કેવળ ઘોષયિત્વા ને લાગશે,
ઉદ્ + ઘોષયિત્વા ને નહીં. એટલે અનગ્રઃ ક્ત્વો યપ્ થી ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ
થવાની આપત્તિ રહેશે નહીં. સંક્ષેપમાં છેક સુધી ઉદ્ અને ઘોષયિત્વા એ બે
સમાસ વિનાના સ્વતંત્ર પદો રહેશે, પણ સંધિ થઈને ઉદ્ઘોષયિત્વા કહેવાશે.

*

કેટલાક અવાંતર પ્રશ્નો અને તેનાં સંભવિત સમાધાનો સંક્ષેપમાં -

? પ્રથમ સમાધાન અંતર્ગત ઉદ્ઘોષ ને નામસંજ્ઞા થવી જરૂરી છે. અને
ઉદ્ઘોષ તો ઉદ્ઘોષણ કરવી એવો ક્રિયારૂપ અર્થ ધરાવે છે. તો તેને ક્રિયાર્થો ધાતુઃ
થી ધાતુસંજ્ઞા કેમ ન થાય? અને જો ધાતુસંજ્ઞા થતી હોય તો પછી તેને
અધાતુવિભક્તિવાક્યમર્થવન્નામ થી નામસંજ્ઞા તો ન જ થઈ શકે ને?

= ક્રિયાર્થો ધાતુઃ એ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં આનો ખુલાસો કરતાં
જણાવાયું છે કે - ક્રિયા ચ દ્વેધા સિદ્ધ-સાધ્યત્વભેદાત્. તત્ર સિદ્ધસ્વભાવો-
પસંહતક્રમા પરિતઃ પરિચ્છિન્ના સત્ત્વભાવમાપન્ના ઘજાદિભિરભિધીયતે।
યદાહ - કૃદભિહિતો ભાવો દ્રવ્યવત્ પ્રકાશતે ઇતિ। અર્થાત્ - ધાતુસંજ્ઞા તો
સાધ્યત્વ ધરાવતા ક્રિયાર્થવાળા શબ્દને જ થાય છે. અને ઘજાદિ પ્રત્યયો તો
સિદ્ધક્રિયાને ઘોષિત કરતાં હોવાથી સત્ત્વરૂપતાને જ ઘોષિત કરે છે. તેથી તેને
ધાતુસંજ્ઞા થઈ શકતી નથી અને નામસંજ્ઞા થઈ શકે છે. આ સૂત્રના લઘુન્યાસમાં

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

પણ આ સંદર્ભે લખ્યું છે કે - પાક इत्यादौ प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह, प्रत्ययभागस्तु सत्त्वरूपताम्।

? સામાન્ય રીતે ન પ્રાદિરપ્રત્યયઃ એ સૂત્રની ચર્ચા અભ્યમનાયત કે અભિમિમ-નાયિષતે જેવા પ્રયોગોમાં અઢાગમ કે દ્વિત્વ સંદર્ભે જ થતી હોય છે. આ સૂત્રની વૃત્તિઓમાં પણ ક્ત્વા પ્રત્યયના યપ્ આદેશ સંદર્ભે આ સૂત્રની ચર્ચા પ્રસ્તુત થઈ નથી. તો શા માટે ઉદ્ઘોષયિત્વા માં આ સૂત્રની ચર્ચા કરવામાં આવે છે?

= ના, ક્ત્વા પ્રત્યયના યપ્ આદેશ સંદર્ભે પણ આ સૂત્ર કામ કરે જ છે. આ સૂત્રની મધ્યમવૃત્તિની અવચૂરિમાં સ્પષ્ટ જણાવાયું છે કે - તર્હિ પ્રાદેઃ किं फलम्? प्रादेश्च उत्तरेण क्त्वाप्रत्ययान्तेन सह समासो भवति। समासे सति क्त्वास्थाने यबिति फलम्।

? સંપૂર્ણ ધાતુપાઠમાં ઉદ્ઘુષ્ અખંડ ધાતુ નથી. પણ વાક્યકરણીયધાતુમાં છેલ્લે ૫ ઉદ્ઘુષત્ ૬ ઉલ્લકસત્ ઉચ્છવસને આવો પાઠ છે. તેમાં વાચનદોષ કે મુદ્રણદોષ સમજીને ઉદ્ઘુષત્ ધાતુ કલ્પી લઈએ તો ન ચાલે?

= અભિધાનચિંતામણિનામમાલામાં પણ રોમોદ્ગમ ઉદ્ઘુષણ-મુલ્લકસનમિત્યપિ (૩૦૬) આવો પાઠ મળે છે. તેથી ઉપરોક્ત કલ્પના કરવી યોગ્ય જણાતી નથી. વળી, અત્રે ધાતુનો જે ઉચ્છવસને અર્થ નોંધાયો છે, તે અર્થ પણ શાન્તિમુદ્ઘોષયિત્વા એ પ્રયોગમાં સંગત થતો નથી.

? ઉદ્ + ઘોષયિત્વા માં સમાસ કર્યા વગર પણ ધાતોઃ ... પ્રાદિરુપસર્ગઃ प्राक् च બંનેને સાથી રાખી શકાય તે તો સમજાય તેમ છે. પરંતુ એમ કર્યા પછી પણ તે બંને પરસ્પર પૂર્વપદ-ઉત્તરપદ શા માટે ન ગણાય?

= આના માટે બૃહન્ન્યાસમાં પાઠ મળે છે કે - न हि पूर्वमवस्थितं पदं पूर्वपद-मुत्तरमवस्थितं पदमुत्तरपदमिति यौगिकी शक्तिः पूर्वोत्तरपदयो-

વ્યાકરણે સમુપયુજ્ય-તેઽપિ તુ પૂર્વપદશબ્દઃ સમાસપ્રથમાવયવે રૂઢઃ, ઉત્તરપદશબ્દશ્ચ સમાસચરમાવયવે રૂઢ ઇતિ પ્રકૃતે સમાસાભાવાત્ કૃત્વેતિ ક્ત્વાન્તસ્ય નોત્તરપદત્વમિતિ ન ભવતિ યવાદેશઃ।

* * *

328 શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની રચના ક્યારે?

મુનિ શ્રીસિદ્ધાન્તચન્દ્રવિજયજી

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ - ભાગ - ૧, પૃષ્ઠ - ૮૭ પર શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની રચના વીરનિર્વાણ સંવત્ ૮૨ લગભગમાં થઈ હોવાનું જણાવ્યું છે. પરંતુ, અમારી નમ્ર સમજણ મુજબ અત્રે વીરનિર્વાણ સંવત્ ૭૨ હોવી જોઈએ. કારણકે, ત્યાં જ આર્ય શય્યંભવની જીવનતવારીખ આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે -

‘એમણે (- આર્ય શય્યંભવે) ૨૮ વર્ષ ગૃહસ્થજીવનમાં ગાળ્યાં, ૩૪ વર્ષનો ચારિત્રપર્યાય પાળ્યો. એમાં ૧૧ વર્ષ સામાન્ય ચારિત્રપર્યાયનાં અને ૨૩ વર્ષ યુગપ્રધાનપદનાં. એમ કુલ ૬૨ વર્ષનું આયુષ્ય પાળી તેઓ વીર સં. ૮૮ માં સ્વર્ગે પધાર્યા.’

આ મુજબ ગણતરી કરીએ તો -

કાળધર્મ વર્ષ વીરનિર્વાણ સંવત્ ૮૮ માંથી આયુષ્યનાં ૬૨ વર્ષ બાદ કરીએ તો, તેમનો જન્મ વીરનિર્વાણ સંવત્ ૩૬ માં થયો હોવાનું સમજી શકાય છે. તેમાં ૨૮ વર્ષ ગૃહસ્થજીવનનાં ઉમેરતાં વીરનિર્વાણ સંવત્ ૬૪ માં તેમણે દીક્ષા લીધી હોવાનું અને તે જ વર્ષમાં તેમના પુત્ર મનકનો જન્મ થયાનું નક્કી થાય છે. જાણીતી વાત છે કે મનક ૮ વર્ષની ઉંમરમાં જ પિતાને શોધી કાઢે છે અને તેમની પાસે દીક્ષા લે છે. આ ઘટના ૬૪ + ૮ = વીરનિર્વાણ સંવત્ ૭૨ માં બનેલી હોવી

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

જોઈએ. હવે એ તો નક્કી જ છે કે મનકની દીક્ષાના દિવસે જ તેનું અલ્પ આયુષ્ય જાણીને આર્ય શય્યંભવે તેમના માટે શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની રચના કરી છે. એટલે વીરનિર્વાણ સંવત્ ૭૨ માં જ શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની રચના થઈ હોવાનું સમજી શકાય તેમ છે.

આમ, શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની રચના વીરનિર્વાણ સંવત્ ૮૨ માં નહીં, પરંતુ વીરનિર્વાણ સંવત્ ૭૨ માં થઈ હોવી જોઈએ. અને એટલે જૈન પરંપરાનો ઈતિહાસ - ભાગ - ૧, પૃષ્ઠ - ૮૭ પર શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની રચના વીરનિર્વાણ સંવત્ ૮૨ લગભગમાં થઈ હોવાનું જે જાણાવ્યું છે તેને મુદ્રણદોષ જ સમજવો જોઈએ.

* * *

इदमत्र चिन्त्यम्...

૩૨૯ ચોથું સ્વપ્ન - લક્ષ્મીદેવી કે શ્રીદેવી?

/ મુનિ શ્રીહર્ષચન્દ્રવિજયજી

પર્યુષણ મહાપર્વમાં ચૌદ સ્વપ્નદર્શનના મહોત્સવ વખતે દર્શાવાતા ચોથા સ્વપ્ન તરીકે લક્ષ્મી-દેવી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીકલ્પસૂત્રમાં પણ ચોથા સ્વપ્ન તરીકે 'શ્રીલક્ષ્મીદેવી'એ પ્રમાણે નામનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

પણ શ્રીકલ્પસૂત્રના ખીમશાહી અનુવાદમાં ચોથા સ્વપ્નનું વર્ણન આમ જોવા મળે છે -

“ઊંચો જે હિમવાન્ પર્વત તેના પર બેઠેલી, તે પર્વત ઉપર પદ્મદ્રુહ નામનો દ્રુહ છે.

તેના મધ્યમાં એક કમળ છે. તેની અંદર લક્ષ્મીદેવીનું મંદિર છે. તેની ચોતરફ ફરતા વલયમાં ૧,૨૦,૫૦,૧૨૦ કમળ છે.”

હવે આ વર્ણનમાં હિમવાન્ પર્વત પર રહેલી એવી લક્ષ્મીદેવી એમ કહ્યું છે, પરંતુ ખરેખર જોઈએ તો, શ્રીલઘુસંગ્રહણી જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે હિમવાન્ પર્વત પર તો

શ્રીદેવીનો વાસ છે. અને લક્ષ્મીદેવીનો વાસ તો શિખરી પર્વત પર પુંડરીકદ્રુહના મધ્યભાગમાં છે.

ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી રચિત કલ્પસૂત્ર-સુબોધિકા વૃત્તિમાં પણ શ્રીદેવીનો જ ઉલ્લેખ છે.

જો કે ગુજરાતી ભાષામાં સામાન્ય રીતે ‘શ્રી’નો અર્થ ‘લક્ષ્મી’ થાય છે. માટે ચોથા સ્વપ્ન તરીકે શ્રીદેવીના સ્થાને લક્ષ્મીદેવી પ્રચલિત થયાનું જણાય છે.

શ્રીદેવી અને લક્ષ્મીદેવીનું કાર્ય પણ અલગ જ છે. લક્ષ્મીદેવીનું કાર્ય દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવાનું છે, જ્યારે શ્રીદેવીનું કાર્ય શોભા વધારવાનું છે.

પંડિત શુભવીરે સ્નાત્રપૂજામાં ચોથા સ્વપ્ન તરીકે લક્ષ્મીદેવીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જ્યારે તેઓશ્રીએ જ પંચકલ્યાણકપૂજામાં શ્રીદેવીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આના પરથી સમજાય છે કે પશ્ચાદ્વર્તી કાળમાં શ્રીદેવી અને લક્ષ્મીદેવી વચ્ચેનો ભેદ મહદંશે વિસરાઈ ગયો હશે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો ચોથું સ્વપ્ન શ્રીદેવી જ છે, લક્ષ્મીદેવી નહીં – તે યાદ રાખવું ઘટે.

* * *

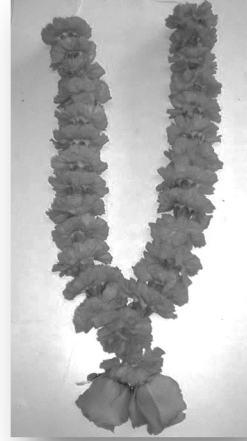
પ્રકીર્ણ

૩૩૦ નિર્માલ્યની ૫ આશાતના તથા તેનાં ફળ

/ મુનિ શ્રીતીર્થતિલકવિજયજી

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ. સંબોધપ્રકરણના દેવ-અધિકારમાં જણાવે છે કે -

ભક્ષણ-પાઉલ્લંઘન-
નિયંગપરિભોયભૂઙ્કમ્મપરં।
અવિહિટ્ટાવળમેવં,
નિમ્મલ્લં પંચહા વજ્જં॥૧૫૨॥
તિરિયભવહેઊ ભક્ષણ-
મળજ્જજાઈસુ હવિજ્જ ઉલ્લંઘો।
દોહગ્ગં પરિભોગે,
ભૂઙ્કમ્મે આસુરી જાઈં॥૧૫૩॥
અવિહિટ્ટાવળમબોહિ-
લાહો હુજ્જા ણિદંસણાણિત્થા
દેવ-પુરંદરકુમરા,
સામત્થી અમર-સમરનિવા॥૧૫૪॥

નિર્માલ્યની પાંચ આશાતના હોય છે - ૧. ભક્ષણ

૨. ઉલ્લંઘન ૩. પરિભોગ ૪. ભૂતિકર્મ ૫. અવિધિસ્થાપન. આ પાંચ આશાતના કરવાથી અનુક્રમે આ દોષો લાગે છે - ૧. તિર્થંચ ભવ ૨. અનાર્થ જાતિ ૩. દૌર્ભાગ્ય ૪. આસુરી જાતિ ૫. અબોધિ. દેવકુમાર વગેરે આ પાંચ આશાતના પર દૃષ્ટાંતો છે.

* * *

331 જબ નવિ હોવે પ્રભાવક એહવા...

મુનિ શ્રીતીર્થતિલકવિજયજી

પ્રસિદ્ધ ૮ પ્રભાવકો ન હોય ત્યારે કોને પ્રભાવક ગણવા તે અંગે
શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીમ. સંબોધપ્રકરણના સમ્યક્ત્વ-અધિકારમાં જણાવે છે કે -

વિહિભાસઓ વિહિકારઓ વિ, પવયણપભાવણાકરણો।

થિરકરણ સુદ્ધકહગો, સમયંમિ સવ્વસમયન્નૂ॥૧૩૧॥

પવયણપસંસકરણો, પવયણુહાહગોવઓ।

પુવ્વુત્તસ્સાભાવે, અદ્દેવ પભાવગા એણ॥૧૩૨॥

૧. વિધિનું કથન કરનાર ૨. વિધિનું પાલન કરનાર ૩. શાસનની પ્રભાવના કરનાર ૪. સમ્યક્ત્વ આદિમાં સ્થિર કરનાર ૫. શુદ્ધ માર્ગનું કથન કરનાર ૬. સ્વમતના સર્વ શાસ્ત્રોનો જાણકાર ૭. પ્રવચનની પ્રશંસા કરનાર ૮. પ્રવચનને માલિન્યથી બચાવનાર.

* * *

332 કેટલીક ધ્યાનપાત્ર વાતો

મુનિ શ્રીહેમનિલયવિજયજી

→ સમવસરણમાં પૂર્વોદ્ધિત રોગાદિ ન હોય તો પણ મૃત્યુ સંભવિત છે. આવશ્યક-નિર્યુક્તિની હારિભદ્રી વૃત્તિમાં પ્રશ્ન છે કે ભગવાન એકસાથે બધાના સંશયોનું નિવારણ કરે એનું કારણ શું? આના જવાબમાં સૂચવાયેલાં ઢગલાબંધ કારણોમાં એક કારણ એવું જણાવાયું છે કે પ્રભુ ક્રમશઃ શંકા-સમાધાન કરે તો કોઈક જીવનું આયુષ્ય તત્કાળ પૂરું થઈ જતાં એના સંશયને દૂર કરવાનું બાકી જ રહી જાય. આનાથી સમજાય છે કે સમવસરણમાં પણ મૃત્યુ સંભવિત છે. મૂળ પાઠ - ક્રમકથને તુ કસ્યચિત્ સંશયિનોઽનિવૃત્તસંશયસ્યૈવ મરણં સ્યાત્। ન ચ ભગવન્તમપ્યવાપ્ય

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

સંશયનિવૃત્ત્યાદિફલરહિતા ભવન્તિ પ્રાણિન ઇતિ। - આ.નિ. ગાથા - ૫૭૬
હારિભદ્રી વૃત્તિ

→ પૂજ્ય જંબૂવિજયજી મહારાજ કહેતા હતા કે ઉપ્પન્ને ઇ વા વિગમે ઇ વા ધુવે ઇ વા આ ત્રિપદીમાં વિગમે ઇ વા ના સ્થાને વિગા ઇ વા પાઠ હોવો જોઈએ. કેમકે, ઉપ્પન્ને = ઉત્પન્ન માં ત(ક્ત) પ્રત્યય લાગ્યો છે. તો વિગમ્ + ત(ક્ત) = વિગત થાય. એટલે વિગા ઇ વા પાઠ હોવો જોઈએ.

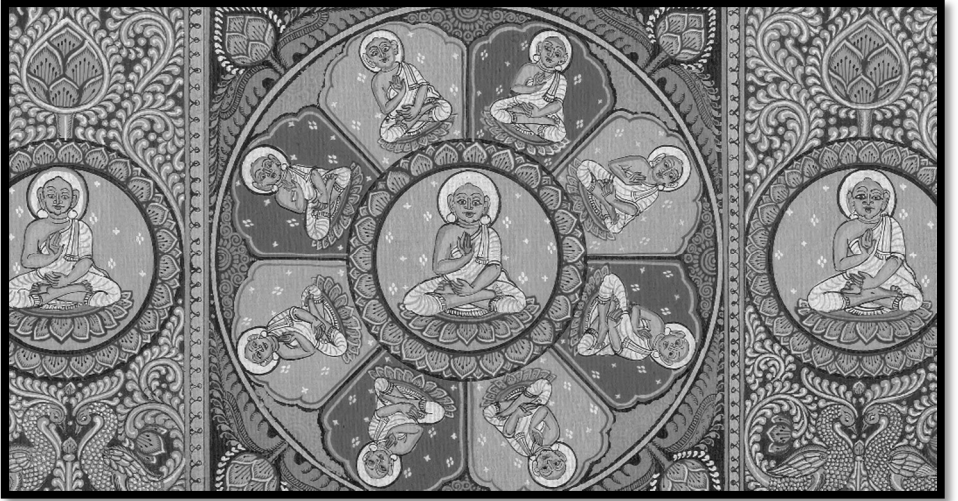
શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

હમાણાં શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રનો સ્વાધ્યાય કરતાં એમાં આવો જ પાઠ જોવા મળ્યો - હ્ર પ્રવચને દૃષ્ટિવાદે સમસ્તનયવાદ-બીજભૂતાનિ માતૃકાપદાનિ ભવન્તિ। તદ્ યથા - ઉપ્પન્ને હ વા વિગ્દે હ વા ધ્રુવે હ વા। - સૂત્ર - ૨૮૭ વૃત્તિ

→ વ્યાખ્યાન આદિના માંગલિકમાં બોલાતો ઐકારવિન્દુસંયુક્ત ... શ્લોક મૂળે શિવપદક્ષરી-સ્તોત્રનો છે. ઐ નમઃ શિવાય આ મંત્રના દરેક અક્ષરને આઘાક્ષર બનાવીને એ સ્તોત્રની રચના થયેલી છે. (પત્રગંગા - ભાગ - ૩ માંથી)

→ શ્રીકલ્પસૂત્ર-સ્થવિરાવલી અંતર્ગત એક પાઠ આવો આવે છે -

તેણં કાલેણં તેણં સમણં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ નવ ગણા ઇક્કારસ

શ્રીગૌતમસ્વામી, શ્રીસુધર્માસ્વામી અને અન્ય નવ ગણધર

ગણહરા હુત્થા। આ સૂત્રની ટીકામાં આ વાતની સ્પષ્ટતા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે - એકવાચનિકો સમુદાયો ગણઃ। આનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે, અગ્યાર ગણધરોમાંથી છેલ્લા ચાર ગણધરોમાં બે-બે ગણધરોની વાચના અક્ષરશઃ સરખી હોવાથી વાચનાભેદની અપેક્ષાએ નવ ગણ હતા. શ્રીસેનપ્રશ્નમાં (૨.૮૯) તો

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

આના આધારે ગણધરોમાં સામાચારીભેદ અને કથંચિત્ અસાંભોગિક સંબંધની પણ વાત આવે છે -

ગણભૂતાં પરસ્પરં વાચનાભેદેન સામાચાર્યા અપિ કિયાન્ ભેદઃ સમ્ભાવ્યતે, તદ્ભેદે ચ કથંચિદ્ અસાંભોગિકત્વમપિ સમ્ભાવ્યતે।

પરંતુ આની સામે શ્રીજિનદાસગણિ મહત્તર આવશ્યક્યૂર્ણિમાં સર્વે ગણધરોની દ્વાદશાંગી અક્ષરશઃ સમાન હોવાનું જણાવે છે - જદા ય ગણહરા સઘ્વે પઘ્વજિતા તાહે કિર એગનિસજ્જાએ એગારસ અંગાણિ એગારસ અંગાણિ ચોદ્દસહિં ચોદ્દસ પુઘ્વાણિ। એવં તા ભગવતા અત્થો કહિતો। તાહે ભગવંતો એગધા સે સુતં કરે(રેં)તિ। તં અઘ્વરેહિં પદેહિં વંજણેહિં સમં।

શ્રીદેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રી સંપાદિત શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાંથી આ વાત અત્રે નોંધી છે.

→ વાસનાની તીવ્રતા કેટલી ખતરનાક હોય છે એનો દાખલો શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રની શ્રીઅભયદેવ-સૂરિજી રચિત વૃત્તિમાંથી જડે છે. ત્યાં દેવોમાં પણ સજ્જનીય સંબંધ હોવાનું જણાવાયું છે - એકઃ કશ્ચિદ્ દેવો, ન સર્વોઽપ્યેવમિતિ। કિમ્? અન્યાન્ દેવાન્- અલ્પર્દ્ધિકાન્ તથાઽન્યેષાં દેવાનાં સત્કા દેવીશ્ચાઽભિયુજ્ય ... પરિચારયતિ। ન ચ ન સમ્ભવતિ દેવસ્ય દેવસેવા પુંસ્ત્વેનેત્યાશઙ્કનીયમ્, મનુષ્યેષ્વપિ તથાશ્રવણાત્। ન ચાઽત્રાર્થે નરા-ઽમરયોઃ પ્રાયોવિશેષોઽસ્તિ। - સૂત્ર ૧૨૩ વૃત્તિ

→ મીમાંસા દર્શન પ્રમાણે વેદવાક્યોના અર્થ બે રીતે થાય છે -

i વિધિપરક - જેમાં વિધિનું વર્ણન હોય. સ્વર્ગકામો જુહુયાત્।

ii નિયમપરક - જેમાં નિષેધનું વર્ણન હોય. મા હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ।

એમાં ક્યારેક જો પશ્ચનખા: પશ્ચનખાન્ ભક્ષયન્તિ જેવાં વાક્યો હોય અથવા યજ્ઞમાં માંસ ખાવાની અનુમતિ આપનાર વેદવાક્ય હોય ત્યારે એમનો અર્થ વિધિમાં

નહીં, પરંતુ નિષેધમાં કરવો. એટલે કે પશ્ચનખા: પશ્ચનખાન્ ભક્ષયન્તિ માં પાંચ નખવાળા પ્રાણીને ખાવાનો અર્થ નહીં, પરંતુ એના સિવાયના પ્રાણીઓને નહીં ખાવારૂપ અર્થ કરવો.

આપણે ત્યાં પણ ‘સન્મતિ ભણવા માટે આધાકર્મી પણ વપરાય’ આવાં વાક્યોનો અર્થ સન્મતિ-અધ્યયનથી ઈતર કાલમાં આધાકર્મીના નિષેધરૂપ કરવો.

* * *

333 દીર્ઘાયુ અને શુભદીર્ઘાયુનો તફાવત

/ મુનિ શ્રીસિદ્ધસેનવિજયજી

કહણ્ણં ભંતે! જીવા દીહાઝયત્તાં કમ્મં પકરેંતિ? ગોયમા! તિહિં ઠાણેહિં જીવા દીહાઝયત્તાં કમ્મં પકરેંતિ. તં જહા - ણો પાણે અઙ્ગાઙ્ગા, ણો મુસં વઙ્ગા, તહારૂવં સમણં વા માહણં વા ફાસુંસણિજ્ઞેણં અસણ-પાણ-ખાઙ્ગમ-સાઙ્ગમેણં પઢિલાભેત્તા. ંવં ખલુ જીવા દીહાઝયત્તાં કમ્મં પકરેંતિ. - શ્રીભગવતીજી - પ.૬.૨

કહણ્ણં ભંતે! જીવા સુભદીહાઝયત્તાં કમ્મં પકરેંતિ? ગોયમા! તિહિં ઠાણેહિં જીવા સુભદીહાઝયત્તાં કમ્મં પકરેંતિ. તં જહા - ણો પાણે અઙ્ગાઙ્ગા, ણો મુસં વઙ્ગા, તહારૂવં સમણં વા માહણં વા વંદિત્તા ણમંસિત્તા જાવ પજ્જુવાસિત્તા, અણ્ણયરેણં મણ્ણેણં પીઙ્ગકારણં અસણ-પાણ-ખાઙ્ગમ-સાઙ્ગમેણં પઢિલાભેત્તા. ંવં ખલુ જીવા સુભદીહાઝયત્તાં કમ્મં પકરેંતિ. - શ્રીભગવતીજી - પ.૬.૪

બીજા સૂત્રમાં નિર્દોષ આહારની પ્રમુખતાએ સામાન્ય રીતે દીર્ઘાયુનું કથન છે. અને ચોથા સૂત્રમાં આદરભાવ, વિનય-બહુમાનપૂર્વક મુનિની પર્યુપાસના સાથે ઉન્કૃષ્ટ અહોભાવથી મનોજ્ઞ અને નિર્દોષ આહારના દાનની પ્રમુખતાએ વિશિષ્ટ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

શુભદીર્ઘાયુબંધનું કથન છે. ત્રીજા સ્થાનના આ ચારેય સૂત્રોના વિષયમાં વૃત્તિકારનું મંતવ્ય આ પ્રમાણે છે -

इह च द्वयस्य विशेषणत्वेन, एकस्य विशेष्यत्वेन, त्रिस्थानकत्व-
मवगन्तव्यम्। गम्भीरार्थं चेदं सूत्रमतोऽन्यथाऽपि भावनीयमिति।

* * *

૩૩૪ ચૌદપૂર્વધરની શક્તિ

મુનિ શ્રીરાજદર્શનવિજયજી

ચૌદપૂર્વધર શ્રુતકેવલી એક ઘડામાંથી એક હજાર ઘડા બનાવી શકે છે .એ જ રીતે તેઓ એક કપડામાંથી એક હજાર કપડાં બનાવી શકે, એક આસનમાંથી એક હજાર આસન બનાવી શકે અને એક રથમાંથી એક હજાર રથ બનાવી શકે એવી વિશિષ્ટ શક્તિ એમને સંભવે છે .આ એમની શ્રુતથી સંપ્રાપ્ત થયેલી વિશિષ્ટ લબ્ધિ છે .અને એટલું જ નહીં, ઉત્પન્ન થયેલ તે તે વસ્તુઓ તેઓ અન્યને દેખાડી પણ શકે છે.

શ્રુતકેવલીનું આ સામર્થ્ય ઉત્કરિકાભેદથી હોય છે.

પુદ્ગલોના ભેદ કુલ પાંચ રીતે થઈ શકે છે -

1. ખંડભેદ - માટીના ઢેકાની જેમ ટુકડા-ટુકડારૂપે પુદ્ગલોનું ભેદાવું.
2. પ્રતરભેદ - વાદળોના સમૂહની જેમ પુદ્ગલોનું છૂટા પડવું.
3. ચૂર્ણિકાભેદ - તલના ચૂર્ણની જેમ પુદ્ગલોનું ભેદાવું.
4. અનુતટિકાભેદ - કૂવાના કાંઠે રહેલી તિરાડોની જેમ પુદ્ગલોનું ભેદાવું.
5. ઉત્કારિકાભેદ - એરંડાના બીજની જેમ પુદ્ગલોનું ભેદાવું.

અહીં શ્રુતકેવલી ઉત્કારિકાભેદે આ વિશિષ્ટ લબ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે .જેમ તલની શીંગો, અડદની શીંગો કે એરંડાના બીજનો કૂટીને ભેદ થાય અને જે રીતે

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

એરંડો વગેરે બહાર નીકળતા જાય તેમ એક ઘડામાંથી અન્ય ઘડાઓ, એક વસ્ત્રમાંથી અન્ય વસ્ત્રો બહાર નીકળતાં જાય .

આ વાતનું સવિસ્તર વર્ણન શ્રીપન્નવાણજીમાં આપેલું છે .જિજ્ઞાસુઓએ તે ખાસ જોવું.

શ્રીભગવતીસૂત્ર -શતક -૫, ઉદ્દેશક -૪ ની વૃત્તિનો પાઠ -

કેવલ્યધિકારાત્ શ્રુતકેવલિનમધિકૃત્યાઽઽહ - ઘડાઓ ઘડસહસ્સં તિ। ઘટાદવધેર્ઘટં નિશ્રાં કૃત્વા ઘટસહસ્રં અભિનિવ્વટ્ટિતાં ઇતિ યોગઃ। અભિ-નિવ્વટ્ટિતા- વિધાય શ્રુતસમુત્થલબ્ધિવિશેષેણોપદર્શયિતું પ્રભુરિતિ પ્રશ્નઃ। ઉક્કરિયાભેણં તિ। ઇહ પુદ્ગલાનાં ભેદઃ પદ્મધા ભવતિ ખણ્ડાદિભેદાત્। તત્ર ખણ્ડભેદઃ ખણ્ડશો યો ભવતિ લોષ્ટાદેરિવ, પ્રતરભેદોઽન્નપટલાનામિવ, ચૂર્ણિકાભેદસ્તિલાદિચૂર્ણવદ્, અનુતટિકાભેદોઽવટતટભેદવદ્, ઉત્કારિકાભેદ ઇરણ્ડવીજાનામિવેતિ। તત્રોત્કારિકાભેદેન ભિદ્યમાનાનિ લદ્ધાં તિ લબ્ધિ-વિશેષાદ્ ગ્રહણવિષયતાં ગતાનિ, પત્તાં તિ તત એવ ગૃહીતાનિ, અભિ-સમન્નાગયાં તિ ઘટાદિરૂપેણ પરિણમયિતુમારબ્ધાનિ। તતસ્તૈર્ઘટસહસ્રાદિ નિર્વર્તયતિ, આહારકશરીરવત્। નિર્વર્ત્ય ચ દર્શયતિ જનાનામ્। ઇહ ચોત્કારિકાભેદગ્રહણં તદ્ભિન્નાનામેવ દ્રવ્યાણાં વિવક્ષિતઘટાદિનિષ્પાદનસામર્થ્ય-મસ્તિ નાઽન્યેષામિતિકૃત્વેતિ।

* * *

335 ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ અને અન્યલિંગસિદ્ધ

મુનિ શ્રીશ્રુતાંગયન્દ્રવિજયજી

સિદ્ધ ભગવંતના ૧૫ ભેદોનાં વર્ણનમાં સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ અને અન્યલિંગસિદ્ધના ઉદાહરણ તરીકે અનુક્રમે ભરત ચક્રવર્તી અને વલ્કલ-

ચીરીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો હોય છે. (જુઓ નવતત્વપ્રકરણ) હવે આ ભરત ચક્રવર્તી કે વલ્કલચીરી સિદ્ધિગતિમાં જતી વખતે તો શ્રમણ જ હતા અર્થાત્ ખરેખર તો સ્વલિંગમાં જ હતા, કેવલજ્ઞાન વખતે જ તેઓ પાસે શ્રમણલિંગ ન હતું. આથી સમજાય છે કે અહીં કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની અવસ્થાની અપેક્ષાએ સિદ્ધના ભેદો બતાવ્યા છે, સિદ્ધિપ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ નહીં. આવી વિવક્ષા પણ કરી જ શકાય. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો સિદ્ધિગતિમાં જાય ત્યારે જે ગૃહસ્થલિંગમાં કે અન્યલિંગમાં હોય તેને જ તે તે ભેદનાં ઉદાહરણ તરીકે ગણી શકાય.

હમણાં શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધાસની શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજી રચિત વૃત્તિના અધ્યયન દરમિયાન જાણવા મળ્યું કે તેઓએ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સિદ્ધના ભેદોનાં ઉદાહરણો સિદ્ધિપ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ જ દર્શાવ્યાં છે. જે જીવ અન્યલિંગમાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તરત જ કાલ કરે છે તેને જ તેઓ અન્યલિંગસિદ્ધ તરીકે ઓળખાવે છે અને ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધમાં પણ મરુદેવીમાતાનું જ દૃષ્ટાંત આપે છે. જુઓ વૃત્તિનો પાઠ -

તથા અન્યલિङ्ગે- પરિવ્રાજકસમ્બન્ધિનિ વલ્કલ-કષાયાદિરૂપે દ્રવ્યલિङ्ગે વ્યવસ્થિતાઃ સન્તો યે સિદ્ધાઃ તે અન્યલિङ્ગસિદ્ધાઃ। યદા અન્ય-લિङ્ગિનામપિ ભાવતઃ સમ્યક્ત્વાદિપ્રતિપન્નાનાં કેવલજ્ઞાનમુત્પદ્યતે, તત્સમયં ચ કાલં કુર્વન્તિ, તદેદં દ્રષ્ટવ્યમ્। અન્યથા યદિ દીર્ઘમાયુષ્કમાત્મનઃ પશ્યન્તિ તતઃ સાધુલિङ્ગમેવ પ્રતિપદ્યન્તે। ... તથા ગૃહસ્થાઃ સન્તો યે સિદ્ધાઃ, તે ગૃહિલિङ્ગસિદ્ધા મરુદેવીપ્રભૃતયઃ। - ગાથા - ૪૭૩ ની વૃત્તિ

પાશ્વિક્સૂત્ર - ગાથા - ૧ ની વૃત્તિમાં પણ અક્ષરશઃ આ જ વાત જાણાવવામાં આવી છે. જે અંગે ? 111 માં શંકા રજૂ કરવામાં આવી હતી, તેનો જવાબ પણ ઉપરોક્ત ચર્ચામાંથી મળી રહે છે.

* * *

જિજ્ઞાસા

／ મુનિ શ્રીવંદનરુચિવિજયજી

? 123 શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે ભગવાનના જન્માભિષેક, નિષ્ક્રમણ, જ્ઞાનોત્પત્તિ, મહાસમવસરણ, નિર્વાણકાળમાં દેવેન્દ્રો અને ગ્રૈવેયકાદિ દેવોનાં આસમ ચલાયમાન થાય. અહીં મહાસમવસરણથી શું સમજવાનું છે?

／ મુનિ શ્રીતીર્થતિલકવિજયજી

? 124 શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ. સંબોધપ્રકરણના દેવ-અધિકારની ગાથા - ૩૫ માં જણાવે છે કે દર્શનાવરણીયના ક્ષયથી વચનાતિશય આવે છે. તો તે કઈ અપેક્ષાએ?

? 125 સંબોધપ્રકરણના દેવ-અધિકારની ગાથા - ૧૨૧ માં જહ સાહુણમહિંસા, ન જાહ આયાર-ગોયરણ આમાં અહિંસા ન જાહ નો અર્થ શું હોઈ શકે?

? 126 સંબોધપ્રકરણના દેવ-અધિકારની ગાથા - ૧૭૨ માં પ્રભુની અંગપૂજા ફળ અને ધૂપથી બતાવી છે. તો ધૂપપૂજા કેવી રીતે ઘટે?

? 127 સંબોધપ્રકરણના ગુરુ-અધિકારની ગાથા - ૧૪૦ માં જણાવ્યું છે કે - આચાર્યો ઉપાધ્યાયના દોષો છૂપી રીતે કાનમાં કહે. જેની પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરે તેને તમે પ્રમાદદોષવાળા છો - એમ કહે. આ શ્લોકનો પદાર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી.

? 128 ૧૦ મું દેશાવકાશિક વ્રત. તેમાં વર્તમાનકાલે ઉભય ટંક પ્રતિક્રમણ, ૮ સામાયિક તથા એકાસણું કરવાની પરંપરા ચાલી રહી છે. તો આ વ્રત ધરનારે કયું પરચક્રખાણ લેવાનું?

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

? 129 ત્રિપષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત - ૮.૧૧.૫૦-૨ માં કૃષ્ણ મહારાજના પાંચ ભવો બતાવ્યા છે. પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે કે કૃષ્ણ મહારાજ ક્ષાયિક સમકિતી છે. ક્ષાયિક સમકિતી જીવ જો અબદ્ધાયુ હોય અને તેને પ્રથમ સંઘયાણુ હોય તો તે તે જ ભવમાં નિયમા મોક્ષે જાય. તો તેમનો ત્રીજો ભવ ક્યાં થશે? કેમકે એમને એ ભવમાં તીર્થંકર નામકર્મની નિકાયના કરવાની હોવાથી એ ભવમાં એમને પ્રથમ સંઘયાણુ હોય જ. તો આ ત્રીજા ભવની ઘટના કઈ રીતે સમજવાની છે?

— મુનિ શ્રીન્યાયરત્નવિજયજી

? 130 સંગમ દેવે પરમાત્માને એક જ રાતમાં ૨૦ ઉપસર્ગ કર્યા તેમાં કીડીઓએ પરમાત્માનું શરીર ચાળણી જેવું કરી દીધું, નોળિયાઓએ માંસના લોચા બહાર કાઢી નાંખ્યા વગેરે ઉપસર્ગોની વાત છે. આમાં કેટલાક પ્રશ્નો થાય છે — ખરેખર આમાં શરીર ચાળણી જેવું થાય કે તેવી વેદનામાત્ર થાય? માંસના લોચા વાસ્તવિક રીતે બહાર નીકળે કે નીકળતા હોય ત્યારે જેવી વેદના થાય તેવી વેદના થાય? દેવો આવી જે પણ વિકુર્વણા કરે તે ઉત્તરવૈદિક્યની જ હોય કે ઔદારિક-ઔદારિકમિશ્રની પણ હોય? ઉપસર્ગ પછી તરત જ પરમાત્માનું શરીર યથાવત્ થઈ જાય તે પરમાત્માના શરીરની વિશિષ્ટતા સમજવાની કે દેવ બધું પૂર્વવત્ કરે?

? 131 ચઉપન્નમહાપુરુસચરિત્માં જણાવ્યું છે કે સંગમ જ્યારે ઉપસર્ગો કરીને થાક્યો અને દેવલોકમાં પાછો ફર્યો ત્યારે —

અચયંતેણ પુલહંતં બહુપાવસમૂહસંઠિયાવસહિં।

અણમિસંઠવાયા ણિમિસિયાઈં હરિણા ણિચચ્છીણિ॥ ૧૨૬॥

ઘણા પાપસમૂહના સ્થાનરૂપ તે સંગમને જોવા માટે અશક્ત એવા ઈંદ્રે અનિમેષ એવી પણ પોતાની આંખોને બંધ કરી દીધી. તો આ વર્ણનમાત્ર સમજવું કે હકીકત?

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

આ પછી આગળના શ્લોકોમાં જણાવે છે કે -

તહ તિયસપત્થિવેણં સમાહયં ગુરુણિબદ્ધરોસેણં।

સંગમયવિમાણં ણિયયવામચ્ચલણપહારેણં॥૧૩૧॥

જહ પડિયં પડણાહિત્થતિયસસુંદરિસિલિટ્ઠમણિખંભં।

ણિદ્દલિયવિમલમણિવેદ્યાઝલં સાસયથિરં પિ॥૧૩૨॥

ઈંદ્ર સંગમના વિમાનને લાત મારે? શાશ્વત-સ્થિર વિમાનોના સ્તંભો-
વેદિકા વગેરે તૂટે? આખું વિમાન પડે? આગળના શ્લોકોમાં આખું દેવવિમાન ક્ષત-
વિક્ષત થઈ જવાની વાત છે. દેવાંગનાઓનાં આર્કંદન વગેરેની વાત છે. આ બધું
વાર્ણનમાત્ર સમજવું?

／ મુનિ શ્રીહેમનિલયવિજયજી

? 132 શ્રીકલ્પસૂત્રમાં પ્રભુના મોક્ષગામી શિષ્યોની સંખ્યા ૭૦૦
બતાવવામાં આવી છે. હવે પ્રભુને ૭૦૦ કેવલજ્ઞાની શિષ્યો સિવાય ૫૦૦
વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાની શિષ્યો પણ હતા. વિપુલમતિ પણ નિયમા
તદ્ભવમોક્ષગામી હોય છે. તો પ્રભુના મોક્ષગામી શિષ્યો કુલ મળીને ૧૨૦૦ ના
થાય? આ પ્રશ્ન પાર્શ્વપ્રભુના પરિવાર અંગે પણ લાગુ પડે છે.

? 133 પ્રતિષ્ઠાવિધિપોડશક્રમાં મીમાંસકની માન્યતાનું ખંડન કરતા
મહોપાધ્યાયજી ‘ચાંડાલસ્પર્શનું જ્ઞાન ભક્તિવિશેષનું વ્યાઘાતક છે’ એવું કહે છે. તો
શું આપણે જૈનદર્શન પ્રમાણે આ વાત સ્વીકારી શકીએ? (આપણે ત્યાં તો હરિકેશી
મુનિ ચાંડાલ હતા.) અથવા આ વાતને મીમાંસકોના ખંડન પૂરતી જ સીમિત
માનવાની છે? મૂળ પાઠ - અસ્પૃશ્યાદિપ્રતિસન્ધાનસ્ય ચ ભક્તિવિશેષવ્યાઘા-
તકત્વેનાઽનુપપત્ત્યભાવાત્ - પોડશક - ૮.૪

મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી

? 134 સામાન્યતઃ ઘણે ઠેકાણે વિવેચનમાં તેમજ નૂતન ટીકાઓમાં બોધિનો અર્થ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ત્વનો અર્થ બોધિ કરેલો દેખાય છે. જેમકે, જયવીરરાયસૂત્રના બોહિલામ્નો પદનો અર્થ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જ કરવામાં આવતો હોય છે. તો પ્રશ્ન થાય કે બોધિ અને સમ્યક્ત્વ આ બંને પદો સમાનાર્થક જ છે તો શ્રમણપ્રતિક્રમાણસૂત્રમાં શા માટે મિચ્છત્તં પરિઆણામિ, સમ્મત્તં ઉવસંપજ્જામિ પછી તરત જ અબોહિં પરિઆણામિ, બોહિં ઉવસંપજ્જામિ એવા શબ્દો પ્રયોજ્યા છે? જો બંનેનો અર્થ એક જ થતો હોત તો બંનેનું કથન ન થયું હોત. તો એવી વિચારણા થઈ શકે કે, વ્યવહાર નયથી ભગવાનના વચનની સમ્યગ્ રુચિ કે શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન અને જિનશાસનની સમ્યક્ પ્રાપ્તિ તે બોધિલાભ. શું આ પ્રમાણે તાત્પર્ય સમજવું યોગ્ય ગણાય ખરું? મિત્ર મુનિવરો આ વિષયને વધુ સ્પષ્ટ કરે એ જ પ્રાર્થના. હા, શાસ્ત્રોમાં સમ્યક્ત્વના વ્યવહાર - નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ અનેક અર્થો દર્શાવેલા જ છે. પરંતુ અત્રે સમ્યક્ત્વ અને બોધિ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય તે જ અપેક્ષિત છે.

ગીતાર્થગંગા સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત ‘પગામસિજ્જ’ પુસ્તકમાં બોધિ-અબોધિના અર્થ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે - સમ્યક્ત્વના કાર્યરૂપ તત્ત્વવિષયક સૂક્ષ્મ ઊહ- વિચારણા તે બોધિ. મિથ્યાત્વના કાર્યરૂપ તત્ત્વવિષયક સૂક્ષ્મબોધનો અભાવ તે અબોધિ.

શ્રીકુસુમ અમૃત ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત અને આ. શ્રીહિતવર્ધનસૂરિજી મ. દ્વારા સંપાદિત ‘શ્રીયતિપ્રતિક્રમાણસૂત્ર’ માં ચિરંતનાચાર્ય રચિત વૃત્તિમાં આ અંગે આવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે - મિથ્યાત્વં પૂર્વોક્તં સમ્યક્ત્વમપિ। એતદ્ગત્વાદેવાઽઽહ - અબોધિર્જિનધર્માનવાસિર્મિથ્યાત્વસ્ય કાર્યં, બોધિસ્તુ સમ્યક્ત્વસ્યેતિ। તો આ અને અન્ય આવા સંદર્ભોના આધારે બોધિ અને સમ્યક્ત્વ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ થઈ શકે?

મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી

? 135 જેમ માનવ્યવહાર વાચ્યતાસંબંધથી ઘટાદિમાં રહે છે, પૃથક્ત્વ-વ્યવહાર વાચ્યતાસંબંધથી પૃથક્ ઘટાદિમાં રહે છે. સંયુક્તવ્યવહાર વાચ્યતાસંબંધથી ઘટાદિમાં રહે છે. તે જ રીતે સંખ્યાવ્યવહાર પણ વાચ્યતાસંબંધથી એકત્વવિશિષ્ટ-ઘટમાં જ રહેવો જોઈએ. પરંતુ તર્કસંગ્રહના પંડિત શ્રીસંતોષાનંદ શાસ્ત્રીજી કૃત વિવેચનમાં પૃષ્ઠ - ૭૬ પર એકત્વવ્યવહારને વાચ્યતાસંબંધથી એકસંખ્યામાં બતાવવામાં આવ્યો છે. તો આમ કહેવાનું શું કારણ હોઈ શકે?

? 136 ન્યાયદર્શનમાં દ્વિત્વ વગેરે સંખ્યાનો ફક્ત દ્રવ્યમાં જ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જેમ દ્રવ્યમાં દ્વિત્વ વગેરે જણાય છે તેમ ગુણ, ક્રિયા, જાતિ વગેરેમાં પણ દ્વિત્વ વગેરેની પ્રતીતિ થાય જ છે. જેમકે, જ્યાં સફેદ, લાલ અને પીળા રંગનાં અનેક પુષ્પો પડ્યાં હોય ત્યાં રૂપમાં (-ગુણમાં) ત્રિત્વની બુદ્ધિ થાય છે. તે જ રીતે જ્યાં ચંપો, ગુલાબ, જાસૂદ વગેરે પાંચ-સાત જાતનાં અનેક પુષ્પો હોય ત્યાં જાતિમાં પંચત્વ વગેરેની બુદ્ધિ થાય છે. વળી, તર્કસંગ્રહકારે પોતે પણ ચતુર્વિંશતિર્ગુણાઃ ઇત્યાદિ વિધાનો દ્વારા ગુણ વગેરેમાં સંખ્યાવ્યવહાર કર્યો જ છે. તો પછી સંખ્યાને દ્રવ્યમાત્રવૃત્તિ કેમ કહેવાય? ન્યાયદર્શનમાં સંખ્યાને ગુણસ્વરૂપ માનવામાં આવી હોવાથી અને ગુણને દ્રવ્યમાત્રવૃત્તિ માન્યા હોવાથી, ત્યાં સંખ્યાને ફરજિયાતપણે દ્રવ્યમાત્રવૃત્તિ જ માનવી પડે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે ગુણ, કર્મ, જાતિ વગેરેમાં પણ સંખ્યાનો બોધ કરનારી ઉપરોક્ત વ્યાવહારિક પ્રતીતિ તો પ્રાયઃ સૌને થાય જ છે. તો તેનું સમાધાન શું હોઈ શકે?

આ વિષે પંડિતજી શ્રીસંતોષાનંદ શાસ્ત્રીજીને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે ગુણ, કર્મ, જાતિ વગેરે સર્વે દ્રવ્યને આશ્રિત છે. તેથી દ્રવ્યમાં અપેક્ષાબુદ્ધિથી થતી

દ્વિત્વાદિની પ્રતીતિ સ્વસમવેતસમવાય (= સ્વ- દ્વિત્વાદિ વગેરે, સમવેત- દ્રવ્ય, દ્વિત્વાદિ સમવાય સંબંધથી દ્રવ્યમાં રહે છે માટે, તેમાં સમવાય સંબંધથી ગુણ, કર્મ, જાતિ વગેરે રહે છે.) સંબંધથી ગુણ, કર્મ, જાતિ વગેરેમાં પણ થશે. આમ, દ્રવ્યમાં જેમ સાક્ષાત્ અપેક્ષાબુદ્ધિથી સંખ્યાની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ ગુણ, કર્મ, જાતિ વગેરેમાં થતી ન હોવાથી સંખ્યાને દ્રવ્યમાત્રવૃત્તિ કહી છે. તથા તર્કસંગ્રહકારે જે ચતુર્વિંશતિર્ગુણાઃ વગેરે પ્રયોગો કર્યા છે, ત્યાં પણ ગુણાદિમાં સંખ્યા અપેક્ષાબુદ્ધિ-જન્ય વિષયતાસંબંધથી જ રહે છે, સાક્ષાત્ અપેક્ષાબુદ્ધિથી નહીં.

આ સમાધાન સ્વીકારી લઈએ તો પણ એક પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે – જ્યાં બે પુષ્પ હોય અને તેમનાં બે અલગ-અલગ વર્ણો હોય તથા બે પુષ્પો હોય અને તેની બે અલગ-અલગ જાતિ હોય ત્યાં ગુણ કે જાતિમાં સ્વસમવેતસમવાય સંબંધથી દ્વિત્વ રહે છે તેમ સમજી શકાય. પરંતુ, જ્યાં અનેક પુષ્પો હોય અને વર્ણ કે જાતિ બે જ હોય ત્યાં તો દ્રવ્યમાં અનેકત્વની બુદ્ધિ થશે, જ્યારે વર્ણ કે જાતિમાં દ્વિત્વની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ જ થશે. તો અહીં શું સમાધાન સમજવું?

? 137 તર્કસંગ્રહની ન્યાયબોધિની વૃત્તિમાં સાધારણ કારણની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે – સાધારણત્વં ચ કાર્યત્વાવચ્છિન્ન-કાર્યતાનિરૂપિત-કારણતાશાલિત્વમ્. પંડિત શ્રીસંતોષાનંદ શાસ્ત્રીજીએ આ પંક્તિના વિવેચનમાં કાર્યત્વ અને કાર્યતાને ભિન્ન કરવા માટે અવરજેદકીભૂત કાર્યત્વને સત્તાવત્ત્વે સતિ ધ્વંસપ્રતિયોગિત્વમ્ સ્વરૂપ કહ્યું છે. હવે ઘટ, પટ વગેરે કાર્યોમાં તો આ લક્ષણ ઘટી જશે. પરંતુ ધ્વંસરૂપ કાર્ય દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી ભિન્ન હોવાથી, સત્તાવાન નહીં બને. વળી, ધ્વંસનો ધ્વંસ થતો ન હોવાથી, તે ધ્વંસ-પ્રતિયોગી પણ નહીં બને. તો અહીં શું સમાધાન સમજવું?

મુનિ શ્રીસંસ્કારચન્દ્રવિજયજી

? 138 શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ - મહેસાણા દ્વારા પ્રકાશિત 'ભાષ્ય-ત્રયમ્' પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ - ૬૮ પર પંચાંગીની સમજમાં સૂત્રની રચના વિષે લખ્યું છે કે, 'ગણધર ભગવંતો તથા ૧૦ થી ૧૪ પૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન ધરાવતા શ્રુતજ્ઞાનીઓ તથા પ્રત્યેકબુદ્ધ મહાત્મા દ્વારા જે ગ્રંથરૂપે ગૂંથાય તે સૂત્ર કહેવાય.' હવે પાશ્વિક-સૂત્રની ટીકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે - પ્રત્યેકબુદ્ધાનાં પુનસ્તન્નિયમાદ્ ભવતિ જઘન્યેનૈકાદશાઙ્ગાનિ ઉત્કૃષ્ટતો મિન્નદશપૂર્વાણીતિ. તો પ્રશ્ન એ થાય કે પ્રત્યેકબુદ્ધોનું જ્ઞાન ૧૦ પૂર્વથી ઓછું હોય છે તો તેમનો રચેલો ગ્રંથ સૂત્ર કેમ મનાય?

? 139 શ્રીકલ્પસૂત્રના પં. શ્રીખીમાવિજયજી કૃત બાલબોધમાં (સં. - પૂજ્ય આ. શ્રીઅશોકસાગરસૂરિજી મ., પ્ર. - જંબૂદ્વીપ વર્ધમાન જૈન પેઢી - પાલિતાણા) પૃષ્ઠ - ૩૫ પર પુરુષના ઉન્માન માટે ભારનું માપ આ પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યું છે - ૬ સરસવ = ૧ જવ, ૩ જવ = ૧ રતી, ૩ રતી = ૧ વાલ, ૧૬ વાલ = ૧ ગદિયાણો, ૧૦ ગદિયાણા = ૧ પલ, ૧૫ પલ = ૧ મણ, ૧૦ મણ = ૧ ઘડી, ૧૦ ઘડી = ૧ ભાર.

અને મુનિ શ્રીચારિત્રરત્નવિજયજી લિખિત *Jain Cosmology* (સર્વજ્ઞકથિત વિશ્વવ્યવસ્થા) માં પૃષ્ઠ - ૧૩ પર ૧ રાજલોકના પ્રમાણ માટે ૩,૮૧,૨૭,૮૭૦ મણ = ૧ ભાર એવો અર્થ કર્યો છે. તો પછી સંગમ દેવે પ્રભુ વીર પર જે ૧,૦૦૦ ભાર જેટલા વજનવાળું કાલચક્ર મુક્યું હતું તેમાં ૧ ભારનું માપ કયું લેવું? ઉન્માન માટે કહેલા ભારનું કે રાજલોકના પ્રમાણ માટે કહેલા ભારનું?

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

✍ મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

? 140 ૧૪ રાજલોકની અંદર જે ત્રસનાડી આવેલ છે, તે ત્રસનાડીની બહાર ત્રસ જીવો ગમનાગમન નથી કરી શકતા તે બરાબર છે. પરંતુ એકેદ્રિય જીવો (વાયુકાય વગેરે) ગમનાગમન કરી શકે કે નહીં? વળી, ૧૪ રાજલોકની બહાર ધર્માસ્તિકાયના અભાવને લીધે જીવોનું ગમનાગમન ન હોય તે સમજી શકાય છે. પરંતુ ત્રસનાડીની બહાર એવું શું છે કે જેના લીધે એની બહાર ત્રસ જીવો ગમનાગમન નથી કરી શકતા?

* * *

શુદ્ધિપત્રક

શ્રુ.સં.	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
16	117	19	મર્તિમૂર્ત	મર્તિમૂર્ત
16	117	19	મૂર્તિમૂર્ત	મૂર્તિમૂર્ત
16	117	24	આ શુદ્ધિ કેન્સલ સમજવી. (દનુજ શબ્દ બરાબર છે.)	
17	13	6	મન:પર્યવ	૩. મન:પર્યવ
17	18	8	સાક્ષીપાઠ કી	સાક્ષિપાઠ હી
17	18	21	ક્ર. ૧૫	ક્ર. ૨૨
17	19	16	હૈ।	હૈ। ³⁴
17	19	22	હૈ। ³⁴	હૈ।
17	48	15	કુરમારા	કુમારો
17	48	17	કુરમારા	કુમારો
18	viii	3	(16.89)	(16.79)
18	85	22	ગીતાનિશ્ચિત	ગીતાર્થનિશ્ચિત
18	86	8	(16.89)	(16.79)

✍ આચાર્ય શ્રીજગચ્ચન્દ્રસૂરિજી (ડહેલાવાળા) - શિષ્યવૃંદ

સમાધાન

? 114 (18.56) ... સમ્મૂર્ધિમ અને ગર્ભજ ખેયરની અવગાહના ધનુષપૃથક્ત્વ હોય છે. હવે ૧-૨-૩ આરામાં ૩-૨-૧ ગાઉની અવગાહના તથા મહાવિદેહમાં ૫૦૦ ધનુષની અવગાહના હોય છે. તો પછી મૂંઝવાણ એ થાય છે કે ... યુગલિકકાળમાં યુગલિક ખેયરનું વર્ણન આવે છે, તેમજ ભારંડ પક્ષીની વાત આવે છે. તેના ઉપર આખો માણસ બેસી શકે અથવા તો પગ પકડી ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચે છે, તો ૫૦૦ ધનુષનો માણસ કઈ રીતે ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચે? - મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

@ / મુનિ શ્રીશ્રુતાંગયન્દ્રવિજયજી

શ્રીલોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં આ જ પ્રશ્ન ઉઠાવીને બહુ સરસ સમાધાન અપાયું છે. ત્યાં યુગલિકકાળના વર્ણનમાં તેઓની અંતિમક્રિયાની વિધિ આમ જણાવાઈ છે કે અગ્નિના અભાવે યુગલિકોનો અગ્નિ-સંસ્કાર કરાતો નથી. તેથી તેમના શરીરને નજીકના વનમાં રહેલાં ભારંડ વગેરે પક્ષીઓ લોકસ્વ-ભાવથી તરત જ માળાના

લાકડાની જેમ ઉપાડીને સમુદ્ર વગેરેમાં નાંખી દે છે.

અહીં ગ્રંથકારશ્રી પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે ઉત્કૃષ્ટથી પણ ધનુષપૃથક્ત્વના શરીરવાળા પક્ષીઓ ત્રણ ગાઉના પ્રમાણવાળા યુગલિકશરીરને શી રીતે ઉપાડી શકે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેઓ સ્વયં આ રીતે આપે છે કે - શાસ્ત્રોમાં ખેયર શરીરના માપમાં જે ધનુષપૃથક્ત્વ કહેલ છે, તે જાતિમાં એકવચન સમજવું. જેમ કે, વ્રીહિ: સુભિક્ષકૃત્. તેથી ધનુષપૃથક્ત્વ કહેવાથી ઘણાં ધનુષપૃથક્ત્વ પણ તે કાળનાં

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

પક્ષીઓના માપ માટે સમજવાં. તેથી ઘણાંબધાં ધનુષ્પ્રમાણવાળાં શરીરથી પ્રથમ આરો વગેરે કાળમાં મનુષ્ય અને હાથી વગેરેના શરીરને સારી રીતે ઉપાડી શકાય છે. મૂળ પાઠ -

નનૂત્કર્ષાદપિ ધનુઃપૃથક્ત્વાઙ્ગૈઃ પતત્ત્રિભિઃ।
તેષાં ત્રિક્રોશમાનાનાં વહનં સમ્ભવેત્ કથમ્॥૨૯.૨૨૭॥ અત્રોચ્યતે-
ખગાઙ્ગમાને યત્ પ્રોક્તં પૃથક્ત્વં ધનુષાં શ્રુતે।
તત્રૈકવચનં જાતૌ યથા વ્રીહિઃ સુભિક્ષકૃત્॥૨૯.૨૨૮॥
તતો ધનુઃપૃથક્ત્વાનાં બહુત્વમપિ સમ્ભવેત્।
વિહઙ્ગાનાં દેહમાનં તાદૃક્કાલાદ્યપેક્ષયા॥૨૯.૨૨૯॥ તતશ્ચ-
ભૂયો ધનુઃપૃથક્ત્વાઙ્ગૈર્નરહસ્ત્યાદ્યપેક્ષયા।
સુવહાનિ તદઙ્ગાનિ ખગૈરાદ્યારકાદિષુ॥૨૯.૨૩૦॥
જો કે, પૂજ્ય પં. શ્રીવજ્રસેનવિજયજીમ. દ્વારા સંપાદિત શ્રીલોકપ્રકાશ

ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે સમીક્ષાત્મક ટિપ્પણ આપવામાં આવી છે કે - “જો કે પૃથક્ત્વ શબ્દથી ઘણાં પૃથક્ત્વ લઈ શકાય, તો પણ ગાઉથી વધુ ન લેવાય. (ગ્રંથકારશ્રીએ જે સંગ્રહણીની ટીકાના આધારે એકવચનના નિર્દેશમાં બહુવચનનું તાત્પર્ય જણાવ્યું છે તે) સંગ્રહણીની ટીકામાં પણ મુહૂર્તપૃથક્ત્વ શબ્દથી દિવસપૃથક્ત્વથી પહેલાના ટાઈમને ગણેલો છે. હકીકતમાં ઘણી કીડીઓ જેમ સર્પને ખેંચી જાય, તેમ અનેક પક્ષીઓ આ શબ્દને ઉપાડી જાય છે. એ ઘટે છે.”

ગ્રંથકારશ્રી અત્રે બીજું પણ એક સમાધાન આપે છે કે - ભારંડ પક્ષીઓ હાથીને ઉપાડે છે એ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. તેની જેમ પ્રથમ આરાના પક્ષીઓનું યુગલિકોના દેહને ઉપાડીને વહન કરવાનું પણ સંભવે છે -

યદ્વા - ભારણ્ડપક્ષિણાં લોકખ્યાતેભોદ્રહનાદિવત્।

તેષાં ખગાનાં તદ્યુગ્મિદેહોદ્રહનસમ્ભવઃ॥૨૯.૨૩૧॥

આમ, આ વિષે ત્રણ વિવિધ સમાધાનો પ્રાપ્ત થાય છે.

* * *

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

? 115 (18.57) ... અર્ધપુષ્કરાવર્તની એક ભાગની નદીઓ કાલોદધિ સમુદ્રમાં વિલીન થાય છે, પરંતુ બીજા ભાગની નદીઓ માનુષોત્તર પર્વત પાસે જાય છે અને તે પર્વત તો આઠ લાખ યોજનનો હોય છે, તો તે નદીઓ છેલ્લે ક્યાં જઈને વિલીન થાય છે? - મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

／ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગયન્દ્રવિજયજી

@ શ્રીલોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં આ વિષયમાં આ પ્રમાણે સમાધાન આપવામાં આવ્યું છે -

પશ્ચિમાર્ધાત્ પુનર્ગङ्गा याति कालोदवारिदौ।

सिन्धुर्नरोत्तरनगपादमूले विलीयते॥ ૨૩.૭૬॥

एवं नरोत्तरनगाभिमुखाः सरितोऽखिलाः।

विलीयन्त इह ततः परं तासामभावतः॥ ૨૩.૭૭॥

પુષ્કરાવર્તદ્વીપના પશ્ચિમાર્ધની ગંગા નદી કાલોદધિ સમુદ્રને મળે છે. જ્યારે ત્યાંની સિંધુ નદી માનુષોત્તર પર્વતમાં વિલીન થઈ જાય છે. આ રીતે માનુષોત્તર પર્વત તરફની સર્વે નદીઓ માનુષોત્તર પર્વત પાસે જ વિલય પામે છે. કારણકે, આગળ - મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર નદીઓ હોતી નથી.

／ મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

@ આ નદીઓનું જલ માનુષોત્તર પર્વતના નીચેના પ્રદેશમાં જાય છે. જુઓ લઘુક્ષેત્રસમાસ - અભ્યંતર પુષ્કરાર્ધદ્વીપાધિકાર - ૮.૨૫૦. અત્રે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે પુષ્કરાર્ધ ક્ષેત્રમાં માનુષોત્તર પર્વત તરફ વહેતી નદીઓનું જલ આગળ સમુદ્રનો અભાવ હોવાથી માનુષોત્તર પર્વતની નીચે પ્રવેશ કરે છે.

શ્રીલોકપ્રકાશ ગ્રંથ - ૨૩.૭૭ માં કહ્યું છે કે -

एवं नरोत्तरनगभिमुखाः सरितोऽखिलाः।

विलीयन्त इह ततः परं तासामभावतः॥

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

અર્થ - આ રીતે માનુષોત્તર પર્વત તરફની સર્વે નદીઓ માનુષોત્તર પર્વત પાસે જ વિલય પામે છે. કારણકે, આગળ એટલે કે મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર નદીઓ હોતી નથી.

પુષ્કરાર્ધની નદીઓ કાલોદધિમાં અને માનુષોત્તર પર્વતમાં લય પામે છે. પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં જે ૨૮ મહાનદીઓ છે, તેમાંથી અભ્યંતર પ્રવાહવાળી એટલે કે કાલોદધિ સમુદ્ર તરફ વહેનારી ૧૪ મહાનદીઓ એ સમુદ્રના જલમાં ભળી જાય છે. પરંતુ બાહ્ય પ્રવાહવાળી એટલે કે માનુષોત્તર પર્વત તરફ વહેનારી ૧૪ મહાનદીઓ માનુષોત્તર પર્વતની નીચે જ પ્રવેશીને ત્યાં ને ત્યાં જ ભૂમિમાં વિલય પામે છે. પરંતુ એ ૧૪ નો પ્રવાહ બાહ્ય પુષ્કરાર્ધમાં નીકળતો નથી. માટે પર્વતની નીચે જ સર્વ જલ ભૂમિમાં સમાઈ જાય છે.

એ મહાનદીઓનું દરરોજ વહેતું જલ પણ ૧૦૨૨ યોજનમાત્ર અલ્પ-વિસ્તારવાળી પર્વતભૂમિમાં સમાઈ જાય છે તે પણ જગત્સ્વભાવે ભૂમિનો અતિશોષણ સ્વભાવ જ સંભવે છે.

શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના સાતમા અધ્યયનના સાતમા સ્થાનમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે - પુક્કરવરદીવદ્વુપરત્થિમદ્ધે ણં સત્ત વાસા તહેવા ણવરં પુરત્થા-ભિમુહીઓ પુક્કરોદસમુદ્દં સમપ્પેતિ, પન્નત્થાભિમુહીઓ કાલોદં સમુદ્દં...।

* * *

? ૩૩ (૯.૧૭) કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમયંદ્રાચાર્ય સક્લાર્હત્... સ્તોત્રમાં નામાકૃતિદ્રવ્યભાવૈઃ પુનતસ્ત્રિજગજ્જનમ્ એમ કહે છે. તો સર્વ ક્ષેત્ર અને સર્વ કાળમાં પ્રભુજીના ભાવનિક્ષેપાની ઉપયોગિતા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? - મુનિ શ્રીહેમનિલય-વિજયજી

／ મુનિ શ્રીશીલયન્દ્ર-નિર્ઞ-થયન્દ્રવિજયજી

@ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીસકલાર્હસ્તોત્રની શ્રીગુણવિજયજી રચિત અર્થપ્રકાશ વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે -

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

यत्राऽपि च क्षेत्रादौ साक्षाद् वर्तमानतीर्थकृतां व्यतिरेकः, तत्राऽपि नामादित्रितयस्य सर्वदा सद्भावेन सार्वत्रिकं सार्वदिकं च त्रिजगज्जन-पवित्रीकरणमर्हतामविरुद्धमेव। - શ્લોક - ૨ ની વૃત્તિ

અર્થાત્ જે પણ ક્ષેત્રાદિમાં ભાવનિક્ષેપરૂપ ભાવતીર્થકરનો અભાવ હોય, ત્યાં પણ નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપાનો તો સદા સર્વદા સદ્ભાવ હોવાથી પ્રભુના ત્રણેય જગતના જીવોને પવિત્ર કરવારૂપ સામર્થ્યમાં વિરોધ નહીં આવે. તથા ટીકાના આ શબ્દો એમ પણ સ્પષ્ટ કરે છે કે સર્વક્ષેત્ર અને સર્વકાળને આશ્રયીને ભાવનિક્ષેપની વિદ્યમાનતા સંભવી શકે નહીં.

* * *

? 90 (17.64) નવતત્ત્વપ્રકરણનો પાઠ છે - તેજંતાઝ્તીઝદ્ધા, અણાગયદ્ધા અણંતગુણા। જેનો અર્થ થાય કે, અનંત પુદ્ગલપરાવર્તનવાળો ભૂતકાળ છે અને ભવિષ્યકાળ તેનાથી અનંતગણો છે. હવે આની સંગતિ કઈ રીતે કરવી? કારણકે ભૂતકાળ કરતાં ભવિષ્યકાળ અનંતગણો હોય તો, એનો મતલબ એમ થાય કે ભૂતકાળ ભવિષ્યકાળ કરતાં નાનો છે અને એનો મતલબ એ કે કેવલી ભગવંતોને ક્યાંક તો એની શરૂઆત જણાતી જ હશે! પણ એવું તો નથી. તો પછી શું સમજવું? - મુનિ શ્રીપ્રશમરત્નવિજયજી

／ મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

@ ભૂતકાલ કરતાં ભવિષ્યકાલ અનંતગણો છે, તેમજ ભૂતકાલ ભવિષ્યકાલ કરતાં નાનો છે તે બરાબર છે. પરંતુ ? 91 માં જણાવ્યા મુજબ આ બંને કાલનો આઠમા અનંતામાં સમાવેશ થાય છે. તેમ જ આઠમા અનંતાનો અંત નથી. વળી, આઠમા અનંતાના અનંત પ્રકાર છે. માટે એક નાનો હોય અને બીજો મોટો, તો પણ વાંધો આવતો નથી. કેમકે, બંનેનો અંત આવતો નથી. એટલે જ ભૂતકાલની શરૂઆતને જોવાનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી.

એક ઉદાહરણથી આ વાત સમજીએ - પલ્યોપમ એટલે અસંખ્યાત આંકડા. એ જ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કરીએ તો એ ભાગમાં કેટલા

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

આંકડા આવે? તો એનો પ્રત્યુત્તર અસંખ્યાત આંકડામાં જ આવશે. તેમજ આઠમા અનંતનો અનંતમો ભાગ કરીએ તો એ અનંતના અનંતમા ભાગમાં પણ અનંતા આંકડા જ આવશે. અહીં અનંતા એટલે જેનો અંત નથી તે. તેથી આઠમા અનંતના અનંતમા ભાગનો પણ અંત નથી.

તે જ પ્રમાણે ભવિષ્યકાલ કરતાં ભૂતકાલ ભલે નાનો હોય તો પણ તેનો અંત નથી. માટે ભૂતકાલની શરુઆત નથી.

* * *

? 91 (17.65) યડશીત્તિમામના ચતુર્થ કર્મગ્રંથમાં અનંતના ૮ પ્રકાર બતાવ્યા છે, તો અનંતની વ્યાખ્યા શું? કેમકે જો જેનો અંત ન થાય એ અનંત - આવી અનંતની વ્યાખ્યા કરીએ તો તો પહેલા અનંત પછી બીજું અનંત દેખાડવા માટે એનો અંત તો દેખાડવો જ પડે નો! નહિ તો બીજું અનંત શરુ જ ન થાય. - મુનિ શ્રીપ્રશમરત્નવિજયજી

／ મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

@ જેનો અંત ન આવે તે અનંત કહેવાય તે બરાબર છે. પરંતુ આ બતાવેલ વ્યાખ્યા છેલ્લા અનંતમાં જ ઘટે છે. કારણકે, કેવલજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ ૧ થી ૭ અનંતાનો અંત આવતો હશે એમ લાગે છે. કેમકે, કર્મગ્રંથ - ૪, ગાથા - ૮૩ માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે -

પુણ તંમિ તિવગ્ગિઅણ, પરિત્તણંત લહુ તસ્સ રાસીણં।

અઘ્માસે લહુ જુત્તા-ણંતં અઘ્વજિઅમાણં॥૮૩॥

ચોથા અનંત જેટલા અભવ્ય જીવો આ સંસારમાં છે. આ ચોથું અનંત એટલે જઘન્ય યુક્ત અનંત. અને તેનો આંકડો નિશ્ચિત છે. તેમાં એક પણ આંકડો વધારે નહીં અને ઓછો નહીં તેટલા અભવ્ય જીવો છે. જો કેવલજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ ચોથા અનંતનો અને અભવ્ય જીવોનો અંત દેખાતો હશે તો જ ચોથા અનંત જેટલા અભવ્ય જીવો કદા હશે ને?

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

વળી, નવમું અસંખ્યાત કેવલીના જ્ઞાનમાં દેખાય છે અને એ જ અસંખ્યાતામાં એક ઉમેરી દઈએ તો શું ન દેખાય? તેથી એનો અંત દેખાતો નથી એમ કહેવું ઉચિત લાગતું નથી.

તે માટે કેવલજ્ઞાની છેલ્લા અનંતને અનંતસ્વરૂપે જુએ છે અને બાકીના અનંતના અંતને જુએ છે. એટલે જ રાશિઅભ્યાસ દ્વારા એનો આંકડો આવી શકે છે પરંતુ બાકીના અનંતોનો આંકડો આવતો નથી.

* * *

? 97 (17.66) कोई सोमपुरा, मंदिर का कार्य करके, मंदिर के द्रव्य से अपना जीवननिर्वाह करता हो तो क्या वह सुपात्रदान कर सकता है? क्या वह साधर्मिकभक्ति कर सकता है? क्या कोई श्रावक उनके घर पर भोजन कर सकता है? यदि कर सकता है तो क्या वह श्रावक को देवद्रव्य का भक्षण का दोष नहीं लगता है? – मुनि श्रीतत्त्वेशचन्द्रसागरजी

✓ મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

@ हा, सोमपुरा सुपात्रदान, साधर्मिकभक्ति इत्यादि धर्मकृत्य कर सकता है। क्योंकि वह द्रव्य अब देवद्रव्य नहीं रहा।

इस बात को समझने के लिए एक छोटा-सा उदाहरण देता हूँ –

कोई एक संघ में देवद्रव्य के खाते में १० लाख रुपये केश हैं। तब संघ के ट्रस्टी सोचते हैं कि केश रखना जोखिम है तथा १० लाख रुपये कोई अन्य कार्य हेतु उपयोग भी नहीं कर सकते हैं। तो फिर क्या करना इस १० लाख की केश का?

तब मंत्रणा होती है कि इस १० लाख रुपये का सोना या जायदाद खरीद ली जाय। और सोना खरीदने का निर्णय होता है। तब ही वह केश सोनी को देकर सोना खरीद लिया जाता है।

श्रुतसंविभाग - १९

इस विनिमय में जो १० लाख रुपये केश थे वह केश अब देवद्रव्य नहीं रहा, किन्तु उससे खरीदा गया सोना देवद्रव्य हो गया। अब जो आप उस १० लाख रुपये केश को देवद्रव्य मानते हो, तो फिर सोने को देवद्रव्य नहीं मान सकते हो। और जो आप उस सोने को देवद्रव्य मानते हो तो फिर उस केश को देवद्रव्य नहीं मान सकते हो। क्योंकि दोनों को देवद्रव्य मानने पर तो देवद्रव्य में २० लाख रुपये की पूँजी कुल मिलाकर होनी चाहिए। सो तो है नहीं। सोने को भी देवद्रव्य मानें और सोनी को दिए गए १० लाख रुपये को भी देवद्रव्य माने तो ‘चित भी मेरी पट्ट भी मेरी’ यह कहाँ का इन्साफ है? जाहिर सी बात है कि हम सोने को ही देवद्रव्य मान सकते हैं, सोने के बदले में दिए गए और अब सोनी के पास मौजूद केश को नहीं।

यही न्याय सोमपुरा के केस में भी लागू होता है। हम सोमपुरा को जो पैसे देते हैं, उसके बदले में उससे उसका कार्य (मंदिर का निर्माण) खरीद लेते हैं। अब वह कार्य देवद्रव्य हुआ। किन्तु सोमपुरा को दिया गया पैसा देवद्रव्य नहीं गिना जा सकता ऐसा मेरा मानना है।

इस अभिप्राय से सोमपुरा के द्रव्य से जिमनेवाले श्रावक को देवद्रव्य के भक्षण का दोष नहीं लगना चाहिए।

यह मेरी विचारणा है, तत्त्वं तु केवलिगम्यम्।

* * *

? 104 (18.53) जत्थ जलं तत्थ वणं जत्थ वणं तत्थ निच्छिओ अग्गी।
वाऊ तेउ-सहगया तसा य पच्चक्खया चेवा। १२९।। गार्थार्थ तो सुगम છે, પરંતુ પ્રશ્ન એ થાય કે ‘જ્યાં વનસ્પતિકાય હોય ત્યાં નિશ્ચિતપણે અગ્નિકાય હોય’ આ વિધાન કઈ રીતે સમજવું? વનસ્પતિમાંથી અગ્નિ પ્રગટી શકે છે એવી સંભાવનાને આશ્રયીને કે બીજી કોઈ રીતે? વળી, ‘જ્યાં અધ્કાય હોય ત્યાં વનસ્પતિકાય હોય અને જ્યાં વનસ્પતિકાય

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

હોય ત્યાં નિશ્ચિતપણે અગ્નિકાય હોય' એ વિધાનનું તાત્પર્ય એવું નીકળે કે 'જ્યાં અપ્કાય હોય ત્યાં નિશ્ચિતપણે અગ્નિકાય હોય'. તો અપ્કાયમાં અગ્નિકાયની સત્તા કઈ રીતે સમજવી? - મુનિ શ્રીશ્રુતાંગયન્દ્રવિજયજી

/ મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

@ → શ્રીઓઘનિર્યુક્તિ - ગાથા ૪૪-૪૬ માં માર્ગગમનમાં વિજતીય યતના દર્શાવી છે. તેમાં ગાથા - ૪૬ માં તેડવાડવિહૂળા પદ્યથી વનસ્પતિકાય સાથે તેડકાયાદિ હોય તેવા ભાંગાઓનો નિષેધ કર્યો છે. તેથી વનસ્પતિની વિરાધનામાં તેડકાયની વિરાધના થતી નથી. તે બંને સાથે ન હોય તેવું જણાય છે.

→ ઉપરોક્ત પાઠ(પ્રશ્ન)માં બંને સાથે કદ્યા, તેથી વિરોધ આવે. માટે આમાં સમાધાન એ હોઈ શકે કે અગ્નિ નામકર્મની દૃષ્ટિએ બાદર હોય, પરંતુ વ્યવહારદૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મ હોય, આપણને અગોચર હોય. પ્રસિદ્ધ સૂક્ષ્મ અગ્નિ તો ચૌદે રાજલોકમાં વ્યાપ્ય છે જ અને તે અવિરાધ્ય જ હોય, માટે તેની અહીં વાત નથી.

→ પાણીનો અગ્નિ સાથે સંબંધ પ્રસિદ્ધરૂપે નથી ઘટતો, વડવાનલરૂપે ઘટે છે. પ્રસ્તુતમાં પણ તથાવિધ કોઈ રૂપે તે ઘટે. દાહ વગેરે દ્વારા અનુભવાય નહીં તેવું ઘટી શકે છે. જલમાં વનસ્પતિ તો હોય જ, અને પૃથ્વી તો છે જ. વનસ્પતિમાં પણ ત્રસ જીવો, જલ, પૃથ્વી... હોય છે.

→ જત્ય જલં... આ નિયમ સમુદ્રના કિનારે જ્યાં આગળ સખત નિગોદ હોય છે તેની અપેક્ષાએ હોય એવું લાગે છે. આમ પણ સામાન્ય રીતે જ્યાં પાણીનો ભરાવો થઈ જાય ત્યાં અમુક સમય પછી વનસ્પતિ સત્તાના સ્વરૂપમાં હોય છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

→ આ વાત થોડી વિવક્ષાથી સમજવાની છે કે વનસ્પતિ અગ્નિ માટે ઈંધણ બને છે. માટે એની અંદર અગ્નિકાય ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા છે. પણ ત્યાં અગ્નિકાયના જીવો છે તે કલ્પના યોગ્ય નથી લાગતી.

માટે જ્યાં જલ ત્યાં વનસ્પતિ, જ્યાં જલ ત્યાં ત્રસ જીવો, જ્યાં જલ ત્યાં અગ્નિ - આ રીતે ષડ્ જીવનિકાયની વિરાધનાનો દોષ લાગે છે. તેથી આ પ્રમાણે અધ્કાયમાં અગ્નિની સત્તા સમજવી પડે. બાકી બહુશ્રુત ભગવંતોને શાસ્ત્રાધારિત લાગે તે જ પ્રમાણ.

* * *

? 107 (18.55) વર્તમાનમાં દીક્ષાસમયે મુમુક્ષુનાં વસ્ત્રો રંગવાનું જે વિધાન કરવામાં આવે છે (કેસરનાં છાંટણાં તથા કપડામાં નંદાવર્ત વગેરે) તે આવશ્યક છે? પૂર્વકાળમાં આ રીતે ચોક્કસ મુહૂર્તમાં કે મુહૂર્ત વગર પણ કપડાં રંગવામાં આવતાં હતાં? શાસ્ત્રમાં આ વાતનો ક્યાંય ઉલ્લેખ હોય તો જાણાવશો. - મુનિ શ્રીશીલયન્દ્રવિજયજી

／ મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

@ પ્રાચીન કાળે પણ તે તે દેશ-કાળના સામાજિક આચાર મુજબ શુભ પ્રસંગોમાં વસ્ત્રોને કેસર/કંકુના છાંટણા કરવામાં આવતા હોય એવું સંભવે છે. તેથી આ તો લોકોત્તર શાસનની વાત છે. માટે તેમાં તે અનુસારે મુમુક્ષુનાં વસ્ત્રોને પણ કેસરના છાંટણા તથા કપડામાં નંદાવર્ત વગેરે કરવામાં આવે છે. તે લોકોત્તર આચાર અને પરમ મંગલ-સ્વરૂપ સમજી શકાય. તેમાં કરનારના શુભભાવો ભળે અને નિશ્ચિત મુહૂર્તાદિ પણ હોય તેથી તે જીવદળ પ્રત્યે ભાવમંગલ પણ બને.

તેમજ દીક્ષાર્થી આત્મા મહા-ભિનિષ્ક્રમણ કરવા તત્પર થયા છે ત્યારે

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

સંયમજીવનનના કેસરીયા કરતાં કરતાં કર્મ-રૂપી શત્રુનો નાશ કરી મુક્તિસુખના ભોક્તા બનો આવો આશય આ કરવા પાછળ હોઈ શકે? આ માત્ર કલ્પના છે.

નંદ્યાવર્ત, સ્વસ્તિકની રચના તો પરમમંગલ આકૃતિસ્વરૂપ છે. દ્રવ્યમંગલ સાથે ભાવમંગલ સંકળાયેલું છે. માટે ઉપરોક્ત વિધાનો આવા જ કોઈક પવિત્ર આશયથી શરૂ થયાં હશે. અને આધુનિકતાના પ્રવાહમાં વ્યવહાર વગરના માત્ર નિશ્ચયની પ્રવૃત્તિનાં પણ માઠાં પરિણામો ભોગવવા જ પડે છે.

આ કરવા પાછળ ઉત્સાહવૃદ્ધિ, પરિવારના ભાવની વૃદ્ધિ પણ મજબૂત કારણ છે. અને ઉત્સાહ એ તો પરમમંગલ છે.

જે પણ બહુશ્રુત ગીતાર્થ ભગવંતોના કાળમાં આ પરંપરાનો પ્રારંભ થયો હશે અને અત્યાર સુધી તે ચાલી આવે છે. પરંપરા એ પણ શાસ્ત્ર જ છે. આપણું વર્તમાન જીવન પણ પરંપરા આધારિત તો છે.

શાસ્ત્રાદ્ રૂઢિર્બલીયસી આ ન્યાય યોગ્ય જ છે. પણ મૂળ શાસ્ત્રમાં આવા પ્રકારની વિધિરૂપે આવા પ્રકારના પાઠનો ઉલ્લેખ અમારા ખ્યાલમાં નથી. તથા તથાવિધ લોકાચારનું પ્રમાણ શાસ્ત્રમાં મળે છે - આહાર ઇયં વત્થં સિણાણે વા આઘંસિત્તા વા સ્નાનાદિના સુગન્ધિદ્રવ્યેણાઽઘર્ષણાદિકાં ક્રિયાં કૃત્વા દાસ્યામિ.

અને પૂર્વના કાળમાં સંયમગ્રહણ પૂર્વે આવી કોઈ વ્યવસ્થા હશે કે નહીં તે પણ પ્રશ્ન જ છે. છતાં પણ સુવિહિત ગીતાર્થ ભગવંતોએ આચરેલ હોવાથી ઉજ્જવલ પરંપરા આપણા માટે તો શિરોધાર્ય જ હોય એમાં શંકાને કાઈ સ્થાન જ નથી.

* * *

? 108 (18.55) શાસનની સ્થાપના થયા પછી પ્રભુનાં પ્રથમ સાધ્વીજીને સામાચારીનું જ્ઞાન કોણ આપે? જેમ ગણધર ભગવંતો તથાવિધ ક્ષયોપશમથી દ્વાદશાંગીની રચના કરી દે છે તેમ પ્રથમ સાધ્વીજીને પણ તેવા પ્રકારના કોઈ ક્ષયોપશમના પ્રાગટ્યથી સામાચારી વગેરેનું જ્ઞાન થાય કે કોઈ અન્ય પાસેથી? - મુનિ શ્રીજયધોષવિજયજી

／ મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

@ આગમમાં જ્યાં જ્યાં પ્રભુએ સ્વહસ્તે દીક્ષા આપી હોય એવું વાર્ણને આવે છે ત્યાં એવી ઘટના હોય છે કે પ્રભુ સંયમગ્રહણ બાદ દરેકને દરેક પ્રવૃત્તિ યતનાથી કરવાની હિતશિક્ષા આપે છે. અસ્સિં ચ ણં અદ્દે ણો ણો ચેવ પમાહ્યવ્વં એમ ઉમેરે છે. જયં ચરે જયં ચિદ્દે આ પાઠ પણ અપાતી આવી હિતશિક્ષાને અનુરૂપ જ લાગે છે.

તથા પ્રભુ જેમ ગણધરોને ત્રિપદી આપે અને પ્રભુના જ્ઞાનાતિશયના પ્રભાવથી તેમજ તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમથી અલ્પ શબ્દોમાં અપાયેલી ત્રિપદીથી વિસ્તૃત અને સંપૂર્ણ બોધસ્વરૂપ દ્વાદશાંગીની રચના થાય છે.

પ્રભુએ પ્રથમ સાધ્વીજીને ઉદ્દેશીને કંઈક કીધું હોય તેવો ઉલ્લેખ પ્રાયઃ મળતો નથી અથવા તો અમારી જાણમાં નથી. તો આનું અર્થઘટન એમ થઈ શકે કે પ્રભુએ પ્રથમ ગણધર જે તીર્થસ્વરૂપ છે તેમને ત્રિપદી આપી જે દ્વાદશાંગી સ્વરૂપ છે. તો ગણધર ભગવંત દ્વારા પ્રથમ સાધ્વીજીને સ્વયોગ્ય વિસ્તૃત સામાચારી અને સ્વયોગ્ય શ્રુત અપાયું હોય. અને તે સમયે સાધ્વીજી ભગવંત પણ દ્વાદશાંગીનું અધ્યયન કરતાં જ હતાં. ભલે યતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના એકસાથે જ થઈ. પણ પ્રથમ સાધ્વીજીને સામાચારીનું જ્ઞાન ગણધર ભગવંત દ્વારા પ્રાપ્ત થયું હોય એવું અમને લાગે છે. છતાં બહુશ્રુત ભગવંતો જે કહે તે પ્રમાણ.

* * *

? 113 ઉનાળામાં પાણીનો કાળ વધે છે (૫ પ્રહર) અને કામળીનો કાળ ઘટે છે (૨ ઘડી). તો પછી સુખડી વગેરેનો કાળ કેમ ઘટે છે? કહેવાનો ભાવ એ છે કે સૂકા કાળમાં જીવ-ઉત્પત્તિ ઓછી થતી હોય તો કાળ વધવાને બદલે ઘટે છે કેમ? - મુનિ શ્રીપ્રશમરત્નવિજયજી

／ મુનિ શ્રીમલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

@ જેમ ફિજમાં મુકેલી વસ્તુ લાંબો સમય ટકે છે. તેમ શિયાળામાં વસ્તુ ઋતુના તેવા પ્રકારના વાતાવરણના આધારે લાંબો સમય ટકે છે, તેમાં વાર્ણાદિનું

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

પરાવર્તન થતું નથી. ઉનાળામાં વાતાવરણ અને તાપના કારણે તેટલો સમય ન ટકે, માટે ઓછો કાળ. ચોમાસામાં ભેજ પણ ભળે, ગરમી હોય અને ભેજવાળા વાતાવરણમાં તેમજ ઉનાળામાં અસહ્ય ગરમીના કારણે સ્નિગ્ધ પદાર્થોમાં જીવોત્પત્તિ થવાની શક્યતા પણ વધુ છે. માટે એનાથી ઓછો કાળ એવું જાણાય છે. પાણી કે કામળીકાળની બાબતમાં તેવો પ્રશ્ન નથી. ૧૫ દિવસના કાળની જે વ્યવસ્થા છે તેમ જ્યાં સુધી વર્ષાદિ પરાવર્ત ન પામે ત્યાં સુધી ભક્ષ્ય એવો પણ વિકલ્પ (કાળસાપેક્ષ) મહત્તાએ છે. જેના દ્વારા ૧૫ દિવસ પહેલાં જ વર્ષાદિ પરાવર્ત પામી જાય તો કાળ બાકી હોવા છતાં વસ્તુ અભક્ષ્ય ગણાય છે.

* * *

પત્રયર્થા

મુનિ શ્રીકલ્પચન્દ્રવિજયજી

☒ 166. [☒ 150 (17.82) ☒ 131 (16.92) ☒ Σ 226 (15.84)]

→ સાફસફાઈ અંગે પૂર્વસૂચના કરી રાખી હોય તો અને ૨-૩ વ્યક્તિ ફક્ત સફાઈ માટે રાખીએ તો,

જયાણાપાલન શક્ય

આ અમારો અનુભવ

કોઈ મોટું આયોજન

જરૂર નથી કે અશક્ય

→ જન્મ-

સ્વામિ-વાત્સલ્ય

પત્રમાં જે જાણવાયું છે તે પ્રમાણે અમો પણ જમાણવાર નહીં કરાવવાના જ પક્ષમાં છીએ. પરંતુ પ્રસંગ એવો બને છે કે જન્મવાંચનના જમાણનો કાયમી આદેશ

બને છે -

છે. આમાં

કરવાની

કામ થાય.

વાંચનના

અંગે આ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

અપાયો હોય અને વર્ષોવર્ષ જમાણ થતું જ હોય, ત્યાં જ અમારું ચોમાસું થાય તો તે અટકાવવું અઘરું થાય છે. હજુ પણ નવા નવા સંઘોમાં જન્મવાંચનના જમાણવારના આદેશો અપાતા જાય છે. જ્યાં કાયમી આદેશ અપાયો હોય ત્યાં અટકાવવા માટે અતિ આગ્રહ કરીએ તો અટકે ખરું, પણ સંઘમાં સંકલેશ બહુ થાય છે. એટલે આવા સંઘોમાં આપણા જેવા સાધુઓ માટે બે જ રસ્તા ખુલ્લા રહે છે - કાં તો આરંભ-સમારંભ ચલાવો અને કાં તો સંકલેશ કરો.

→ પાઠ ન મળતો હોય તેવી પરંપરા અંગે સહુ સાથે મળીને વિચારે તે વાત સાચી છે. પણ આપણે ત્યાં આજે આવી કોઈપણ પરંપરા અંગે પોતાના મનના વિચારો મુજબ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ થાય તે શું યોગ્ય છે?

→ પાઠશાળાના અંકમાં '૦પ્રથા હશે' તેમ એક કલ્પના કરેલી છે. આ આમ જ હતું તેમ નિશ્ચય જાણાવ્યો નથી.

→ વ્યાપ્તિની કોઈ વાત નથી. પરંતુ પ્રાપ્તક્રમતા કે દોષબહુલતાની વાત છે. શ્રીકૃષ્ણ વધેરવાની તથા તેની આગળ-પાછળની હિંસા અને સંઘજમાણમાં જમાણ પહેલાના આરંભ-સમારંભને બાદ કરો તો પણ, જમાણ પછીનો ઍઠવાડ અને તેનો નિકાલ ન થવાથી જે પરિસ્થિતિ સર્જાય તે હિંસાને મુકો તો પણ શ્રીકૃષ્ણ અંગેની હિંસા તેની સામે ઓછી ન ગણાય?

→ લીલોતરીત્યાગમાં એકલી હિંસાનો જ વિચાર કરીએ તો મગ વગેરે કઠોળ કરતાં દૂધી-કેળાં વગેરેમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ઓછા જીવની હિંસા થાય. પણ આપણે ત્યાં એવું વિચારતાં નથી. તેમ અહીં પણ હિંસા સિવાય પ્રભુભક્તિનો આનંદ વગેરે ન વિચારી શકાય?

→ વીરપ્રભુના જન્મ સાંભળવાના આનંદથી વધેરાતા શ્રીકૃષ્ણ અંગેની હિંસાને સ્વરૂપહિંસામાં ન મુકી શકાય? અને આજનાં સંઘજમાણો (બધાં નહીં, પણ બહુલતાએ) સ્વરૂપહિંસા ગણાશે કે હેતુહિંસા?

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

→ પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજના વખતમાં તેમના લખ્યા પ્રમાણે શ્રીફળ વધેરવાની પ્રથા ભારતના બધા જ સંઘોમાં ચાલતી હતી અને તેને બંધ કરવા માટે કોઈએ આદેશ કર્યો નથી. પણ આ પ્રથા ચાલુ રાખવા પાઠ વગેરે આપી આખા પત્રમાં સમર્થન કરેલું છે. અને પોતાનો લગાવ પણ તે પક્ષનો જ છે એમ ઈંગિત પણ કરેલું છે. છેલ્લે આમ છતાં - મારો આગ્રહ વધેરવાનો નથી, મોટા મોટા સંઘો મળીને જે કરે તે સ્વીકારવાની વાત તો સંઘમાં એકતા રહે તે માટે કરી છે.

→ આજે એક ગુરુભગવંત શ્રીફળ વધેરવું જોઈએ એવી પ્રરૂપણા કરે. એ જ સંઘમાં બીજા વર્ષે ન વધેરવા કહે અને તેના પક્ષની વાતો કરે. કોઈ વળી પત્રિકાઓ બહાર પાડે ને આમ ચાલ્યા કરે. આટલા વિવાદોમાં એક નવો વિવાદ ઉમેરાય. પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજની જેમ બધા પોતાનો આગ્રહ છોડી દે તો તો આજે શાસનમાં એક પણ વિવાદ ન રહે.

* * *

／ મુનિ શ્રીતારકચન્દ્રસાગરજી ગણિ

☒ 167. [❧ @ 86 (18.65)]

સ્તવન બોલતાં પૂર્વે આરાધક ઉપસ્થિત ગુરુ પાસે ‘આદેશ આપશો જી’ એમ કહેવા-પૂર્વક આજ્ઞા માંગે છે અને ગુરુ પણ ‘બોલજો જી’ એમ કહેવાપૂર્વક આજ્ઞા આપે છે. અને ત્યારબાદ આરાધક ‘તહત્તિ’ કહેવાપૂર્વક એ આજ્ઞાનો સ્વીકાર પણ કરે છે. તો પછી ફરીથી ‘સ્તવન ભણું?’ એમ આદેશ માંગવાથી પુનરુક્તિદોષ ન લાગે?

* * *

મુનિ શ્રીહેમનિલયવિજયજી

☒ 168. [ॐ ∑ 263 (17.2) 'ઠામિ કાઝસ્સગ્ગ' મેં નયવિચારણા]

જૈન દર્શનમાં મુખ્યત્વે બે નય મનાયા છે - દ્રવ્યાસ્તિક નય અને પર્યાયાસ્તિક નય. દ્રવ્યની પ્રધાનતાવાળા દ્રવ્યાસ્તિકનયની શુદ્ધ દૃષ્ટિનું પર્યવસાન સંગ્રહ નયમાં થાય છે. જ્યારે પર્યાયની પ્રધાનતાવાળા પર્યાયાસ્તિક નયથી શુદ્ધ દૃષ્ટિનું પર્યવસાન એવંભૂત નયમાં થાય છે.

એણે આયા અથવા આત્માને અમલ, અખંડ, અરૂપી કહેવો એ પ્રથમ શુદ્ધ નયની દૃષ્ટિ છે -

चैतन्यपरसामान्यात् सर्वेषामेकतात्मनाम्।

निश्चिता कर्मजनितो भेदः पुनरुपप्लवः॥ - અધ્યાત્મસાર- ૧૨.૧૮

શુદ્ધ ભાવપ્રાણની અપેક્ષાથી સંસારી જીવોને અજીવ માનવા અજીવા જન્મિનઃ શુદ્ધભાવપ્રાણવ્યપેક્ષયા - અધ્યાત્મસાર - ૫૪.૧૮, આત્માને સામાયિક માનવું આયા સામાદૃષ્ટ - ભગવતીજી - ૧.૮.૭૬, તેરમે ગુણસ્થાનકે જ સામાયિક માનવી, છટ્ટે ગુણસ્થાનકે સમ્યક્ત્વ માનવું આદિ પર્યાયાસ્તિક નયની શુદ્ધતમ દૃષ્ટિ છે.

પણ સામાન્યથી આપણે ત્યાં નિશ્ચય નય શબ્દનો વ્યવહાર સંગ્રહ + ઋજુસૂત્ર નય માટે થાય છે - નયેન સદ્ગ્રહેણૈવમૃજુસૂત્રોપજીવિના - અધ્યાત્મોપનિષદ - ૨.૪૩

*

નયની વિચારણામાં ઉપચાર શબ્દ બે રીતે વપરાય છે -

1. જે સમયે એક નયની મુખ્યવૃત્તિ લઈએ, તે વખતે બીજા નયની દૃષ્ટિને ઉપચારવૃત્તિ કહેવાય છે.

2. બીજી રીતમાં ઉપચાર શબ્દ ચાર રીતે વાપરવામાં આવે છે -

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૧

i ગુણમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર. જેમ કાલ વાસ્તવમાં દ્રવ્ય નથી. કેમ કે એમાં ધ્રુવ અંશ નથી. તો પણ વર્તના પર્યાયરૂપ ગુણમાં દ્રવ્યના સત્ત્વ વગેરેનો આરોપ કરીને કાલને દ્રવ્ય કહેવો.

ii દ્રવ્યમાં ગુણનો ઉપચાર. દ્રવ્ય એ ગુણ નથી. તો પણ જ્ઞાનમેવ આત્મા, સામાયિકમ્ આત્મા વગેરે કહેવું.

iii કાલનો ઉપચાર. એક કાલમાં બીજા કાલનો આરોપ કરવો. આ ઉપચાર છ રીતે થઈ શકે છે -

૧. વર્તમાનમાં ભૂતકાલનો ઉપચાર - આજે મહાવીરસ્વામીનું નિર્વાણકલ્યાણક છે.

૨. વર્તમાનમાં ભવિષ્યકાલનો ઉપચાર - આજે પદ્મનાભસ્વામીનો જન્મદિવસ છે.

૩. ભૂતકાલમાં વર્તમાનનો ઉપચાર - રાજગૃહીમાં શ્રેણિક રાજ્ય કરે છે.

૪. ભૂતકાલમાં ભવિષ્યકાલનો ઉપચાર - કૃષ્ણ : કાલે મહાભારતનું યુદ્ધ શરુ થશે.

૫. ભવિષ્યકાલમાં વર્તમાનનો ઉપચાર - મુનિ કહેશે - અમે સ્થૂલિભદ્ર નથી.

૬. ભવિષ્યકાલમાં ભૂતકાલનો ઉપચાર - કાલે પદ્મનાભસ્વામીનું જન્મકલ્યાણક હતું.

iv કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર. ચાર રીતે -

૧. ઉપાદાન કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર - માટીને ઘડો કહેવો.

૨. નિમિત્ત કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર - આયુર્વૃત્તમ્

૩. સામાન્ય કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર - કર્મ જીવન છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

૪. અપેક્ષા કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર - જલ ઘડો છે.

હવે જો પ્રથમ પ્રકારના ઉપચારની વાત કરીએ તો, વ્યવહાર અને નિશ્ચય - બંને નય આવા ઉપચારને માને છે -

વ્યવહારેઈ નિશ્ચય થકી રે, સ્યો ઉપચાર વિશેષ?:

મુખ્યવૃત્તિ જો એકની રે, તો ઉપચારી સેસ રે પ્રાણી૦॥૮.૨૦॥

- દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ

બીજા પ્રકારમાં પણ બાહ્ય અર્થના ઉપચારથી અભ્યંતરપાણું નિશ્ચય નય માને છે -

જે બાહ્ય અર્થનઈ ઉપચારઈ અભ્યંતરપાણું કરિઈ, તે નિશ્ચયનયનો અર્થ જાણવો. યથા -

સમાધિર્નન્દનં ધૈર્યં, દમ્ભોલિ: સમતા શચી।

જ્ઞાનં મહાવિમાનં ચ, વાસવશ્રીરિયં મુને:॥

શ્રીપુણ્ડરીકાધ્યયનાર્થોઽપ્યેવં ભાવનીય:।

- દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ - ૮.૨૨

*

હવે બીજી દૃષ્ટિથી વિચારીએ - નિશ્ચય નય = સંગ્રહ + ઋજુસૂત્ર નય.

દહ્યમાનેઽપિ શાત્વેકદેશે સ્કન્ધોપચારત:।

શાટી દગ્ધેતિ વચનં જ્ઞેયમેતન્નયાશ્રયમ્॥ - નયોપદેશ

આ શ્લોકની વૃત્તિ - શાત્વેકદેશે દહ્યમાનેઽપિ તત્ર સ્કન્ધોપચારત: શાટીસ્કન્ધ-વાચક-શાટીપદોપચારાચ્છાટી દગ્ધેતિ વચનમેતન્નયાશ્રયમ્-ઋજુસૂત્રાભિપ્રાયકં જ્ઞેયમ્।

આ વચનથી ઋજુસૂત્ર નય ઉપચારનો સ્વીકાર કરે છે આ સ્પષ્ટત: સમજાય છે. હવે જો નિશ્ચય નયનો એક ભાગ એવો ઋજુસૂત્ર નય ઉપચારને માને છે તો નિશ્ચય નયમાં પણ ઉપચારની સ્વીકૃતિ માનવી જ પડે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

હા, વ્યવહાર અથવા નૈગમની જેમ એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુનો અથવા દ્રવ્ય-ગુણનો પરસ્પર ઉપચાર નિશ્ચય નય માન્ય નથી કરતો.

એટલે મને મુનિભગવંતનું કથન - ‘નિશ્ચય નય ઉપચાર ભી નહીં સ્વીકારતા હૈ’ - વિચારણીય જણાય છે. કેમકે, અપેક્ષાએ નિશ્ચય નય પણ ઉપચાર સ્વીકારે જ છે. આ જ સ્યાદ્વાદની વિશેષતા છે.

રહી વાત પંજિકાકાર શ્રીમુનિયંદ્રસૂરિજી મહારાજની ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં ની વિચારણામાં નિશ્ચયવૃત્તિથી કાયોત્સર્ગ ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં થી જ માનવાની વાત.

તો મને આવું સમજાય છે કે અન્નતથ બોલવાનું બાકી હોય ત્યારે પણ કાયોત્સર્ગ માનવો વ્યવહાર માટે ઉપચાર વિના શક્ય નથી. પણ નિશ્ચય માટે તો આ ઉપચાર વિના પણ શક્ય છે. શબ્દાદિ અંતિમ ત્રણ નય ઉપયોગ (-જ્ઞાન) ને જ વસ્તુ માને છે.

યો હિ યત્રોપયુક્તઃ સોઽમીષાં (-શબ્દાદિનયાનાં) મતે સ એવ ભવતિ ઉપયોગલક્ષણો જીવઃ। ઉપયોગશ્ચેત્ પ્રસ્થકાદિવિષયતયા પરિણતઃ, કિમન્યજ્જીવસ્ય રૂપાન્તરમસ્તિ, યત્ર વ્યપદેશાન્તરં સ્યાત્? - અનુયોગદ્વાર

- સૂત્ર - ૪૭૪ વૃત્તિ

જ્યારે કાયોત્સર્ગનો ઉપયોગ હોય, ત્યારે કાયોત્સર્ગ માનવો નિશ્ચય નયને ઈષ્ટ જ છે. સદ્ધાએ, મેહાએ... અથવા આગારોની ચિંતના, યાત્રાની પૂર્વતૈયારીની જેમ કાયોત્સર્ગનો જ ઉપયોગ કહેવાય. તેથી ઉપયોગને જ વસ્તુસત્ માનનારા પર્યાયાસ્તિક દૃષ્ટિવાળા નિશ્ચય નયને ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં બોલતી વખતે કાયોત્સર્ગ કરવો અભિપ્રેત હોય એમાં કશો વાંધો જણાતો નથી. સ્વયં પંજિકાકાર પણ ત્યાં આ વાત જણાવે છે -

સ (-નિશ્ચયનયઃ) હિ ક્રિયમાણં- ક્રિયાકાલપ્રાપ્તં કૃતમેવ- નિષ્ઠિતમેવ મન્યતે। અન્યથા ક્રિયોપરમકાલે ક્રિયાનારમ્ભકાલ

ઇવાઽનિષ્ઠિતત્વપ્રસङ्ગાત્। उभयत्र अभावाविशेषात्। कृतं पुनः क्रियमाण-
मुपरतक्रियं वा स्यात्।

લેખક મુનિભગવંતની સૂક્ષ્મ ચિંતનાની અનુમોદનાપૂર્વક આ વિચારણા સાથે વાચક મુનિભગવંતોના વિશેષ અભિપ્રાયોની અપેક્ષા રહેશે.

* * *

／ મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી

☒ 169. [ॐ ∑ 285 (17.92) भीमांसक अने नैयायिकोनुं उपमान प्रमाण...]

આ લેખમાં જણાવાયું છે કે, ગોસ્વરૂપમાં ગવયના સાદૃશ્યનું જે જ્ઞાન થાય છે તેનો મીમાંસકો ઉપમાનનો વિષય માને છે, જ્યારે નૈયાયિકો તેનો અનુમાનમાં અંતર્ભાવ કરે છે.

ધ્યાનપાત્ર વાત એ છે કે સાંખ્યદર્શનમાં આ ઉપમાનનો પ્રત્યક્ષપ્રમાણમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવે છે -

यत्तु गवयस्य चक्षुःसन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्षमेव। अत एव स्मर्यमाणायां गवि, गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम्। - *सांખ्यकारिका* - ५ - *सांખ्यतत्त्व-કૌમુદી* વ્યાખ્યા

ગાયમાં લાઙ્ગુલત્વ-શૃઙ્ગત્વાદિ ધર્મોનું જે જ્ઞાન થાય છે તે તો ચક્ષુના સંયુક્ત-સમવાય વગેરે સંનિકર્ષથી જન્ય હોવાથી, તેને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તરીકે સમજી શકાય છે. પરંતુ ગાયમાં જે ગવયના સાદૃશ્યનું જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ કઈ રીતે કહેવાય? આનું કારણ સ્પષ્ટ કરતાં *કિરણાવલી*કાર કહે છે કે -

ननु भवतु गवयनिष्ठ-गोसादृश्यस्य प्रत्यक्षम्। गोनिष्ठ-गवयसादृश्य-
स्य ज्ञानमुपमित्यात्मकं कथं प्रत्यक्षं स्यात्, तत्र गवा सन्निकर्षाभावादत आह
- अत एवेति। ये गोगता धर्माः ते एव गवयगताः। ये च गवयगताः ते एव
गोगताः। तथा च गवये यदि प्रत्यक्षाः, तर्हि असन्निकृष्टे गव्यपि प्रत्यक्षा एव,
एकघटे प्रत्यक्षस्य घटत्वस्य सर्वेषु घटेषु प्रत्यक्षवत् - इति वक्ष्यमाणहेतो-

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

રિત્યર્થઃ। સ્મર્યમાણાયાં- સ્મૃત્યારૂઢાયાં પ્રત્યક્ષાયામિતિ યાવત્। ગવિ ગતં
યદ્ ગવયસાદૃશ્યજ્ઞાનં તત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાત્મકમેવા।

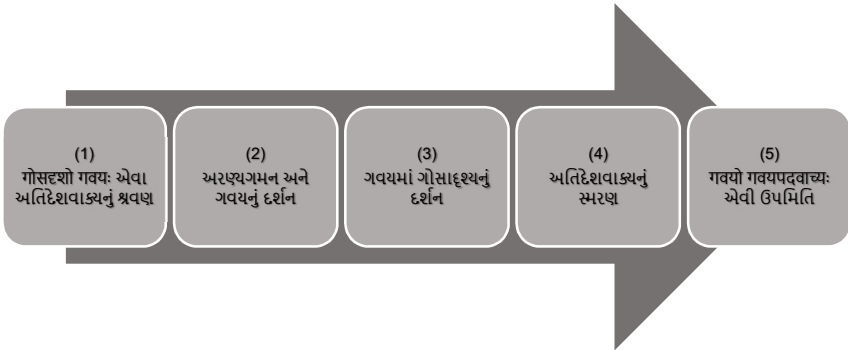
ટૂંકમાં, જેમ એક ઘટમાં ઘટત્વનું પ્રત્યક્ષ થાય તો સર્વ ઘટોમાં ઘટત્વનું
પ્રત્યક્ષ થયેલું જ કહેવાય. તેમ ગવયમાં લાંગુલત્વ-શૃંગત્વ વગેરે ધર્મોનું પ્રત્યક્ષ થયું
છે તો સ્મરણની વિષય-ભૂત ગાયમાં પણ તેનું પ્રત્યક્ષ થયેલું જ કહેવાય. અને તેથી
ગાયમાં થતું ગવયના સાદૃશ્યનું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ જ કહેવાય.

આમ, સાંખ્યદર્શનમાં મીમાંસક-સંમત ઉપમાનપ્રમાણનો પ્રત્યક્ષ-
પ્રમાણમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

*

સાંખ્યોએ નૈયાયિક-સંમત ઉપમાનપ્રમાણનો પણ અન્ય પ્રમાણોમાં
અંતર્ભાવ કરવા માટે પ્રયાસ કર્યો છે.

ન્યાયદર્શનમાં ઉપમિતિની પ્રક્રિયામાં ૩-૪ મતાંતરો છે. જેનો નિર્દેશ
કિરણાવલીમાં મળે છે. પણ તે મતાંતરો જોતાં પહેલાં ઉપમિતિ થવાની સમગ્ર
પ્રક્રિયાને આપણે આકૃતિની સહાયથી સમજી લઈએ -

મતાંતરો -

1. પ્રસિદ્ધ તાર્કિક મત -

(2) - કરણ (ઉપમાનપ્રમાણ), (4) - વ્યાપાર, (5) - ઉપમિતિ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

2. સાંપ્રદાયિક મત -

(1) - કરણ (ઉપમાનપ્રમાણ), (2) - સહકારી કારણ, (4) - વ્યાપાર, (5) - ઉપમિતિ

3. અન્ય મત -

સાદૃશ્યજ્ઞાનમાત્ર કરણ (ઉપમાનપ્રમાણ), (1+3) - વ્યાપાર, (5) - ઉપમિતિ

4. અન્ય મત -

(1) - કરણ (ઉપમાનપ્રમાણ), (3+4) - વ્યાપાર, (5) - ઉપમિતિ

જે મતમાં યથા ગૌસ્તથા ગવયઃ એ અતિદેશવાક્યના અર્થના જ્ઞાનને કરણ માનવામાં આવ્યું છે તે સાંપ્રદાયિક મતનો સાંખ્યોના મતે શબ્દપ્રમાણમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે - ઉપમાનં તાવદ્ યથા ગૌસ્તથા ગવય ઇતિ વાક્યમ્। તજ્જનિતા ધીરાગમ એવા યોગ્યયં ગવયશબ્દો ગોસદૃશ્યસ્ય વાચક ઇતિ

પ્રત્યયઃ, સોઽપ્યનુમાનમેવા - સાંખ્યકારિકા - ૫
- સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી વ્યાખ્યા.

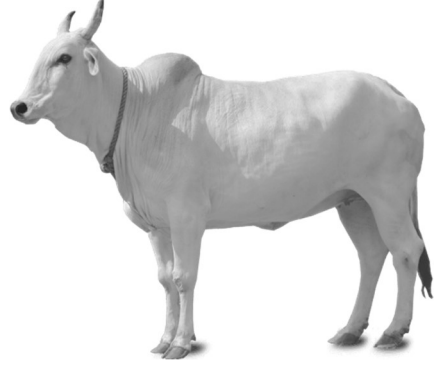
એ જ રીતે સાંપ્રદાયિક મત સિવાય પણ અન્ય જે પણ મતમાં અતિદેશવાક્યના અર્થના જ્ઞાનને જ કરણ માનવામાં આવ્યું હોય તે સર્વે મતોનો સાંખ્યમતે શબ્દપ્રમાણમાં અંતર્ભાવ સમજી શકાય છે.

અને ગવયમાં ગોસાદૃશ્યના જ્ઞાનને કરણ માનનારા તાર્કિક મતનો સાંખ્યમતે અનુમાનપ્રમાણમાં અંતર્ભાવ થશે. અનુમાનનો સંભવિત આકાર - ગવયપદં ગોસદૃશ્યપિન્ડવાચકમ્, અસતિ લક્ષણાદિવૃત્ત્યન્તરે વૃદ્ધૈસ્તત્ર પ્રયુજ્યમાનત્વાત્।

*

વૈશેષિક અને બૌદ્ધ દર્શન મુજબ તો સર્વપ્રકારનાં ઉપમાન પ્રમાણોનો અનુમાનમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે. કેમકે, આ બંને દર્શનોના મતે શબ્દપ્રમાણ પોતે જ અનુમાનપ્રમાણમાં અંતર્ભૂત થાય છે.

પરંતુ ભાસર્વજ્ઞે તો સાંપ્રદાયિક મતને જ આધાર તરીકે રાખીને તેનો શબ્દપ્રમાણ-માં અંતર્ભાવ કર્યો છે - તત્ર યથા ગૌઃ, તથા ગવયઃ - इत्युपमानं शब्देऽन्तर्भूतम्। - ન્યાયસાર

*

લેખના અંતે એક પ્રશ્ન પર ચર્ચા થઈ છે કે ગોસાદૃશ્યાવચ્છિન્ન ગવયપદવાચ્યત્વનું જ્ઞાન કઈ રીતે ગવયત્વાવચ્છિન્ન ગવયપદવાચ્યત્વનું જ્ઞાન કરાવે? આ પ્રશ્નનો જવાબ ન્યાયસિદ્ધાંતમુક્તાવલી-દિનકરીમાં આમ અપાયો છે -

न च गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिः, न तु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यम्, उपस्थितेः तौल्येऽपि गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरव-ज्ञानेन तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयाद्, गवयपदाद् गवयत्व-प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च, तत्प्रकारकशाब्दबोधे तदवच्छेदेन शक्ति-ग्रहस्य हेतुत्वात्।

આનો ભાવાર્થ - ગોસાદૃશ્ય અને ગવયત્વ બંનેની તુલ્ય ઉપસ્થિતિ હોતે છતે ગવયત્વ જાતિની અપેક્ષાએ ગોસાદૃશ્યમાં ગૌરવ હોવાથી, ગોસાદૃશ્યાવચ્છેદેન ગવયપદ-વાચ્યત્વની ઉપમિતિ થતી નથી. અને જો એવી ઉપમિતિ થાય તો જે

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

ગવયત્વપ્રકારક શાબ્દ-બોધ થાય છે, તેની અનુપપત્તિ થશે. કારણકે, ગવયત્વપ્રકારક શાબ્દબોધ કરવામાં ગવયત્વા-વચ્છેદન શક્તિગ્રહ હેતુભૂત છે.

આમ છતાં, આ પ્રશ્નનું જૈનતર્કભાષ્યમાં અપાયેલ સમાધાન જ વધુ યુક્તિસંગત લાગે છે.

*

આ સંદર્ભે કેટલાક મીમાંસકો ગોસદૃશો ગવયપદવાચ્યઃ એવી પણ ઉપમિતિ સ્વીકારે છે તે મત પણ નોંધપાત્ર છે -

મીમાંસકાઃ તુ ગોસદૃશો ગવયપદવાચ્ય ઇત્યુપમિતિમઙ્ગીકુર્વન્તિ।
- ન્યાયસિદ્ધાંતમુક્તાવલી - કિરણાવલી - ઉપમાનખંડ

* * *

મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી

☒ 170. [ક્ર્મ Σ 149(12.34) વમદિવી કે વામાદેવી?]

આ લેખમાં વમદિવીનો ઉલ્લેખ શ્રીદેવભદ્રસૂરિજી વિરચિત પાસનાહ-ચરિત્રમાં તથા પૂજનોની અમુક પ્રતોમાં હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. વધુ ગ્રંથોનો આધાર મળે તો આ વિષે નક્કર વિચારી શકાય તે હેતુથી અહીં અન્ય ગ્રંથોના આધાર આપવામાં આવે છે, જેમાં વમદિવી નામનો સંકેત મળે છે -

સુજસા ૧૪ સુવ્વય ૧૫ અહરા ૧૬ સિરી ૧૭ દેવી ૧૮ પમાવઈ ય ૧૯।
પડમાવઈ ૨૦ વપ્પા ૨૧ સિવ ૨૨ વમ્મા ૨૩ તિસલા ૨૪ ઇયા॥

પ્રવચનસારોદ્ધાર - ૩૨૧

વાણારસી વિસાહા, પાસો વમ્મા ય આસસેણો યા
અહિલ્લતા બાહિરઓ, તુહ મંગલકારયાણિ સયા॥

પઉમચરિયં - ૪૮

... વમ્માદેવી ચઢદ્દસ મહાસુમિણે।

... વાણારસીએ નયરીએ આસસેણસ્સ રન્નો વમ્માએ દેવીએ...।

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર - ૨૩.૧ - સુખબોધા-વૃત્તિ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

વારાણસી ચ વર્મા ચ વિશાખા ચ ધવાંહિપઃ।

અશ્વસેનનૃપઃ પાર્શ્વઃ સમ્મેદશ્ચ મુદેઽસ્તુ વઃ॥

હરિવંશપુરાણ - ૬૦.૨૦૪

* * *

મુનિ શ્રીકુમુદ્યન્દ્રવિજયજી

☒ 171. [ક્ર્મ Σ 281 (17.62) દેવના કુંડલનું સચિત્તપાણું]

દેવાદિનાં કુંડળ વગેરે આભૂષણોની સચિત્તતાની સિદ્ધિ અંગે અન્ય એક કારણ શ્રીપ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર - ૨૧ શરીરપદમાં તૈજસશરીરને આશ્રયીને તૈજસશરીરના જઘન્ય પ્રમાણદ્વારમાં હારિભદ્રીવૃત્તિ^{૩૭} અને મલયગિરીયાવૃત્તિમાંથી^{૩૮} પ્રાપ્ત થાય છે.

તદનુસાર ભવનપતિથી ઈશાન સુધીના દેવો પોતાનાં આભૂષણોના મણિઓમાં અત્યંત આસક્તિવાળા, મૂર્છાવાળા અને તેના જ અધ્યવસાયવાળા થઈને તે જ શરીર ઉપરનાં ઘરેણાઓમાં પૃથ્વીકાયપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તૈજસશરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે.

^{૩૭} ભવણવતિ-વાણમંતર-જોડસિય-સોહમ્મીસાણાણં ય જઘન્યતોઽઙ્ગુલસ્યા-ઽસઙ્ખ્યેયભાગઃ। કથમ્? એતેસિં એગિંદિસુ ઉવવાતો અત્થિ ત્તિ। તેન તે સ્વા-ભરણેષ્વઙ્ગદાદિષુ કુણ્ડલાદિષુ વા યે મણયઃ પદ્મરાગાદયઃ તેષુ ગૃહ્ણા મૂર્ચ્છિતાઃ તદધ્યવસિતાઃ તેષ્વાભરણકાદિષુ પૃથિવીકાયિકત્વેનોત્પદ્યન્તે। - હારિભદ્રીવૃત્તિ

^{૩૮} અસુરકુમારાદિસ્તનિતકુમારપર્યવસાનભવનપતિ-વ્યન્તર-જ્યોતિષ્ક-સૌધર્મે-શાન-દેવાનાં જઘન્યતોઽઙ્ગુલાસઙ્ખ્યેયભાગઃ। કથમિતિ ચેદ્, ઉચ્યતે, એતે હ્યેકેન્દ્રિયેષૂ-ત્પદ્યન્તે। તતો યદા તે સ્વાભરણેષ્વઙ્ગદાદિષુ કુણ્ડલાદિષુ વા યે મણયઃ પદ્મરાગા-દયઃ, તેષુ ગૃહ્ણા મૂર્ચ્છિતાઃ તદધ્યવસાયિનઃ તેષ્વેવ શરીરસ્થેષ્વાભરણાદિષુ પૃથિવી-કાયિકત્વેનોત્પદ્યન્તે, તદા ભવતિ જઘન્યતોઽઙ્ગુલાસઙ્ખ્યેયભાગપ્રમાણા તૈજસ-શરીરાવગાહના। - મલયગિરીયાવૃત્તિ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

ધ્યાનપાત્ર વાત - અહીં જે તૈજસશરીરની જઘન્ય અવગાહના કહી છે તે મૂલસૂત્રમાં મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતને આશ્રયીને બતાવી છે^{૩૯}. પણ *હારિભદ્રી* વૃત્તિ અને *મલયગિરીયા* વૃત્તિમાં મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતને આશ્રયીને તૈજસશરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ બતાવ્યો નથી, પણ જ્યારે તે દેવ તે ઘરેણાઓમાં એકેન્દ્રિયપણે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તૈજસશરીરની જઘન્ય અવગાહના બતાવી છે. તો તે કેવી રીતે ઘટે? કેમકે, મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત તો આયુષ્યની સમાપ્તિ પૂર્વેના અંતર્મુહૂર્તમાં થાય છે. જ્યારે અહીં તો દેવભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તે જીવ એકેન્દ્રિયપણામાં ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે. તો તેને એકેન્દ્રિયનું આયુષ્ય ચાલુ થઈ ગયું છે. તો ત્યાં દેવાદિનું આયુષ્ય તો નથી. તો ત્યાં દેવાદિને આશ્રયીને તૈજસશરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ કેવી રીતે ઘટશે?

અત્રે *હારિભદ્રી* વૃત્તિમાં એક અન્ય પૂજ્યચાર્યનો પ્રાચીન મત દર્શાવાયો છે^{૪૦} અને તે મત મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતને આશ્રયીને પ્રાપ્ત થાય છે -

^{૩૯} અસુરકુમારસ્સ ણં ભંતે! મારણંતિયસમુઘાણં સમોહયસ્સ તેયાસરીરસ્સ ય કેમહાલિયા સરીરોગાહણા? ગોયમા! સરીરપ્પમાણમેત્તા વિક્ખંભવાહલ્લેણં, આયામેણં જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્ઞાઇભાગં, ઉક્કોસેણં અહે જાવ તચ્છાએ પુઢવીએ હેટ્ઠિલ્લે ચરિમંતે, તિરિયં જાવ સયંભુરમણસમુદ્ધસ્સ બાહિરિલ્લે વેઇયંતે, ઉઢ્ઢં જાવ ઇસીપઢ્ધારા પુઢવી. એવં જાવ થણિયકુમારતેયગસરીરસ્સા. વાણમંતર-જોહસિય-સોહમ્મીસાણગા ય એવં ચેવ। - *શ્રીપ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર* - ૨૧ શરીરપદ

^{૪૦} ઇહ તુ પૂજ્યાઃ ખલ્વેવં ભાવાર્થમતિવર્ણયન્તિ - યથોપપાતદેશગતજીવપ્રદેશાપેક્ષયૈતદુચ્યતે। કુતઃ? મણેઃ તદુપપાતક્ષેત્રસ્ય વા તચ્છશરીરવિષ્કમ્ભવાહુલ્યાયોગાત્। ન ચ તત્ર ગતોઽપિ તત્ર સઙ્ઘાતમધિકૃત્ય તદાહારકઃ તદા ભવતિ। તદા વિષ્કમ્ભં બાહુલ્યં ચોપસંહૃત્ય સર્વાત્મના તત્ર પ્રતિષ્ઠો ભવતીતિ। અયં ચ સ્વાભરણાદાવુત્પદ્યમાન એવ દ્રષ્ટવ્ય ઇતિ। - *હારિભદ્રી વૃત્તિ*

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

‘ઉત્પત્તિસ્થાને આવેલા જીવપ્રદેશની અપેક્ષાએ એ કથન છે. (કેમકે ઉપપાતક્ષેત્ર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.) કારણકે મણિ કે તેના આભરણાદિ ઉપપાતક્ષેત્રની સાથે તેના (ભવનપત્યાદિના) શરીરના વિષ્કંભ = વિસ્તાર અને બાહ્ય = જડાઈનો સંબંધ નથી. ઉપપાતક્ષેત્રમાં જવા છતાં પણ સમુદાયઆશ્રયી આહારક ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે વિષ્કંભ અને જડાઈને સંહરી સર્વાત્મા વડે ત્યાં સ્થિર થાય. (એટલે ત્યાં સ્થિર જીવપ્રદેશની અપેક્ષાએ તૈજસશરીરની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.) આ ભવનપત્યાદિ પોતાના આભરણ આદિમાં ઉત્પન્ન થતા હોય ત્યારે જ જાણવું.’

પૂજ્યાચાર્યોના મત પ્રમાણે મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતના સમયે દેવનું તૈજસશરીર સાત હાથની કાયામાં પણ પ્રસરેલું છે. તો પણ તેમાં વૈકિયશરીરના પ્રધાનતા હોવાથી તે તૈજસશરીરને ગણવામાં આવ્યું નથી.

પૂજ્યાચાર્યોના આ મતનું મલયગિરીયા વૃત્તિમાં સંપૂર્ણ રીતે માત્ર ખંડન જ કર્યું છે⁴¹. તે મતના ખંડનની પાછળનો આશય શું છે અથવા તે મત કેમ નથી ઘટતો તે તો સમજાવ્યું નથી. અને તેમાં સ્વમતે મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતને આશ્રયીને તૈજસશરીરની જઘન્ય અવગાહના સમજાવવાનો પ્રયત્ન પણ થયો નથી.

* * *

❏ 172. [ક્ર સ 24 (5.2)]

／ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી

શ્રુતસંવિભાગ - પ.૨ માં ‘સુપાર્શ્વનાથ પ્રભુના દેહનો વર્ણ કયો?’ એ લેખ અંતર્ગત ચઉપન્નમહાપુરિસચરિયંગ્રંથના આધારે સુપાર્શ્વનાથ પ્રભુના દેહનો વર્ણ શ્યામ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ શ્રુતસંવિભાગ - ૬.૧૮ માં પત્રચર્યામાં સામ ના સ્થાને સમ એવી શુદ્ધિ સૂચવીને તથા પ્રિયંગુ વૃક્ષની મંજરીનો વર્ણ શ્યામને બદલે સુવર્ણ છે તેમ જણાવીને સુપાર્શ્વનાથ પ્રિયંગુ

41 અન્યે ત્વન્યથાઽઽ ભાવનિકાં કુર્વન્તિ। સા ચ નાઽતિશ્લિષ્ટેતિ ન લિખિતા, ન ચ દૂષિતા, 'કુમાર્ગ' ન હિ તિત્યક્ષુઃ, પુનસ્તમનુધાવતી'તિ ન્યાયાનુસરણાત્। - મલયગિરીયાવૃત્તિ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

પ્રભુના દેહનો વર્ણ શ્યામ નહીં, પરંતુ સુવર્ણ સરખો હતો તેમ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું હતું.

આ સંદર્ભે દિગંબર પરંપરાના *હરિવંશપુરાણ* નામના ગ્રંથમાં તપાસ કરતાં જાણવા મળ્યું કે આ ગ્રંથમાં પણ સુપાર્શ્વનાથ પ્રભુના દેહનો વર્ણ પ્રિયંગુમંજરીના પુંજ જેવો જ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. અલબત્ત, ત્યાં પ્રિયંગુમંજરીના પુંજનો વર્ણ કેવો હોય તે ગ્રંથકારે સ્પષ્ટ નથી જણાવ્યું. પરંતુ આગળ તેઓ શેષાઃ પદ દ્વારા અન્ય સર્વ જિનેશ્વરોનો વર્ણ સુવર્ણસમાન હતો એમ જણાવે છે. તેથી સુપાર્શ્વનાથ પ્રભુના પૃથક્ ગ્રહણથી એ વાત તો નિશ્ચિત જ થઈ જાય છે કે તેમનો વર્ણ સુવર્ણસરીખો હતો તેવું પ્રતિપાદિત કરવાનો તો ગ્રંથકારનો અભિપ્રાય નથી જ. આથી અહીં પણ તેમનો વર્ણ શ્યામ જ જણાવાયો છે એમ સમજાય છે. આના પરથી એમ પણ સમજી શકાય કે જ્યાં વર્ણની તુલના માટે પ્રિયંગુમંજરીનો નિર્દેશ હોય ત્યાં શ્યામ વર્ણનો જ સંદર્ભ પકડવાનો હોય છે. *હરિવંશપુરાણ*નો મૂળ પાઠ -

ચન્દ્રાભ એવ ચન્દ્રાભઃ સુવિધિઃ શઙ્ખસત્પ્રભઃ।

પ્રિયઙ્ગુમંજરીપુઞ્જવર્ણઃ સુપાર્શ્વતીર્થકૃત્॥૬૦.૨૧૦॥

નીલકણ્ઠસ્ફુરત્કણ્ઠરુચિર્નમિઃ સમીક્ષિતઃ।

સુતસકનકચ્છાયાઃ શેષાઃ તુ જિનપુઙ્ગવાઃ॥૬૦.૨૧૩॥

આ સિવાય શ્રાવક પાસે નેટ પર તપાસ કરાવતાં પણ પ્રિયંગુનો વર્ણ શ્યામ (વધુ ચોક્કસ કહીએ તો જાંબલી) હોવાનું જ જાણવા મળ્યું. ઉપલબ્ધ સામગ્રીમાંથી એક ફોટો પણ ઉપર પ્રકાશિત કર્યો છે.

* * *

/ મુનિ શ્રીશીલયન્દ્રવિજયજી

☒ 173. [ક્ર. Σ 274 (17.48) આવશ્યકક્રિયાનાં સૂત્રોમાં આવશ્યક સુધારા]

શ્રીસકલાર્હત્સ્તોત્રની શ્રીકનકકુશલ ગણિરચિત વૃત્તિમાં જગન્મહામોહ-
નિદ્રા પાઠનો સ્વીકાર કરીને જ અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. ટીકાના શબ્દો -
કિલ્લક્ષણં દેશનાવચનમ્? ‘જગન્મહામોહનિદ્રાપ્રત્યૂષસમયોપમં’ જગતાં
‘તાત્સ્થ્યાત્ તદ્વાપદેશઃ’ इति न्यायाद् जगज्जनानां महामोहः- પ્રબલમોહની-
યકર્મોદયઃ, સ એવ નિદ્રા- તન્દ્રા, તત્ર પ્રત્યૂષસમયઃ- પ્રભાતકાલઃ, તસ્ય
ઉપમા यस્ય તત્। महौश्चाजसौ मोहश्च महामोहः, महामोह एव निद्रा
महामोहनिद्रा... આગળ પણ વારંવાર મહામોહનિદ્રા શબ્દ જ જોવા મળે છે.

તથા શ્રીગુણવિજયજી રચિત અર્થપ્રકાશ વૃત્તિમાં પણ જગન્મહામોહ-
નિદ્રા એ પાઠનો આશ્રય લઈને જ વૃત્તિ કરવામાં આવી છે - મોહઃ- અજ્ઞાનં, સ
એવ તત્ત્વજ્ઞાનાચ્છાદકત્વેન નિદ્રેવ નિદ્રા મોહનિદ્રા, મહતી ચાજસૌ મોહનિદ્રા
ચ મહામોહનિદ્રા... વગેરે.

તો આ બંને વૃત્તિઓના પાઠ પ્રમાણે અનુષ્ટુપ્ છંદમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય
અને છટ્ટો અક્ષર ગુરુ હોય એ નિયમને આ સ્થળ પૂરતો અપવાદ ગણી શકાય કે
નહીં? કારણકે, સાહિત્યમાં આવા અપવાદો ઘણે ઠેકાણે જોવા મળતા જ હોય છે.

તથા બૃહરજ્ઞાંત્રીની ગાથા - ૬ માં પ્રબોધટીકામાં ઐ શ્રી હ્રી ... આ
પ્રમાણે પાઠ અપાયો છે. કેટલાંક નવાં પુસ્તકોમાં પણ આ જ પ્રમાણે ફેરફાર
કરાયેલો જોવા મળે છે. તો સાચો પાઠ કયો ગણવો - ઐ શ્રી હ્રી કે ઐ હ્રી શ્રી?

* * *

श्रुतसंविभाग - १९

श्रुतशुद्धि

श्रुतशुद्धि - 28

ग्रंथ - सिरिसिरिवालकहा

संपादक - आ. श्रीराजशेखरसूरिजी म.

प्रकाशक - सिसोदरा श्वे. मू.पू. जैन संघ, सं. २०४८

शुद्धि - मुनि श्रीश्रुतांगयन्द्रविजयजी

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
4	3	०कुलाइपहाणं	०कुलाइ पहाणं
11	3	सुचीवरा	सु(स)चीवरा
21	3	०तीइमणा	०तीइमणा(णो)
45	4	लोअवायं	लोअवायं(ओ)
60	4	एगत्त०	एगन्त०
83	2	मज्झे	मज्झे(ज्झ)
86	4	गेहाओ जुम्मं॥३६१॥	गेहाओ॥३६१॥ जुम्मं
101	3	मंदिराभि०	मं(बं)दिराभि०
109	3	मंदिरे	मं(बं)दिरे
110	5	०मंदिरेसु	०मं(बं)दिरेसु
115	4	सुहहावो	सुह(स)हावो
161	5	पेसेहि	पेसेहि(ही)
179	2	०हसिउं	०हसिअं
213	4	जयणंपि	जणयंपि
233	3	०मज्ज०	०मज्झ०
247	4	अप्पणो	अप्पणो(णा)
267	1	०पन्नमुत्ता०	०पन्न(न्ना)मुत्ता०

श्रुतसंविभाग - १९

281	5	०मणगय०	०मण(य)गय०
267	3	सक्कराइं	सक्कराइ
263	4	०पयाइं	०पयाइँ
173	2	तत्कुच्छि०	तक्कुच्छि०
139	4	दुज्जव०	दुज्ज(ट्ट)व०

अत्र केवलं मूलग्रन्थस्याऽशुद्धय एव सङ्गृहीताः। अवचूर्या अशुद्धयो न सङ्गृहीताः।

* * *

≠ श्रुतशुद्धि - 29

ग्रंथ - प्रवचनसारोद्धारः सटीकः (पूर्वार्धः)

प्रकाशक - श्रेष्ठी देवयंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार संस्था

शुद्धि - मुनि श्रीश्रुतांगयन्द्रविजयजी

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
6-B	5	०नाथानां [सङ्ख्या] भणनीया	०नाथानां भणनीया
6-B	8	०केवलि(नस्त)तस्येति	०केवलि[नस]तस्येति
13-A	5	प्रावृत्ताङ्गी	प्रावृत्ताङ्गी
14-B	10	०प्रतिहितं	०प्रतिहतं
20-B	11	दीयन्ते	दीयते
21-B	2	चतुर्थ, पञ्चमे त्रिके	चतुर्थपञ्चमे त्रिके
28-B	1	ग्रशस्तो	प्रशस्तो
43-B	4	०मनुव्रतानि	०मणुव्रतानि
47-A	9	०सत्ये०	०सत्य०

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
55-B	14	૦ગતં, ત્રયાણાં	૦ગતં ત્રયાણાં
56-A	1-2	સુકુમારિકૌદા	સુકુમારિકાદૌ
72-A	4	વન્ધાદૌ	વન્ધાદૌ
75-B	8	વુઢ્ઢી	વુઢ્ઢી
81-B	4	સન્વસેળ૦	સન્નસેળ૦
82-B	11	ગાથાદશકં	ગાથાદશકં (ગાથાત્રયં)
84-A	11	તઞ્ચ	તઞ્ચ
97-B	8	૦સુમચન્દ્ર૦	૦સુમતિચન્દ્ર૦
97-B	9	તિસન્તઃ	સન્તઃ
99-B	3	૦પૂર્ણેશ્વતુથારિકે	૦પૂર્ણેસ્તૃતીયારિકે
106-A	5	૦રુચિરમરીચિ૦	૦રુચિરમરીચિ(ચમરી?)૦
110-A	12	વાસુપુજ્જ [જિણો] ચઉત્થેળ	વાસુપુજ્જ ચઉત્થેળ
111-B	2	નિર્વૃત્તઃ	નિર્વૃત્તઃ
114-A	12	વીસિત્થીગાઊ	વીસિત્થીઊ
119-A	2	પ્રતિપરીક્ષણ૦	પ્રતિ પરીક્ષણ૦
123-B	1	સ્ત્રિયા	સ્ત્રિય
124-A	6	૦મુપનિષ્ઠતે	૦મુપતિષ્ઠતે
126-B	14	સઙ્ઘાટકસંઘાટકસાધ્વાદિના	સઙ્ઘાટકસાધ્વાદિના
127-B	4	સંપ્રયં	સંપયં
129-A	8	વિષયે	વિષયેષુ

श्रुतसंविभाग – १९

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
130-A	6	०दत्ताकापकान०	०दत्तालापकान०
135-A	14	परितातकरो	परितापकरो
135-B	5	निद्धंसानां	निर्ध्वंसानां
137-B	5	उद्धम०	उद्धम०
138-A	7	०मेतावच्च भिक्षादानार्थमित्येवं	०मेतावच्च इत्येवं
139-B	3	प्रस्वावे	प्रस्तावे
156-A	9	ते तथा (तेषु),	ते [तेषु], तथा
157-A	10	०निःसारानिह	०निःसारा इह
161-B	9	भोयणस्सा	भोयणस्स
163-A	10	कार्पासि०	कार्पासि०
164-B	14	क्रियते दक्षिणकरतलस्योपरि वामतलं वामकर०	क्रियते वामकर०
165-A	5	विधेममिति	विधेयमिति
169-B	6	परिहारिकाणां	पारिहारिकाणां
169-B	10	पष्ठादि०	षष्ठादि०
170-A	5	परिहारिक०	पारिहारिक०
172-B	1	वर०	पर०
176-B	3	०गाथा०	०गाथा०
178-A	1	इर्या	ईर्या
178-B	2	व्यभिभरति	व्यभिचरति

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
178-B	4	याञ्चायां	याच्चायां
180-B	3	द्रष्टृणा०	द्रष्टृणा०
180-B	6	०प्रसिद्धैर्यात्	०प्रसिद्धैर्यत्
180-B	10	०देष्टृणां	०देष्टृणां
181-B	9	च सति शरीर०	वसतिशरीर०
186-A	3	सप्रतिक्रमणः - 'सपडि' इत्यादि,	'सपडि' इत्यादि, सप्रतिक्रमणः -
187-B	12	ग्रतिष्ठादि०	प्रतिष्ठादि०
213-A	1	श्रिमणेषु	श्रमणेषु
213-A	9	इयिरिद्वाए	इरियद्वाए
218-B	8	तदालोचर्हस्य	तदालोचनार्हस्य

* * *

श्रुतशुद्धि - 30

ग्रंथ - ज्ञानसार - ज्ञानमञ्जरीवृत्तिः

संपादक - रम्यरेणु

प्रकाशक - विजयभद्र येरिटेभव ट्रस्ट, भिलडी, सं. २०६४

शुद्धि - रम्यरेणु

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धिः
3	12	तथाऽऽत्माऽपि
4	23	क्षीयमाणत्वात्।
5	21	अङ्गाङ्गिभाव०

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धिः
6	7	जीवने
6	11	द्योतन्ते सकलाध्यक्षाः
6	11	कलाः
8	1	नैगमेनाऽऽसन्न०
8	8	०वत्त्वेनाऽऽत्मगुणा०
10	8	एवं (यः) शुद्ध
10	18	यथार्थतयाऽवलोकितः
10	21	चेतनावीर्योपकारकतया
10	24	पारिणामिक०
11	7	०क्षयोपशमेन च
12	7	कुटिलरागपटी
12	21	इहाऽविभाव
13	9	द्वितीये कण्डके
13	9	संयमस्थानम्। प्रथम-
13	10	कण्डकचरमसंयमस्थाने यावन्तो०
15	10	समयमात्रोल्ल०
17	2	जीवस्य (राग-द्वेष)निमित्तम्,
17	20	केसिंचि
18	16	सम्पदानुभवमग्नः सुखी।
18	24	साधनहेतुः, (इति) अत्र
19	2	स्थिरता (सा)
19	4	द्रव्यरूपा (वा)
19	11	(सा) नयाभासरूपा।
19	15	(सा) समभिरूढनयस्थिरता।
19	18	(या) स्वभावस्थिरता।
19	18	एवाऽवसरः (इति)

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धिः
20	3	गोचरा(री)
23	20	क्षयोपशमिचेतना०
24	7	अशुद्धपरिणतिरतस्य।
25	13	न पराधिपः
25	21	०धनस्वजनेषु
27	11	भिन्नलक्षणेन
27	25	हिताय च
28	9	भ्रान्तानां (तत्)
28	16	तुल्यत्वात्। (तत्र) का
29	1	निर्मलं
29	7	अध्यस्तो०
30	3	अनारोपं
31	3	रमणानुभवे यत्नवता
31	21	द्रव्यज्ञानत्वम्।
33	1	माणक्षोभाऽक्षुब्धा
33	3	तितिक्षन्ते
37	9	[पूर्वे] पूर्णे
37	17	चाऽन्तर्मुहूर्तिकी
38	24	पूर्वे पूर्णे
39	10	उत्कृष्ट विशोधे०
39	24	नन्तिमवृत्तेन
39	24	भागं (मुक्त्वा)
41	12	त्रिपुञ्जीकरणमुपशमे
42	3	चमत्कारः
42	16	तत्र (यत्र)
43	8	०संवरचञ्चरी०

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धिः
43	20	रमणीयतां
43	22	करणः स्वस्वभाव
43	24	०मध्यस्थस्य
44	2	क्षये - अभावे
44	8	क्षयोपशमतः
44	13	मोक्षं गमी
45	16	०प्राणरक्षणनि०
45	20	वृद्धिमेति (यति)
45	23	दयानदीपूरं
47	2	उपमीयेत
48	2	(किन्तु) जगदुपकारि
48	11	०भासनं, तद्रूपा
48	13	जयन्ति। शमता०
49	6	भूत्वा [वर्तन्ते]
49	12	[स] इन्द्रियजयः
50	8	०कन्दरूपान्
50	10	उत्तराध्ययने
50	19	०ऽभोग्यभोग्य
52	12	तत्र(तः)
53	1	जाव(य)
54	10	इन्द्रियाधीनो न जातः,
55	21	त्यागस्वरूपज्ञायको भावी
55	23	शंसार(स)हितः
55	23	०साधना(न)भिमुखी
56	17	जुव्वणवसे
56	18	सो तार्हिं सद्धिं विसए भुंजमाणो

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धिः
56	24	उद्धूयमाणेहिं
57	2	आसि। ताओ
57	2	ते णं समए
57	5	चलिओ अ
57	7	सुहत्थिणो
57	10	जाव सम्मुहं
57	11	पुण्णंकुरो
57	13	०चलणे
57	13	ठिओ उद्धुणंतो
57	17	विसन्ना
57	18	विलवंती
57	28	अवत्थुता भमरूवे
59	17	विजातिय
59	17	प्रवर्त्तन्ते (अतः)
59	19	एषां परा०
60	6	रमणरूपं [तद्]
61	4	गृह्णन्ति श्रमण-
61	19	बाधिका साधिका
61	21	०सेवनादिरूपा च
61	21	बाधिका
61	22	सा साधिका
61	23	०क्रियाभावसाधकबाह्य-
62	1	०परिणमनरूपा च
63	17	तत्र या
63	17	साधिका
63	23	तत्र पुद्गलानुयायि

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धिः
64	19	वीर्यप्रवृत्तिरूपा वा
66	22	-गुणवन्तः सम्यग्दर्शन०
67	15	०क्रिया जात०
68	2	खाओवसमि०
68	18	०प्रवृत्तिप्रवृत्तस्य
71	13	रक्तद्विष्टतासक्तस्य
72	9	कृतका।
73	1	यतोऽज्ञः
73	1	तृष्णाग्रसितः
74	14	तैरग्राह्ये,
76	4	तदुदयं
77	4	सम्यग्दर्शनसत्तया
77	5	अप्रशस्तरागादिलेप
77	6	ऋजुसूत्रतस्तु
77	19	सर्वसत्तावारकत्वेन
78	15	चित्रव्योमाञ्जनैरिव
79	9	व्यापारयति, स
79	19	०ज्ञानोपयुक्तो
79	20	चेतनावीर्यादिशक्तिं
80	17	(रूपादिभिरुत्कृष्टा)
81	6	क्रियादिमत्तस्य
81	7	०पञ्चदशसंज्ञाभिः
81	8	भ्यासप्रवृत्तिर्न
82	14	०वदिह० जीवस्यकर्मक
83	13	०रूपाऽसज्ज्ञान०
83	21	घासोपल

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धिः
83	24	सिद्धस्वरूपम्। एतत्सा०
87	16	पुद्गलस्कन्धेषु सुखं
88	3	पराशाशया?
89	8	निर्ग्रन्थस्य भावः मौनम्
89	14	सम्यक्त्वमेव।
91	12	गुणद्वयमेव ये
91	14	सम्यक्त्वम्, आश्रवरोधः
91	21	ज्ञानमयमेवाऽऽत्मधर्मत्वात्।
93	26	रम्याऽरम्यतया
96	20	योगचापल्यवारणरूपम्।
96	22	या (सा) सर्वाऽपि
97	1	वियद्वस्तुभावा०
97	1	०रोधादेव तदाकाराद् वियत्
97	12	०काष्ठादिषु विद्या
99	25	शुक्रं च
100	2	पिउणो माउए
100	23	रक्तः सः भव०
101	1	मिथोयुक्त०
103	17	०पन्नविभावा
103	18	तत्स्वरूपं चेदमागमे
103	19	रागाईया
104	15	स्वरूपरमणो भव०
106	19	विकलाः(लस्य)।
106	19	०भेदभ्रमः भवति आत्मना
106	20	भ्रमः कुर्वन्ति (भवति)
106	21	आत्मानं (आत्मनः)

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धिः
107	12	कर्द्धिलाभेन
108	10	आत्मा कर्त्तात्म-
108	11	परः। तथा
108	18	सतंतो
109	3	कर्ता। तत्त्वसिद्धिः च
111	18	ज्ञानं विवेकस्त-
117	9	अर्थाधीनः विशेषः
118	10	भिन्नाख्यानेन भिन्न एव
119	19	नैगमाभिमतौ (तौ)
121	10	इत्यतो न
122	5	०निर्वृतः
122	9	चेष्टानिर्वृतः
122	22	०पर्यायग्राही घटः।
125	5	कल्पोऽयमिति
127	18	त्रासः (तया क्लान्तिः)
127	18	खेदः (तस्याः सन्तानं)
133	8	चारित्ररूपैः च
134	13	०प्रार्थनाकम्पित०
135	16	अशुद्धाश्चाऽपकृ०
138	21	वृतिः
138	22	०व्याकुला
139	17	०चेतना वार्या
140	13	दुगंछंता
143	20	निज्जामओ भवण्ण०
144	6	सुयस्स पुण्णा
144	16	(येषु ते)

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धिः
145	2	०धान्यादिरूपा। (भावसमृद्धिः)
145	22	०पात्रमहमिति
148	22	अवलम्बिनी-
149	14	सर्वसमृद्ध्यष्टकं
150	3	कार्येण
151	23	कर्मोदये दुरवस्थायां
156	2	०दोषेण। गणयन्ति
156	3	जैनशासनं देवादिसुख०
157	1	जन्तोः गमनमशक्यं
157	14	मत्सरः
159	7	गाईज्जंता
159	18	अग्निदग्धः अग्निदाह०
161	5	प्रमत्ताख्यं (गुणस्थानम्।)
162	1	तस्याः (तस्याम्)।
163	15	साक्षिकः [यत्र] [स]
163	21	धर्मेऽधर्मे च तौ दृष्टान्तौ
164	9	न (तत्र वास्तविकं) सुखमस्ति।
164	13	ऐकान्तिकात्यन्तिक
164	14	तत् शासनम् (शास्त्रम्)।
165	8	जैनागमम् (भावतः)।
167	1	तस्य (तस्मात्)
167	1	शास्त्रं निरुच्यते
168	22	उक्तवान् (उक्तवन्तः)।
170	7	परिग्रहग्रहो
170	9	परिग्रहग्रहः कः
170	16	तेषां (किराः)

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धिः
171	11	पुनः कस्य(चिद्)
171	17	त्यागी
172	13	सोभमाणसंठाणो
172	20	देहे वि निवारिओ
172	20	सव्वदंसीहिं (सो)।
175	5	०द्रव्यानन्तज्ञाना०
175	11	कूल-
180	7	परेषु - मार्गानु०
182	16	योगोऽनालम्बनः परः
183	6	सम्बन्धं(न्धि)
183	8	पश्यति इति
187	3	कर्मयज्ञैः
188	9	क्लृप्तभिन्ना०
188	10	जलार्थिवनिता
189	17	ब्रह्मणा-
190	3	०नवमाध्ययनोक्तं (तत्र)
191	17	०धर्मक्षमारूपाम्। [सैव पुष्पं तेषां]
191	19	क्षौमद्वयं-
193	7	युक्तचित्तस्य। सत्यरूपां
196	20	दुर्लभं भवे॥५॥
197	15	आत्मान्तर- मध्ये
200	5	धर्मानुगा संसार
200	17	०कायोत्सर्गादि(कृतां) जिन०
202	13	हीयते। यत्र
204	9	०लक्षणो
204	16	गौणमुख्यत्वम्।

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धिः
205	19	०विडम्बिताः।
207	9	सुत्तत्थो
207	10	निरवसेसो
210	13	परिणतानाम् (परिणताः)
210	19	सर्वनयाश्रयणाष्टकम्
212	16	०सुखत्यागात्
213	8	सर्वसमृद्धिमान्
213	22	कर्मयागकर्ताऽतः
215	9	ज्ञान-सारसारस्व०
215	11	ज्ञानसाराभिधो ग्रन्थः
215	20	सारः-
215	20	वैराग्यता(ग्यं),
216	4	०गुणलक्षणं च
216	13	यथा मण्डूकचूर्णे
216	16	पूर्वम् (पुनः)
219	18	तेन पतितं (यस्य, तादृशं)
220	14	वाक्यम्। इत्यना०
220	15	०वरणादिकर्मावृ०
222	11	तट्टीका

* * *

श्रुतसंविभाग - १९

≠ श्रुतशुद्धि - 31

ग्रंथ - खमणसुत्त-पक्खियसुत्त-खामणगसुत्ताणि सावचूरियाइं
संशोधक - आ. श्रीवब्धिस्वरिञ्ज-शिष्य मुनि श्रीवलितांगविजयञ्ज
प्रकाशक - देवयंठ वावभाई जैन पुस्तकोद्धार संस्था, सं. २००७
शुद्धि - मुनि श्रीशीलयन्द्र-कुमुदयन्द्रविजयञ्ज

श्रीश्रमणसूत्रम् - अवचूरिसमलङ्कृतम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
1	4	क्रंतव्यं	क्रन्तव्यं
1	5	सव्वसावद्यं	सर्वसावद्यं
2	6	चायपाध्याय	चार्योपाध्याय
2	10	अर्हतो	अर्हन्तो
3	3	साइमाए	सामाइआए
3	7	सूत्रात्:	सूत्रात्
3	13	अपलेपा	अल्पलेपा
3	15	दुःकृतं	दुष्कृतं
4	13	धर्मवती	घर्मवती
4	14	सचित्तरजत्थास्का	सचित्तरजस्का
5	3	दुःकृतं	दुष्कृतं
5	3	९	७
5	6	अणेसणाए पाणभो०	अणेसणाए पाणेसणाए पाणभो०
5	9	७	८
5	12	मंड्यां	भंड्यां
6	7	दुःकृतं	दुष्कृतं
8	2	परिग्गहसणाए	परिग्गहसण्णाए

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
9	1	परितापनिकी	पारितापनिकी
9	8	चैषा	चेष्टा
9	9	खेलः श्लेष्मा, सिंघानको नासिकोद्भवः, जल्लो मलः।	खेलः श्लेष्मा, जल्लो मलः, सिंघानको नासिकोद्भवः।
10	12	कृतपरिणामः	कृतपरिमाणः
11	2	महासेवः	महासत्त्वः
11	8	किरिआगणेहिं	किरिआठाणेहिं
12	14	१९	१७
13	6	पृथ्यां	पृथ्व्यां
14	4	भावसत्य (१)	भावसत्य करणसत्य (२)
14	5	क्षमा (२)	क्षमा (१)
14	5	निर्लोभता	निर्लोभता (१)
14	5	उपसर्गसहनरूपैः	उपसर्गसहनरूपै (१)
15	2	प्रवृज्या	प्रव्रज्या
15	15	आगस्य	आगतस्य
16	2	निष्ठुर	निष्ठुर
16	5	गुरुशय्यदौ	गुरुशय्यादौ
16	11	वायणारिअस्स	वायणायरिअस्स
17	7	व्यात्या	व्यत्या
19	2	आणिमा	अणिमा
19	3	नर्वाति	निर्वान्ति
19	10	प्रति	प्रीति
21	2	तच्छून्यतां	तच्छून्यतां
21	8	शिलांग	शीलांग
21	9	वन्दे इति॥३७॥	वन्दे इति अव्युत्पन्न॥३७॥

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
21	10	अव्युत्पन्न एवं	एवं
21	10	क्षामणा	क्षामण
22	4	न वरं	नवरं
22	5	रात्रौ असंभवात् अदोषः॥	रात्रौ असंभवात्? उच्यते, स्वप्नादौ संभवाद् इति अदोषः॥

श्रीपाक्षिकसूत्रम् - अवचूरिसमलङ्कृतम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
23	3	श्रागुरु	श्रीगुरु
23	6	कश्चित्तेला	कश्चित्तैला
24	5	श्रण्वन्ति	शृण्वन्ति
24	8	तीर्थकृद्भेद	तीर्थकृद्भेद
24	11	जबू	जंबू
25	1	सिद्धणिक्काय	इक्कणिक्काय
25	4	सम्यक्तवादि	सम्यक्त्वादि
25	4	दीघमा	दीर्घमा
25	8	स्थाहि	स्तथाहि
25	13	लिंगर्जता	लिंगवर्जिता
25	14	चकाकिनो	चैकाकिनो
25	15	सिद्धाः	सिद्धाः
26	2	ऽन्यत्तर	ऽन्यतर
26	8	तीर्ण	तीर्ण
27	2	०र्योपाध्या-अपि	०र्योपाध्यापि
27	4	चिंत्यम्	चिन्त्यम्

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
27	7	उवट्टिओ	उवट्टिओ
28	1	पृच्छतो	पृच्छतो
28	4	प्राकृतशैल्या।	प्राकृतशैल्या
28	10	दशनार्थः	दर्शनार्थः
28	10	द्विरणम्	द्विरमणम्
29	3	तच्छे	तत्थे
29	6	यतश्चैव	यतश्चैव
29	8	व्यापादाना	व्यापादना
29	9	चकको	चैकैको
29	12	विधिर्नापि	विधिर्नापि
30	7	भाव भावतस्तु	भावतस्तु
32	12	लभ्य	लभ्ये
32	13	म	न
32	14	भिक्षयाभक्तादेः	भिक्षया भक्तादेः
33	5	अविसंवादिस्य	अविसंवादितस्य
33	5	अविरोधनः	अविरोधिनः
33	7	एवं विधस्य	एवंविधस्य
33	10	आण्डितया	अपण्डिततया
33	12	वर्णलोपात्	पवर्णलोपात्
34	2	मनागतं	अनागतं
34	6	तनिश्चितो	अनिश्चितो
34	10	सक्षिक	साक्षिक
35	5	हासतः	ह्रासतः
35	6	एकका	एकैको
35	9	अदुक्ख	अदुक्ख
36	3	पञ्चद्वि	पञ्चेद्वि

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
36	6	इतिरिताः	उदीरिताः
36	8	वृषभादीना	वृषभादीनां
36	10	अनद्रावणतया	अनुद्रावणतया
36	10	परिहारण	परिहारेण
37	1	परिणामाप्त्येत्यर्थः	परिणामापत्येत्यर्थः
37	1	सामिप्येन	सामीप्येन
37	9	भगवतो	भगवन्तो
37	10	पूण्यं	पुण्यं
37	11	ब्रुवाणस्यत्यादि	ब्रुवाणस्येत्यादि
37	12	अकाणमि	अकाणभिः(पि?)
37	13	नैवान्यर्मृषा	नैवान्यैर्मृषा
37	14	हास्याद्वा अनेन	हास्याद्वा भयाद्वा अनेन
38	5	कालतो० भावतो	कालतो दिवा वा रात्रौ वा भावतो
38	6	ब्रूते	ब्रूते
39	4	सायासोक्ख	सायासुक्ख
40	3	न वरमिह	नवरमिह
40	4	भते	भंते
40	9	अरण्ण	अरण्ये
40	10	काप्पादि	काष्ठादि
41	1	आदिन्नादाणे	अदिन्नादाणे
41	3	गृहणा	ग्रहणा
41	5	क्षेत्रतो ग्रा०, भावतो	क्षेत्रतो ग्रामे वा नगरे वा अरण्ये वा, कालतो दिवा वा रात्रौ वा, भावतो

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
41	6	कोध	क्रोध
41	10	धम्मस	धम्मस्स
41	10	अहिंसा	अहिंसा
41	11	सोवणि	सोवणि
42	6	हवइ	भवइ
42	9	अदुख	अदुख
42	10	मुक्ख	मोक्ख
43	7	उड्ड	उड्ड
43	8	रओ	राओ
43	9	गिर्यादिषु; भावतो	गिर्यादिषु; कालतो दिवा वा रात्रौ वा, भावतो
43	14	रहन्नवक्षुल्लवत्	रहन्नकक्षुल्लकवत्
44	4-5	दोषाश्चेहाज्जब्रह्म-... वाच्याः। पञ्चमहाव्रतमाह -	-
44	8	दोस्स	दोस्स
44	10	कीडुयाए	कीडुयाए
44	11	चउक्ख	चउक्क
44	11	पडुप्पण	पडुप्पण
45	1	समणुजाणामि	समणुजाणिज्जा
45	5	अणोद्	अणुद्
45	6	मोक्खाए	मोक्खयाए
45	10	नवन्नेहिं	नेवन्नेहिं
45	11	परिगिहंते	परिगिण्हंते
45	13	वेव्यादिना	वेत्यादिना
46	2	परिगेह	परिग्गहे

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
46	12	सोवणि	सोवणि
46	13	गाहिस्स	गाहिअस्स
46	14	संचिय	संचय
46	14	गामिस्स	गामिअस्स
47	2-3	सायसोक्ख	सायसुक्ख
47	3	गाह	गाहा
47	6	समणुजाणामि	समणुजाणिज्जा
47	7	सिद्धसक्खिय	सिद्धसक्खियं
47	7	सक्खिय	सक्खियं
47	12	मोक्खाए	मोक्खयाए
47	12	विहारभि	विहरामि
48	3	भुंजेज्जा	भुंजिज्जा
48	10	सयय	समय
48	10	राईर्भोयणे	राईर्भोयणे
49	1	वल्लादा	वल्लादौ
49	6	महवय	महव्वय
49	9	सायासोक्ख	सायासुक्ख
49	10	गहणेमु	गहणेसु
49	10	भुंजियं	भुत्तं
49	13	समणुजाणामि	समणुजाणिज्जा
50	4	आवणियाए	आवणयाए
50	5	मोक्खाए	मोक्खयाए
50	9	अत्तहिअट्ठाए	अत्तहिअट्ठयाए
51	3	रोद्राः	रौद्राः
51	3	निवृत्तौ	निवृत्तो
51	6	मृषा	मृषा

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
51	11	पवियारणे	पवियारणा
52	11	आहरो	आहारो
52	12	सक्चन्दना	स्रक्चन्दना
53	5	करणेन। सावद्य	करणेन सावद्य
53	14	सम्मण	समण
54	2	पवन	धावन
54	3	रक्षामिः	रक्षामि
54	11	महाव्रैत	महाव्रत
54	13	देकजीवस्यैकादेकस्यै	एकजीवस्यैकस्यैव
54	13	नुष्ठानं	नुष्ठानं
55	1	नन्वबोध	नन्वबोध
55	1	को विशेषः	को विशेषः?
55	3	रागादोसे	रागदोसे
55	10	विधात	विघात
56	1	कडेवर	कलेवर
56	10	शरीष	शिरीष
56	14	निरोधाऽकुशल	निरोधकुशल
57	11	चित्त	चित
58	1	तपचारित्र	चारित्रतप
58	2	वा विरोध	वाऽविरोध
58	5	आस्रौत्यादत्ते	आस्रौत्यादते
58	6	आस्रावास्तान्	आस्रावास्तान्
58	15	शोभनम्म	शोभनं आ
58	15	मनुऽसरणं	मनुसरणं
59	4	गणिन्	गणीन्
59	4	प्रश्न	प्रश्ने

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
59	6	प्रवर्त्तन	प्रवर्त्तन
59	8	लौकिकरन	लौकिकैरन
59	9	रङ्गत्वा	रङ्गत्वाच्च
60	2	मधिकत	मधिकृत
60	2	भक्ति	भक्त
60	5	वृत्ते	वृत्ते
60	12	भय	भयं
61	3	क्रियवा	क्रियैवा
61	10	ताश्चताः	ताश्चैताः
61	13-5	गृहतः	गृह्णतः
62	1	चतुर्थ्या	चतुर्थ्या
62	10	इतरथोत्कटुको	इतरथोत्कटिको
63	1	सूत्राकृता	सूत्राकृत
63	10	अष्ट	अष्ट
63	13	पापानि	पापनि
63	13	सिद्धि	सिद्धि
63	14	नव निआणा १	नव निआणा
63	14	सङ्के	सङ्के
64	7	कल्बि-	किल्बि-
65	12	चौधिक	चौधिक
65	14	प्रगृति	प्रभृति
66	8	विकाशि	विकासी
66	13	प्रवर्त्तते	प्रवर्त्तते
67	2	सण	आसण
67	3	निरख्व	निरक्ख
67	4	सज्जिजनसद्	सज्जिज्ज-न-सद्

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
67	7	वद्धतायां	वद्धतायां
67	9	सुअखबंध	सुअखबंध
67	10	वख्खाणि	वक्खाणि
67	13	प्रथमवर्ग	प्रथमवर्गे
68	1	नवम	नवम
68	1	तत्प्रति पादिका	तत्प्रतिपादिका
68	5	देमादि	हेमादि
68	8	सामान्येन	सामान्येन
69	6	न्न वरं	न्नवरं
69	6	ष्टच्छा	पृच्छा
69	11	परिषदं	परिषदं
69	13	श्रुत	श्रुत
70	10	इच्चेअं	इच्चेअं
70	12	सक्काअं	सक्किअं
71	3	व्यवसाया	व्यवसायो
71	3	करणाध्य	करणाध्य
71	7	गृहाती	गृह्णाती
71	9	हरणं	ग्रहणं
71	9	तथा राधना	तथाराधना
71	15	निष्पन्दः	निष्यन्दः
72	1	सचयति	सूचयति
72	5	मुत्त	मुक्तः
72	13	त्रिकत्वः	त्रिकृत्वः
73	7	पविट्ठं	पविट्ठं
73	8	दल्प वक्त	दल्पवक्त
73	10	नस्तेभ्यः	नमस्तेभ्यः

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
74	6	तस्मिनन्त	तस्मिनन्त
74	7	तर्त्तते	वर्त्तते
74	7	तर्त्तते	वर्त्तते
74	11	गुणांश्च	गुणांश्च
74	13	छुपामः	छुपामः
75	2	मुक्ख	मोक्ख
75	5	सत्रादेः	सूत्रादेः
75	6	त्यम्मा	त्यस्मा
75	9	परिक्कमे	परक्कमे
75	10	अब्भुट्टेमो	अब्भुट्टेमो
75	12	प्रराक्रमः	पराक्रमः
76	1	पुनन	पुनर्न
76	8	उवाइअं	ओवाइअं
76	10	चरण	चारण
77	12	उद्धर्व	उद्धर्व
78	4	कल्ना	कल्पा
78	5	कोह ८	कोह ४
78	8	एवमेतन्य	एवमेतान्य
78	9	प्ताविंश	ष्टाविंश
78	13	मुक्ख	मोक्ख
78	15	आभिहितानी	अभिहितानि
79	10	निरयया	निरया
80	4	मुक्ख	मोक्ख
80	4	रषाए	रणाए
80	5	पेहिंअं	पेहिअं
80	10	गृह्यते	गृह्यते

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
80	13	नन्निशीथा	तन्निशीथा
81	13	प्रथममा	प्रथमा
81	15	नमंस्तंति	नमंसंति
82	4	पुनस्तत्त्यागेनव	पुनस्तत्त्यागेनैव
82	6	हात्कृ	ह्युत्कृ
82	11	एवं विध	एवंविध
82	11	मुक्ख	मोक्ख
82	12	जङ्घाचारण	जङ्घाचारण
83	3	स्यासन्	स्यासन्
84	2	अब्भुट्टेमो	अब्भुट्टेमो
84	7	शान्तानां	शतान्तानां
85	6	षणां	षण्णां
86	1	कुर्वन्ती	कुर्वन्ती

श्रीक्षामणकसूत्रम् - अवचूरिसमलङ्कृतम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
87	3	कालोन्यो	कालोऽन्यो
87	12	पूर्वरूपः	पर्वरूपः
88	4	मेतसम्पन्न	मेतत्सम्पन्न
88	11	बहि	बहि
89	7	उवट्टिओ मि	उवट्टिओऽहं
89	8	सिलोगं वा अट्टं वा	सिलोगं वा सिलोगद्धं वा अट्टं वा
89	14	समुच्चयार्थाः युष्माभिः	समुच्चयार्थाः एवं तावद् यत्किमप्यस्मत्परिभोग्यं तत्

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
			सर्वं युष्मदीयमित्येवं वस्त्रा- दिनिवेदनद्वारेणात्मानं गुरुणां निवेद्य साम्प्रतं युष्माभिरेवेदं वस्त्रादि मम दत्तमित्यावेदयंस्तद्- ग्रहणसम्भविनमविनयं क्षमयन्निदमाह - युष्माभिः

* * *

श्रुतशुद्धि - 32

ग्रंथ - सकलार्हस्तोत्रम् - कनककुशलगणिकृतवृत्तिः - भाग - १

संपादक + प्रकाशक - छरेश कुमारीया सं. २०६२

शुद्धि - मुनि श्रीशीलयन्द्रविजयश

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
7	5	लङ्कतम्	लङ्कृतम्
7	12	स्थितिम्	स्थितम्
7	19	स्वश्व	स्वश्व
8	19	परिग्रहम्	परिग्रहम्
10	14	समुति	सुमति
11 ⁴²	25	श्वासौ	श्वासौ
12	23	महा०	माहा०
16	6	कृतानी	कृतानि

⁴² इयमेवाऽशुद्धिरन्यत्राऽप्यस्ति - (पृष्ठम्.पङ्क्तिः) - 12.5, 12.24, 13.7, 13.8, 15.28, 16.21, 17.19

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
16	16	लक्ष्म्यै	लक्ष्म्यै
17	14	मल्लि	मल्लि
17	18	ऽसुरा	ऽसुर
18	19	जाना	जना
20	1	षण्मासीं	षण्मासं?

* * *

श्रुतशुद्धि - 33

ग्रंथ - सकलार्हस्तोत्रम् - गुणविजयकृतार्थप्रकाशवृत्तिः - भाग - २
संपादक + प्रकाशक - छरेश कुमारीया सं. २०६२
शुद्धि - मुनि श्रीशीलयन्द्रविजयश

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
1	16	विशिष्टा	विशिष्ट
1	23	स्वर्गि	स्वर्ग
3	15	अमलान	अम्लान
3	20	व्यतुपत्त्या	व्युत्पत्त्या
4	27	समुति	सुमति
5	6	मत्तां	मतां
5	10	वारुणः	वारुणाः
5	16	रक्ति	रक्त?
6	26	उदबिन्दुः	उदकबिन्दुः
6	27	भगता	भगवता
9	2	समधर्मा	सधर्मा
9	13	तादि त्य	तादित्य

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
9	13	तादि त्य	तादित्य
11	11	नाशनम्:	नाशनः

* * *

≠ श्रुतशुद्धि - 34

ग्रंथ - जीवसमासप्रकरणम् - वृत्तिसहितम्

संपादक - पं. श्रीशीलयन्द्रविजयञ्च गणिवर्य

(डाल - आ. श्रीविजयशीलयन्द्रसूरीश्वरञ्च म.)

प्रकाशक - जैन ग्रंथ प्रकाशन समिति, पंढ्यात, सं. २०५०

शुद्धि - मुनि श्रीकुमुदयन्द्र-गोयमयन्द्रविजयञ्च

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
6	20	मोहनीकर्मो	मोहनीयकर्मो
12	17	१३	१२
13	7	सह्यग्रहः	सङ्ग्रहः
20	7	चलने इति	चलने रतिः
20	15	सहस्साराण य	सहस्साराणय
36	23	त्वया क्व	त्वया क्व(क्व)
43	3	अर्थ	अथ
43	12	दण्डकपाट	दण्डकपाट
43	19	दण्ऽम्	दण्डम्
46	15	भेदानिरूपण	भेदनिरूपण
49	16	क्षयमसम्भूते	क्षयसम्भूते
50	27	परिहाविशुद्धिक	परिहारविशुद्धिक
51	7	सम्भवति	सम्भवन्ति
54	11	हो	होइ

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
54	13	उपरकरण	उपकरण
56	8	तु दुष्पमसुषमा	तु दुष्पम दुष्पमसुषमा
56	16	हैमवतैरण्य	हैमवतहैरण्य
57	21	स्थितमेद्	स्थितमेतद्
58	3	सम्भवत्	सम्भवात्
59	17	सकुन्ततसन्दोह	सकुन्तसन्दोह
60	26	प्रमादौ	प्रमादो
62	8	चतुलेश्या	चतुर्लेश्या
62	9	सङ्ख्येवर्षा	सङ्ख्येयवर्षा
62	25	तेऊ, पम्ह	तेऊपम्ह
64	3	वैडूर्यणि	वैडूर्यमणि
65	11	गम्यते। युक्त्या	गम्यते युक्त्या
67	1	सामग्र्य	सामग्र्य
69	4	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व
71	13	निर्वृत्तमौपशमिकम्, सम्यक्त्व	निर्वृत्तमौपशमिकं सम्यक्त्व
71	19	क्षायिकम्। सम्यक्त्व	क्षायिकं सम्यक्त्व
74	73	प्रस्तुत्व	प्रस्तुत
78	20	समश्रेणि	समश्रेणिं
78	25	सिद्धादीम	सिद्धादीनाम
78	28	नाहारवकाः	नाहारकाः
78	30	निषेधात्। ३.	निषेधात्, इयं च पञ्चसाम- यिकी गतिः कादाचित्कत्वा- दागमे नोक्ता, प्रायेणैकेन्द्रि- याणामपीत्थमनुत्पत्तेरिति।
84	18	मन्तरवेण	मन्तरेण

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
84	24	किमिति? । अस्यैव	किमिति अस्यैव
84	24	न पुनरन्यस्येति।	न पुनरन्यस्येति?
85	11	ग्रन्थप्रपञ्चत्रया	ग्रन्थप्रपञ्चभया
85	22	प्रत्यक्षप्रमाण त	प्रत्यक्षप्रमाणत
88	22	विषये	विषयेषु
89	24	एकास्मिन्ना	एकस्मिन्ना
90	22	भरतचक्रवर्ती	भरतचक्रवर्ती
91	8	प्रत्येकमङ्ख्येय	प्रत्येकमसङ्ख्येय
93	18	स्कन्ध स्वरूपान्	स्कन्धस्वरूपान्
94	16	०त्तरकुरु	०त्तरकुरु
94	17	बालाग्रं	वालाग्रं
95	22	एकमुत्से-धाङ्गुलं	एकमुत्सेधाङ्गुलं
95	23	इत भावः	इति भावः
97	1	प्रमाणाङ्गुलयोजननिष्पन्न	प्रमाणाङ्गुलनिष्पन्न
97	3	मात्रपिण्डोऽ	मात्रपिण्डोऽ
97	19	भवाताम	भवताम
98	8	एतान्मान	एतन्मान
98	14	तदेव	तदेवं
99	17	प्युरिष्टाद्	प्युपरिष्टाद्
104	15	तुल्यां	तुल्यं
104	17	बृद्ध्या	बुद्ध्या
104	24	वर्षकोट्यः	वर्षकोटयः
104	26	समयराशिप्राप्तेः	समयराशिप्राप्तेः
105	6	परिणामं	परिमाणं
106	2	पहियमाणे	पहियमाणे

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
116	9	जीवाः प्रत्येक	जीवाः, प्रत्येक
116	9	भिन्नाः, सर्वे	भिन्नाः सर्वे
118	7	सामान्यम्। प्रायो	सामान्यम् प्रायो
120	5	विशेषतो	विशेषतो
120	20	शब्दरूपं न श्रुतज्ञानं	शब्दरूपं श्रुतज्ञानं शब्दरूपं तु श्रुतज्ञानं (मुद्रिते)
125	5	म इङ्ख्येयाः	मसङ्ख्येयाः
125	6	स्वा शश्रेणिषु	स्वाकाशश्रेणिषु
125	25	मिथ्यादृष्ट यस्ति	मिथ्यादृष्ट्यस्ति
125	27	मिथ्यादृष्ट यः	मिथ्यादृष्टयः
125	28	रज्वायाम	रज्ज्वायाम
126	10	सह्य्येय	सङ्ख्येय
126	15	अह्य्येय	असङ्ख्येय
127	27	प्रतरासह्य्येय	प्रतरासङ्ख्येय
132	13	श्रेसङ्ख्येय	श्रेण्यसङ्ख्येय
133	1	प्रथवर्गमूल	प्रथमवर्गमूल
134	15	देवलोकोषु	देवलोकेषु
136	25	निद्धारित	निर्द्धारित
137	15	प्रामाणभावना	प्रमाणभावना
139	17	बादरपर्याप्तिका	बादरापर्याप्तिका
145	23	भेदद्वयस्स	भेदद्वयस्य
146	16	द्रष्टव्यम्	द्रष्टव्यम्
155	19	नरकपृथिव्योः	नरकपृथिव्यो
162	10	गृङ्न्ते	गृह्यन्ते
162	15	वैचित्र्यादेव	वैचित्र्यादेव

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
164	9	गृङन्ते	गृह्यन्ते
164	19	गृङन्ते	गृह्यन्ते
164	21	यावदुत्पद्यतेः	यावदुत्पद्यते
165	17	ऽभ्यूङ	ऽभ्यूह्य
167	25	ङेते	ह्येते
168	1	बलीन्द्रदेवानां	बलीन्द्रदेवीनां
173	1	देवत्यो	देवगत्यो
174	25	प्रदेशापहोरणा	प्रदेशापहारेण
175	11	विवक्षितं अपरं च। यद्यपि	विवक्षितम्। अपरं च यद्यपि
177	6	रभ्यूङ	रभ्यूह्य
177	7	तर्ङ्मीषां	तर्ह्यमीषां
182	24	पुननरप्य	पुनरप्य
184	6	ङतः	ह्यतः
184	14	स्नायुष्य	स्वायुष्य
186	22	तमितिदि	तमतिदि
186	24	वाभ्यूङ	वाभ्यूह्य
187	21	भ्यूङः	भ्यूह्यः
189	14	कोडिवुहत्त	कोडिपुहत्त
192	10	प्रस्तटे। पल्यो	प्रस्तटे पल्यो
197	17	न्तर्मुहूर्त्ततोऽपर्यवसित	न्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतोऽपर्यवसित
199	12	काययोग भवतीत्यलं	काययोगमनुभूयौदारिकशरीरं प्रतिपद्यत इत्यनया कयाचिद् विवक्षया यदि परं जघन्यतः समयस्थितिकोऽयमाहारक- काययोगो भवतीत्यलं
201	13	योगानाप्येक	योगानामप्येक

श्रुतसंविभाग - १९

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
203	18	पुद्गलक्षणा	पुद्गललक्षणा
204	13	रित्येदभिधित्सुराह-	रित्येतदभिधित्सुराह-
206	21	मिग्रन्ते	म्रियन्ते
207	21	एव	एवं
208	1	यावत् निरन्तरं सिद्धिः सप्तनवतेस्त्वारभ्य	यावत् निरन्तरं सिद्धिः, पञ्च- विंशतेस्त्वारभ्य षण्णवतिं यावत् सिद्ध्यतां त्रीनेव समयान् यावत् निरन्तरं सिद्धिः, सप्तनवतेस्त्वारभ्य
209	9	भवति?, कियन्तं	भवति, कियन्तं
210	18	टिप्पणे नास्ति	(मुद्रिते) उद्बृत्य
211	24	प्रमाणाः। पुद्गल	प्रमाणाः पुद्गल
226	24	दानादिकस्तु	दानादिकास्तु
227	27	॥२३९॥	॥२६१॥
230	22	इहु	इह
235	22	तत्र	यत्र
236	1-6- 23	सह्येय	सङ्ख्येय
238	17	यथासह्येय	यथासङ्ख्येय
239	23	गीर्वाणैरिव	गीर्वाणैरिव

* * *

દાર્શનિક ચિંતન

૩૩૬ વેગનું લક્ષણ

/ મુનિ શ્રીવિમલચન્દ્રસાગરજી

મૂળ તર્કસંગ્રહમાં તેના રચનાકાર અન્નંભટ્ટ ગુણનિરૂપણમાં અંતિમ ગુણરૂપ સંસ્કારનું નિરૂપણ કરતાં લખે છે કે - સંસ્કારઃ ત્રિવિધઃ વેગો ભાવના સ્થિતિસ્થાપકશ્ચેતિ। વેગઃ પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટયમનો(માત્ર)વૃત્તિઃ। અનુભવ-જન્યા સ્મૃતિહેતુર્ભાવના, આત્મમાત્ર-વૃત્તિઃ। અન્યથાકૃતસ્ય પુનસ્તદવસ્થાપા-દકઃ સ્થિતિસ્થાપકઃ, કટાદિપૃથિવીવૃત્તિઃ।

આ ગ્રંથમાં સામાન્ય રીતે ગ્રંથકારની એવી શૈલી રહી છે કે તે હમેશાં પહેલાં તે તે ગુણનું લક્ષણ જણાવે અને ત્યારબાદ તેના આશ્રયોનો નિર્દેશ કરે. જેમ કે અત્રે સંસ્કારના નિરૂપણમાં જ પહેલાં ભાવના અને સ્થિતિસ્થાપક સંસ્કારનાં લક્ષણ અનુભવજન્યા સ્મૃતિ-હેતુર્ભાવના તથા અન્યથાકૃતસ્ય પુનસ્તદવસ્થાપા-દકઃ સ્થિતિસ્થાપકઃ એમ જણાવીને પછી તે બેના આશ્રયોનો આત્મમાત્રવૃત્તિઃ અને કટાદિપૃથિવીવૃત્તિઃ એમ નિર્દેશ થયો છે.

તો સ્વાભાવિક રીતે જિજ્ઞાસા થાય કે જ્યારે વેગનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે શા માટે ગ્રંથકારે તેનું લક્ષણ જણાવ્યા વિના જ તેના આશ્રયોનો નિર્દેશ કર્યો? આ ગ્રંથ પર વૃત્તિ રચનારા પંડિતોએ પણ તદાશ્રયમાહ - પૃથિવ્યાદીતિ એમ કહીને પોતપોતાની રીતે વેગનાં વિભિન્ન લક્ષણો જણાવ્યાં છે -

ચંદ્રજસિંહની તર્કસંગ્રહ પરની પ્રસિદ્ધ પદકૃત્ય વૃત્તિમાં દ્વિતીયાદિ-પતનાસમવાયિકારણં વેગઃ આવું લક્ષણ બતાવ્યું છે. આનો અર્થ એવો થાય છે કે - કોઈ પણ વસ્તુ નીચે પડે ત્યારે તેના પહેલા પતનનું અસમવાયી કારણ ગુરુત્વ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

હોય. ત્યાર પછીનાં પતનોનું અસમવાયી કારણ બનનારો ગુણ વેગ કહેવાય છે. શ્રીકૃષ્ણધૂર્જટિદીક્ષિતે પણ સિદ્ધાંતચંદ્રોદયમાં આવું જ લક્ષણ બનાવ્યું છે.

મેકુશાસ્ત્રી ગોડબોલેજીએ તર્કસંગ્રહ પરની વાક્યવૃત્તિ ટીકામાં ક્રિયા-જન્યત્વે સતિ ક્રિયાજનકત્વમ્ આવું લક્ષણ જણાવ્યું છે. અર્થ - જે ગુણ ક્રિયાથી જન્ય હોય અને ક્રિયાનો જનક પણ હોય તે વેગ કહેવાય છે.

અન્ય ગ્રંથો પ્રમાણે વેગનાં લક્ષણ જોઈએ તો -

સુખદયાલુ શાસ્ત્રીજીએ લક્ષણાવલિમાં - તીક્ષ્ણગતિજનકગુણત્વમ્ એવું લક્ષણ દેખાડ્યું છે.

કોઈ સાહિત્યિક ગ્રંથની ટીકામાં વેગનો ન્યાયપરક અર્થ કરતાં કર્મજઃ સંસ્કારઃ આવું લક્ષણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ લક્ષણની સ્થિતિસ્થાપક ગુણમાં અતિવ્યાપ્તિ થવાની પણ આપત્તિ નથી, કેમકે, સ્થિતિસ્થાપક ગુણ કર્મથી જન્ય નથી હોતો, પરંતુ કર્મનો જનક હોય છે.

દ્વિતીયાદિપતનાસમવાયિકારણં વેગઃ વેગનું આવું લક્ષણ કરીએ તો, માત્ર પડતી વસ્તુમાં જ વેગ છે એમ જણાતું હોવાથી ‘ગાડી વેગથી જાય છે’ આવા લોકવ્યવહારોમાં જે વેગનો ઉલ્લેખ થતો હોય છે, તેમાં આ લક્ષણ અવ્યાપ્ત થવાની આપત્તિ આવી શકે છે. પરંતુ આ આપત્તિના નિવારણ માટે અત્રે પતન માં જે પત્ ધાતુ છે, તેનો માત્ર ‘પડવું’ અર્થ ન કરતાં, જો પત્તું ગતૌ એવા સિદ્ધહેમધાતુપાઠ પ્રમાણે ગતિ અર્થ કરીએ તો, ગાડી વગેરેના વેગમાં પણ આ લક્ષણનો સંભવ દર્શાવી શકાય છે. પરંતુ આ રીતે આ લક્ષણ સંશયિત અર્થ આપતું હોવાથી, લોગાક્ષિભાસ્કરે પ્રમાણાદિપદાર્થપ્રકાશિકામાં દ્વિતીયાદિક્રિયાહેતુઃ આવું લક્ષણ દર્શાવ્યું છે.

જે કે આ રીતે વેગનાં લક્ષણો દર્શાવ્યા પછી પણ મૂળ તર્કસંગ્રહમાં વેગનું લક્ષણ ન દર્શાવ્યું હોવાની ન્યૂનતાને નિવારી શકાતી નથી. આથી તર્કસંગ્રહના

કેટલાક વૃત્તિકારોએ તર્કસંગ્રહના શબ્દોમાંથી જ વેગનું લક્ષણ તારવીને આ ન્યૂનતાને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમકે -

પટ્ટાભિરામ શાસ્ત્રીની તર્કસંગ્રહ પરની નિરુક્તિ ટીકામાં કહેવાયું છે કે - વેગં લક્ષયતિ - વેગ इति। पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिरित्यत्र पृथिव्यादि-चतुष्टयवृत्तिर्मनोवृत्तिश्च इति पाठे तत्राऽऽद्यं वेगस्य स्वरूपकथनं, मनोवृत्तिरिति लक्षणम्। मनसि वर्तते इति मनोवृत्तिः। निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः। मनोनिरूपितवृत्तिताश्रय इत्यर्थः। तत्त्वं वेगस्य लक्षणम्। आ रीते पाठांतरना सહारे वेगनुं स्वરूप અને લક્ષણ - ઉભય પ્રતિપાદિત થવાનું જણાવીને મૂળની ન્યૂનતા નિવારવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

દાખલા તરીકે, આ જ તર્કસંગ્રહ-ગત અત્યન્તાભાવના નિરૂપણમાં ત્રૈકાલિક-સંસર્ગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ આવો પાઠ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત છે. પરંતુ, અત્રે મેં પોતે ન્યાયબોધિની તથા દીપિકા સહિત ગંગા ટીકાવાળા તર્કસંગ્રહના જૂના પુસ્તકમાં ત્રૈકાલિકઃ સંસર્ગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ આવો પાઠાંતર જોયો છે. આ પાઠાંતર પ્રમાણે જોઈએ તો, ત્રૈકાલિકઃ ને સ્વરૂપકથન તરીકે, અને સંસર્ગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ ને અત્યન્તાભાવના લક્ષણ તરીકે સમજી શકાય છે.

તેવી જ રીતે અત્રે પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટયમનોવૃત્તિઃ ને સ્થાને પૃથિવ્યાદિ-ચતુષ્ટયવૃત્તિર્મનોવૃત્તિશ્ચ આ પાઠાંતરને પ્રામાણિક માનીને ચાલીએ તો ઉપરોક્ત ન્યૂનતા દૂર થઈ શકે છે.

જો કે દ્વન્દ્વાન્તે શ્રૂયમાણં પદં પ્રત્યેકમભિસમ્બદ્ધયતે આ ન્યાયના દૃષ્ટિકોણથી વિચારીએ તો પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટયમનોવૃત્તિઃ આ પાઠમાંથી પણ પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટયવૃત્તિશ્ચ મનોવૃત્તિશ્ચ એમ બે સ્વતંત્ર પદો તારવી શકાય તેમ છે. કદાચ આવા કોઈ તાત્પર્યને મનમાં રાખીને જ ગ્રંથકારે પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટય અને મનનો પૃથક્ પૃથક્ ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ લાગે છે. અન્યથા ફક્ત મૂર્તમાત્રવૃત્તિઃ

લખત તો પણ પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટયમનોવૃત્તિઃ એવો આશય સમજાઈ જવાનો હતો. તો ગ્રંથકાર શા માટે ગ્રંથગૌરવનો દોષ કરત? એટલે સમજાય છે કે ગ્રંથકારનું તાત્પર્ય પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટયવૃત્તિઃ ને સ્વરૂપાખ્યાન અને મનોવૃત્તિઃ ને લક્ષણ ગણવા તરફ જ છે.

અત્રે મનોવૃત્તિઃ એવા લક્ષણનો વિસ્તૃત અર્થ તો મનોનિરૂપિત-વૃત્તિતાશ્રયત્વં વેગસ્ય લક્ષણમ્ એવો થશે. અર્થ - મનમાં રહેલી જે અધિકરણતા, તેનાથી નિરૂપિત થતી જે આધિયતા, તેનો જે આશ્રય બને તે વેગ.

અત્રે કોઈને પ્રશ્ન થઈ શકે કે વેગનું લક્ષણ મનોવૃત્તિઃ એટલું જ શા માટે કરવામાં આવે છે? પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટય ને શા માટે લક્ષણ અંતર્ગત સમજવામાં નથી આવતું? તો આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા કુરુઘણિટશ્રીરામશાસ્ત્રીજી તર્કસંગ્રહ પરની સર્વસ્વ ટીકામાં લખે છે કે - વેગં લક્ષ્યતિ - પૃથિવ્યાદીતિ। એતદ્વાક્યં સ્વરૂપકીર્તનપરમ્। લક્ષણં તુ મનોવૃત્તિત્વમેવ, (લક્ષણે) પૃથિવ્યા-દિપ્રવેશે પ્રયોજનાભાવાત્।

આનું તાત્પર્ય એવું થશે કે - લાઘવ એ લક્ષણનો અનિવાર્ય ગુણ હોવાથી, જો મનોવૃત્તિત્વ આટલું લક્ષણ જ બનાવી દેવાથી, અને તેને ચોક્કસ ધર્મ અને સંબંધથી નિયંત્રિત કરી દેવાથી કામ ચાલી જતું હોય તો, કોઈ આપત્તિ ન આવતી હોય તો, લક્ષણમાં પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટય ને મુકવાની જરૂર રહેતી નથી. વળી, ભલે આ રીતે પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટય નો લક્ષણમાં પ્રવેશ ન થતો હોય, એ સ્વરૂપવિશેષણ રૂપ બનવાથી લક્ષ્યરૂપ વેગમાં તો રહે જ છે. અર્થાત્ લક્ષ્યરૂપ જે વેગપદાર્થ છે, તેમાં લક્ષણરૂપ મનોવૃત્તિત્વ અને સ્વરૂપવિશેષણરૂપ પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટયવૃત્તિત્વ બંને રહે છે.

વેગના મનોવૃત્તિત્વ એ લક્ષણને સર્વસ્વ ટીકામાં આ રીતે પરિષ્કૃત કરવામાં આવ્યું છે - ન ચ મૂર્તાનાં દિગુપાધિત્વમિતિ ન્યાયેન મૂર્તેષુ

દિક્કૃતવિશેષણતાસમ્બન્ધેન સર્વસ્યાઽપિ પ્રપञ्चस्य सत्त्वेन, मनोनिरूपित-
निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमादाय घटादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्,
मनोनिरूपितवृत्तितायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात्।
तेन सम्बन्धेन मनसि घटादीनामभावाद् नाऽतिव्याप्तिः। न च क्रिया-
संयोगादौ मनोनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वादतिव्याप्ति-
रिति वाच्यम्, संस्कारत्वस्याऽपि निवेशनीयत्वात्, क्रियादौ संस्कारत्वा-
भावाद् नाऽतिव्याप्तिः। એટલે લક્ષણનું અંતિમ પરિષ્કૃત સ્વરૂપ આવું થશે -
મનોનિરૂપિતસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાશ્રયત્વે સતિ સંસ્કારત્વં વેગ-
સ્ય લક્ષણમ્।

વાક્યવૃત્તિ ટીકામાં તો પૃથિવ્યાદિચતુષ્ઠયમનોમાત્રવૃત્તિતાવચ્છેદક-
સંસ્કારવિભાજકોપાધિમત્ત્વં આવું લક્ષણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આનો અર્થ
એવો થશે કે - જે ધર્મ પૃથિવ્યાદિચતુષ્ઠય અને મન - માત્ર આટલામાં જ રહેનાર
પદાર્થનો અવરજેદક અને તથા સંસ્કારની વિભાજક એવી જાતિસ્વરૂપ પણ હોય
તે ધર્મ એટલે વેગત્વ અને તે વાળા હોવું તે વેગનું લક્ષણ બનશે.

વિશ્વનાથ પંચાનન ભટ્ટાચાર્યે કારિકાવલીમાં વેગનું લક્ષણ આમ દર્શાવ્યું
છે - મૂર્તમાત્રે તુ વેગઃ સ્યાત્ કર્મજો વેગજઃ ક્વચિત્। (૧૭૮) આનું પરિષ્કૃત
સ્વરૂપ આમ થશે - મૂર્તમાત્રવૃત્તિતાશ્રયત્વે સતિ સંસ્કારત્વમ્.

કેશવમિશ્રે પણ પોતાના તર્કભાષા નામના ગ્રંથમાં આ જ લક્ષણને
સમર્થન આપ્યું છે.

એક ધ્યાનપાત્ર વાત - ઉપરનાં તમામ લક્ષણો વ્યાવર્તક લક્ષણો છે. પરંતુ
અન્નંભટ્ટે તર્કસંગ્રહ પરની સ્વોપજ્ઞ દીપિકા વૃત્તિમાં અને લોગાશિભાસ્કરે
તર્કકૌમુદીમાં વેગનું વેગત્વ-જાતિમત્ત્વમ્ એવું વ્યાવહારિક લક્ષણ જ દર્શાવ્યું છે.
આ લક્ષણમાં જો કે અન્યોન્યાશ્રય વગેરે દોષો આવે જ છે, પરંતુ વ્યાવહારિક
લક્ષણમાં તે દોષરૂપ ગણાતા નથી.

* * *

અમે વાંચ્યું, તમે પણ વાંચશો?

▲ 8. The System of Indian Philosophy

✍ **Muni Muktimandan Vijay**

Author - Shri Virchand Raghavji Gandhi

Editor – Dr. K. K. Dixit

Publisher – Shri Mahavir Jain Vidyalaya

Publication Year – 1970 Pages – 154

‘The System of Indian Philosophy’ contains lectures on various Indian philosophies delivered abroad by Shri Virchand Raghavji Gandhi, a young man of 29, when he was on his journey to attend the World Religious Conference held in Chicago, USA in 1893 A.D. On being invited to represent Jain religion at the conference, Venerable Vijayanandsuri (Aatmaramji Maharaj) selected the author to attend the conference and gave him intensive training for 6 months. The author, as a representative, accomplished the task assigned to him so effectively that he was awarded a Silver medal by convenors and scholars at the conference.

A Barrister of Law by profession, the author, on behalf of Anandji Kalyanji firm played an important role to get Poll tax abolished which was levied on pilgrims of Palitana. At Mt. Sametshikar, he was successful to get the factory (engaged in extracting pig’s fat) closed down through a legal fight. He had command over 14 languages including Gujarati, Hindi, Bengali, English, French and Sanskrit.

In his lectures he covered 8 Indian philosophies. A glimpse of his observations, comparative analysis and findings are as follows:

The Sankhya Philosophy:

The *Sankhya* Philosophy together with *Yoga*, *Nyaya*, *Vaisheshika*, *Mimansa* and *Vedanta* philosophies nominally accept the Veda as its guide. According to *Kapila*, a prompeter of the *Sankhya* Philosophy, *Prakriti* (properties of matter) and *Purusha* (Intelligence of consciousness) account for the whole of phenomena of the Universe. The *Prakriti* is a state of equipose of *Sattva* (goodness), *Rajas* (activity) and *Tamas* (darkness). On account of the disturbance of this state of equilibrium, the whole world comes out. As a result, 23 elements directly or indirectly get produced from the *Prakriti*. The author has explained 25 elements including *Prakriti* and *Purusha*. The author speaks about threefold miseries, the means of nature of *Moksha*. According to *Kapila*, knowledge is the sole means of liberation, i.e. discrimination between soul and non-soul. The author has also mentioned how this philosophy refutes the theory of illusionary appearance of the *Vedanta*. The author concluded this with 3 points of criticism.

The Yoga Philosophy:

This philosophy has been put forward by *Patanjali* in his *Yoga Sutras*. This philosophy slightly differs from the philosophy of the *Sankhya*, as far as the theoretical questions are concerned. However, the highly practical character of rules of acquiring eternal bliss and knowledge differentiates this from the *Sankhya* philosophy. A *Yoga* philosopher aims at developing the capacity to concentrate his mind on a subject to the exclusion of every-thing else and ultimately to concentrate on nothing. Thus, *chitta-vritti-nirodh* (the suppression

of transformation of mind) leads to the realisation of self. The author has also explained the 8 stages (*Ashtaanga*) of Yoga. He ends this by speaking about the nature of *kaivalya* and means to achieve it.

The Nyaya and the Vaishashika Philosophies:

The author considers the *Vaisheshika*, system of *Kanad* as a complement to the *Nyaya*, a system of *Gautama*. The *Nyaya* does not aim at the demonstration of the Universe. It only mentions the subject/object to be known and teaches a method of investigation. Following that method the *Vaisheshika* actually tries to investigate into the nature of the Universe. According to *Gautama*, the knowledge of 16 topics leads to *Moksha*. According to *Kanad*, the Universe is made up of 6 categories. The author has explained those 16 topics and 6 categories. Both the systems believe that when the soul acquires right knowledge of things, all the miseries vanish and the supreme bliss follows.

The Mimansa and the Vedanta Philosophies:

According to the author, the *Jaimini's* system of the *Mimansa* cannot be really called a philosophy. It is rather a system of ritualism. It considers the ritualistic portion (work portion) of the *Veda*. It does not concern itself with the investigation into the nature of soul, mind, matter etc. On the other hand, the *Vedanta* philosophy is based on the *Upanishad* portion (knowledge portion) of *Veda*. To get familiar with the subject, the author has quoted a long passage from the famous *Chhandogya Upanishad* pertaining to the dialogues between *Uddalaka Aruni* and his son *Svetketu*. The 2 chief supporters of *Vedanta* philosophy are – *Shankara*, an advocate of *Advaita Vedanta*

and *Ramanuj*, an advocate of *Vishishta Advaita Vedanta*. The author has carefully analysed the respective philosophical stand points with respect to the nature of *Brahma*, *Maya*, *Jagat*, Bondage and *Moksha*, devoting relatively greater attention to the former as *Shankara's* views are mostly considered to be true. According to the *Shankara*, what-ever is, is in reality one. There truly exists only one universal being which is called *Brahma* (the highest self). The *Brahma* is associated with the certain power called *Maya* or *Avidya*. This power can neither be called being nor can be called non-being. It is in-fact a principle of illusion, the undefinable cause due to which an unreal material world exists. With the help of the knowledge gained from the *Veda*, one can altogether withdraw himself from the influence of *Maya* and asserts himself in its true nature which is nothing else but, the absolute highest *Brahma*.

Buddhism:

The author starts this philosophy by providing a summarised narration of *Gautama Buddha's* life story, a promoter of Buddhism. While explaining this philosophy, the author confines himself to Southern Buddhism, a branch of *Hinyan* Buddhism. In this philosophy much attention has been devoted to the ethico religious problems and comparatively little to the metaphysical ones. The author briefly explains about three *Pitaka* viz. The *Sutta Pitaka*, *Vinaya Pitaka* and *Abhidhamma Pitaka*. He speaks about the four fold noble truths, seven jewels of Buddhist law, Law of *Karma*, the Doctrine of Five *Skandha* and the Buddhist notion of *Nirvana*. *Gautam's* religion was a perfect agnosticism which did not and could not look beyond *Nirvana*. This philosophy adhered to the theory of transmigration

without accepting the theory of Soul. He also tells about the early forms of the Buddhist worship and the history of Buddhism after Buddha.

Jainism:

Lastly, the author takes up the *Jaina* system of philosophy, a system he himself espouses. He enumerates the four questions which according to him are considered as basic to all philosophical investigation viz.

- (1) What is the nature of the Universe?
- (2) What is the nature of God?
- (3) What is the nature and destiny of Soul?
- (4) What are the laws of Soul's life?

With respect to Jainism, the author provides answers which are worthy of serious considerations. Those answers give an illustration of the author's inexhaustible capacity which makes the *Jaina* philosophy also comprehensible to a non-*jaina* audience.

These four questions by the author clearly proves that his understanding of what constitutes a philosophical investigation was truly all comprehensive. He explains as to what a particular system would have to say on a specific problem. His lectures reveal his deep understanding and extensive study of the subject. An important aspect of these lectures is that they did not deal in criticism of other philosophies or religions. It simply provides an overall picture of the Indian culture.

These lectures were carefully edited by Dr. K. K. Dixit, a sincere researcher of Indian and Western philosophies. He has given his noteworthy remarks on these lectures after placing himself in the

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

position of the author. Wherever it is necessary, he has given references to respective scriptures and has elaborated abstruse terminologies in footnote.

This book would be helpful to get an in-depth knowledge about each of these systems and to understand how each particular system differs from Jainism. If someone wants to study about the core Indian culture or to learn about subjects like *Shad-darshan-Samuchchaya* or *Syadvad-manjari*, this book sincerely serves as an important tool.

The author passed away in 1901 at the young age of just 37 years. With his contribution to society as a Jain *Shravak*, he could be a perfect role model for today's *Jaina* youth.

* * *

▲ ૯. જ્ઞાનસારનું તત્ત્વદર્શન

／ મુનિ શ્રીત્યાગમંડનવિજયજી

લેખિકા - ડૉ. શ્રી માલતીબહેન શાહ

પ્રકાશક - શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય શિક્ષણનિધિ - અમદાવાદ, ઈ. ૨૦૦૦

પૃષ્ઠ - ૧૮૦

ડૉ. માલતીબેન વરિષ્ઠ સાહિત્યકાર તથા સમાજચિંતક સદ્ગત શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈનાં સુપુત્રી છે. તેઓ પોતાના પિતાશ્રીએ આવેળેલા *શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીનો ઈતિહાસ* (ભાગ - ૧-૨) માં તેમના મદદનીશ તરીકે રહીને ઈતિહાસ અને સંશોધનકાર્યની ઊંડી તાલીમ પામ્યાં છે. તેમણે પોતાના પીએચ.ડી.ના વિષય તરીકે '*ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી કૃત જ્ઞાનસાર* : એક

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

સમીક્ષાત્મક અધ્યયન' ને પસંદ કર્યો હતો. એ મહાનિબંધ પુસ્તકાકારે 'જ્ઞાનસારનું તત્ત્વદર્શન' એ નામે પ્રગટ થયો છે.

જ્ઞાનસાર એ બહુ જ ઓછા કાળજયી ગ્રંથો પૈકીનો એક ગ્રંથ છે. ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે તેમાં અનુભવથી નીપજેલું સત્ય રજૂ કર્યું છે. આ ગ્રંથની મહત્તાથી પ્રાયઃ સૌ કોઈ સુપેરે અવગત હોય જ. આ રચનાનાં ભાવાનુવાદ અને વિવેચનને સંબંધિત અનેક પુસ્તકો પ્રકાશિત પણ થયાં છે. પરંતુ આ પુસ્તક તે બધામાં નોખી ભાત પાડે છે. લેખિકાએ પોતે સ્વીકારેલા વિષયના ઊંડાણમાં જવાની તથા વ્યાપકતાથી સમજાવવાની જે તત્પરતા દેખાડી છે તેણે જ આ પુસ્તકની મૂલ્યવત્તાને વધારી છે.

ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે જ્ઞાનસારમાં સતના શિખર પરથી ચિતને અને ચિતના શિખર પરથી સતને નીરખવાનો આનંદ કેમ મેળવવો તેના માર્ગ ખોલી આપે છે. પરંતુ તેમની અભિવ્યક્તિઓને સમજવાની અમુક કેડીઓ આ પુસ્તકમાં સારી રીતે ખુલ્લી થઈ છે.

આ મહાનિબંધનું બે ખંડોમાં વિભાજન થયું છે, જેમાં પૂર્વભૂમિકારૂપ પ્રથમ ખંડમાં ચાર પ્રકરણો છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકરણ છે - 'જૈન દર્શન : પરંપરા અને વિકાસ'. તેમાં પ્રારંભમાં લેખિકાએ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની અમુક મહત્ત્વપૂર્ણ લાક્ષણિકતાઓ પર મનનીય ચિંતન રજૂ કર્યું છે. ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રના દાર્શનિક વિચારોને રોજ-બ-રોજના જીવન સાથે વાણી લેવાના પ્રયાસરૂપે પ્રચલિત બનેલા કેટલાક ધર્મો ભારતીય સમાજજીવનમાં સદીઓથી ટકી રહ્યા છે. પણ પાશ્ચાત્ય વિચારપરંપરામાં કોઈ વિચારપરંપરા સદીઓ સુધી લંબાઈ નથી - આ વાત અહીં વ્યવસ્થિતરૂપે રજૂ થઈ છે, જેનાથી વાચકના મનમાં ભારતના પ્રતિભાવાન દાર્શનિક વારસા માટે ગૌરવની લાગણી જન્મે છે.

વીરનિર્વાણથી શરૂ કરીને લગભગ પંદરમી સદી સુધીના કાળને ‘આગમ-યુગ’ અને ‘તર્કયુગ’ એમ બે વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરીને તે વર્ગીકરણની યથાર્થતા લેખિકાએ વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરી છે. દાર્શનિક વિચારોને વ્યક્ત કરવાની એક ચોક્કસાઈ ભરેલી પ્રાણાલી એટલે નવ્યન્યાય. જૈન દર્શનના વિવિધ વિષયોને આ નવ્યન્યાયની શૈલીમાં રજૂ કરવાનો સમર્થ પ્રયત્ન એકલપંડે ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે કર્યો હતો તે ઘટના અહીં સમુચિત સ્વરૂપે મુકાઈ છે, જેનાથી ભાવકના ચિત્તમાં ઉપાધ્યાયજી ભગવંત પ્રત્યે અદકેરો આદરભાવ સહજતાથી જન્મે છે.

પ્રથમ ખંડના બીજા પ્રકરણમાં ઉપાધ્યાયજી ભગવંતનાં સમગ્ર જીવન અને વાઙ્મયને સંક્ષેપમાં આવરી લેવાનો પ્રયાસ થયો છે. તેમની અતિમહત્ત્વપૂર્ણ કૃતિઓમાંથી કેટલીક કૃતિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રકરણમાં પ્રસ્તુત છે. ઉપાધ્યાયજી ભગવંતના સમગ્ર સર્જનકાર્યનું વિહંગાવલોકન કરવા માટે આ પ્રકરણ ચોક્કસ ઉપયોગી બને છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં મૂળ વિષયની ચર્ચા શરૂ થાય છે. જ્ઞાનસારની રચના પાછળનો હેતુ કયો હોઈ શકે તે અંગે લેખિકા કહે છે કે, ‘જીવનના અંતિમ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે જે સાધક પોતાના સાધનામાર્ગમાં આગળ વધવા ઇચ્છે છે, તેને જીવનમાં ડગલે ને પગલે માર્ગદર્શન મળી શકે તેવા સાધનામાર્ગના નિરૂપણ માટે આ ગ્રંથ છે.’ જ્ઞાનસારની શૈલીવિષયક ચિંતન પણ અત્રે રસાત્મક રીતે આલેખાયું છે. લેખિકાએ જ્ઞાનસારની શૈલીને પ્રસન્નગમ્ભીરપદા તરીકે વર્ણવી છે. આ ગ્રંથમાં ગહન તાત્ત્વિક બાબતોની છણાવટ અનેકાનેક કવિસુલભ કલ્પનાઓ, કાવ્યાલંકારો અને લૌકિક દૃષ્ટાંતો સાથે કરવામાં આવી છે. માટે આ ગ્રંથની નિરૂપણશૈલીને યથાર્થ બિરૂદ જ આપવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાનસારના ૩૨ અષ્ટકોને સાધનાપથના ચોક્કસ નકશા તરીકે મુલવવા માટે પણ અહીં સુંદર ચિંતન થયું છે. અત્યારના જીવનમાં પ્રિ-પ્લાનિંગ મુજબ જ કોઈપણ મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય થતું હોય છે. જ્ઞાનસારમા અમુક અષ્ટકો મોક્ષના પ્રિ-

પ્લાનિંગ માટેના તે તે ગુણો કેળવવા માટે માર્ગદર્શક છે અને અમુક અષ્ટકો મોક્ષના ધોરીમાર્ગ પર કેવી રીતે ચાલવું તે અંગે માર્ગદર્શન આપવારૂપ છે - આ વાત અહીં પ્રદૂધતિસર નિરૂપિત થઈ છે.

કાર્ય-કારણભાવની શૃંખલાથી દરેક અષ્ટકો એકબીજા સાથે કેવી રીતે સંકળાયેલ છે તેનું નિરૂપણ પણ તાર્કિક રીતે થયું છે.

જ્ઞાનસારની તાત્ત્વિક વિચારસરણિને સમજવા માટે જૈન દર્શનના કેટલાક પાયાના સિદ્ધાંતો અને પારિભાષિક શબ્દોના અર્થોનો પ્રારંભિક ખ્યાલ મેળવવો અત્યંત જરૂરી છે. તેથી નવ તત્ત્વોને સમજાવતું ટૂંકું પણ મુદ્દાસર નિરૂપણ ચોથા પ્રકરણમાં થયું છે. જેથી પારિભાષિક શબ્દોના અર્થો અને પ્રાથમિક સિદ્ધાંતોના જ્ઞાનના અભાવને લીધે કોઈક સાધક જૈન ધર્મની ગીતારૂપ આ ગ્રંથના સાધનામાર્ગથી વંચિત ન રહી જાય.

જ્ઞાનસારના પુસ્તકમાં નવ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવાનો લેખિકાનો નિર્ણય દર્શાવે છે કે, વિષયનિરૂપણમાં ઉપયોગી તત્ત્વો કે પદાર્થો તે જ પુસ્તકમાં હોય તો વિષયના હાર્દને વધુ સારી રીતે સમજી શકાય છે આવી એક પણ મહત્ત્વપૂર્ણ વાત લેખિકાના ધ્યાનમાંથી બહાર છટકી ગઈ નથી.

*

‘જ્ઞાનસાર : વિશ્લેષણ અને મૂલ્યાંકન’ એ આ મહાનિબંધનો દ્વિતીય ખંડ છે. આ ખંડમાં જ્ઞાનસારમાં અત્ર તત્ર વેરાયેલા એક જ તત્ત્વને સંબંધિત શ્લોકોને સંકલિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જીવ, કર્મ, સાધનામાર્ગ જેવા વિષયોને કેંદ્રમાં રાખીને સમગ્ર ગ્રંથના શ્લોકોને વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા છે. અનુપ્રેક્ષા અર્થે જ્ઞાનસારનાં વિવિધ ચિંતનબિંદુઓને સમજવા માટે આવું વર્ગીકરણ કેટલું ઉપયોગી બની રહે છે તે તો અત્રે જોયા પછી જ સમજાય તેમ છે. આવી વાતો જ આ વિવેચનને અન્ય વિવેચનોથી વધુ ગરિમા અને ઉપાદેયતા સંપ્રાપ્ત કરાવી આપે છે.

બીજા પ્રકરણમાં કર્મ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનસારના અલગ-અલગ અષ્ટકોમાં ફેલાયેલી કર્મસંબંધી હકીકતો એકસાથે નિરૂપિત થવાથી વાચકની કર્મસંબંધી સમજણ ખાસી વિશદ બને તેમ છે.

આ ખંડનું ત્રીજું પ્રકરણ ‘સંસારનું સ્વરૂપ અને દોષનિવારણ’ છે. સાધનાપથ આગળ વધવા માટે સજ્જ થયેલા સાધકને સૌથી વધુ કનડી શકે તેવા દોષો છે : મોહ, મૂર્છા, આત્મપ્રશંસા, સ્પૃહા, ભય, અસ્થિરતા વગેરે. આ એક એક દોષો વિષેના તમામ શ્લોકોનો સંકલિત ભાવાર્થ અહીં એકસાથે રજૂ થયો છે. જેમકે, સ્પૃહા દોષની વ્યાખ્યા, તેની સરખામણીરૂપ ઉદાહરણો, તેમાંથી બચવાના ઉપાયો વગેરે તમામ માહિતી શ્લોક - ૧.૪, ૭.૬, ૧૨.૩, ૧૨.૪, ૧૨.૫ વગેરેના આધારે સંકલિત થઈ છે. સ્વાભાવિક છે કે તે તે દોષને સંપૂર્ણ રીતે જાણીને તેમાંથી બચવાના ઉપાયોની માહિતી એકસાથે ઉપલબ્ધ હોય તો સાધક આત્માને ઘણી સરળતા થઈ પડે.

દોષોના દૂરીકરણ પછી ગુણોનું પ્રગટીકરણ થાય છે. માટે ચોથું પ્રકરણ છે - ‘સાધક અને સાધનામાર્ગ’. આ પ્રકરણમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેની લાયકાત, સાધકના ગુણો અને સાધનામાર્ગ - એમ ત્રણ વિભાગમાં શ્લોકોનું વર્ગીકરણ થયું છે. આના આધારે વિચારતા સાધકને પોતાની સાંપ્રત ભૂમિકાનું આકલન કરવામાં તેમજ પ્રગતિ કરવામાં માર્ગદર્શન મળી રહે તેમ છે. વાચકના મનમાં જ્ઞાનસાર માટે સ્પષ્ટ રીતે પથદર્શક ગ્રંથ તરીકેની છાપ ઉપસાવવામાં લેખિકાએ ઘણો બૌદ્ધિક પરિશ્રમ કર્યો છે આવો અનુભવ પુસ્તકમાંથી પસાર થતાં સહજ રીતે જ થાય છે.

ઉપાધ્યાયજી ભગવંતનો જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ હતો એ તો સુવિદિત છે જ. પરંતુ પ્રસ્તુત ખંડના પાંચમા પ્રકરણ ‘પ્રાચીન જૈન અને જૈનેતર ગ્રંથોનો જ્ઞાનસાર પર પ્રભાવ’ દ્વારા ઉપાધ્યાયજી ભગવંતની જ્ઞાનસંપદાનો પરિચય વાચકના ચિત્ત પર અમીટ છાપ મુકવા માટે સક્ષમ છે.

સ્વાનુભૂતિને જ્યારે શાસ્ત્રાધાર મળે ત્યારે તેનું મૂલ્ય અદ્ધકરું થાય તે સ્વાભાવિક છે. જ્ઞાનસારની આ રીતે મૂલવણી કરીને ભાવકના મનમાં તેની ઉપાદેયતા વધારવાનો ઉમદા પ્રયત્ન અહીં થયો છે.

જ્ઞાનસારમાં ઝીલાયેલા પ્રાચીન સંદર્ભોને લેખિકાએ ચાર ભાગમાં વર્ગીકૃત કર્યા છે - ૧. આગમ સાહિત્ય ૨. આગમેતર જૈન સાહિત્ય ૩. જૈનેતર સાહિત્ય ૪. લોકસાહિત્ય.

આગમ સાહિત્યમાં શ્રીભગવતીસૂત્રમાં સચ્ચિદાનંદમાં મગ્ન સાધકની તેજોલેશ્યાની અભિવૃદ્ધિ કેવી હોય છે તેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. આ વાતનો સીધો સંદર્ભ મગ્નતાષ્ટકમાં ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે આપ્યો છે. આ ઉપરાંત, શ્રીઆચારંગસૂત્ર, શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્ર, શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય વગેરે આગમોના સંદર્ભોની પણ અત્રે વ્યવસ્થિત નોંધ થઈ છે.

આગમેતર જૈન સાહિત્યમાં સૌથી વધુ ઉલ્લેખો શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજના ગ્રંથોના સાંપડે છે. તે ઉપરાંત વાચક શ્રીઉમાસ્વાતિજી કૃત શ્રીપ્રશમરતિ-પ્રકરણ અને શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રની અસર પણ જ્ઞાનસાર પર પડેલી છે. જેમકે, શ્રીપ્રશમરતિ-પ્રકરણના શ્લોક - ૨૫૬-૭ માં જે અનાસક્તિની વાત રજૂ થઈ છે, તે જ વાત જ્ઞાનસાર - ૧૨.૧ માં જોવા મળે છે.

ઉપાધ્યાયજી ભગવંતની અન્યમતસહિષ્ણુતાના કારણે કુંદકુંદાચાર્યનાં સમયસાર, પ્રવચનસાર વગેરે પ્રકરણોની પણ અમુક સ્વીકરણીય વાતો અહીં તટસ્થપણે સ્વીકારાઈ છે.

જૈનેતર સાહિત્યમાંથી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, મહર્ષિ પતંજલિ કૃત યોગસૂત્ર, વિવિધ ઉપનિષદ્-આ બધાની વિચારણાઓનો પણ જ્ઞાનસારમાં જૈન-મતાનુસાર કેવી રીતે પડઘો ઝીલાયો છે તેનું પણ તુલનાત્મક વિવરણ લેખિકાએ કર્યું છે.

ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે જ્ઞાનસારમાં જે નાની નાની લોકોક્તિઓ દ્વારા પોતાની વાતને રસાળ બનાવી છે તેનો સંગ્રહ પણ લોકોક્તિઓ સાથે અહીં થયો છે. જેમકે, આચાર: કુલમાખ્યાતિ આ લોકોક્તિને ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે ધ્યાતિં જાતિગુણાત્ સ્વસ્ય પ્રાદુષ્કુર્યાન્ ન નિ:સ્પૃહ: (૧૨.૬) માં રજૂ કરી છે.

આમ, ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીએ Verified truth તરીકે પોતાની અનુભૂતિઓને કેવો ઓપ આપ્યો છે તે સમજવા માટે પ્રસ્તુત વિશ્લેષણ ખૂબ ઉપયોગી નીવડે છે.

‘ઉપસંહાર’રૂપ અંતિમ પ્રકરણમાં લેખિકાએ ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે સત્યશોધક, સમર્થ પ્રાજ્ઞપુરુષ, તત્ત્વનિષ્ઠ, સાધક અને ભક્તહૃદય તરીકે રજૂ કર્યા છે. ઉપાધ્યાયજી ભગવંતનાં આવાં અનેકવિધ સ્વરૂપનાં નવલાં દર્શન કરાવીને ભાવકના હૃદયમાં તેમના માટે અહોભાવ અને આદરભાવ વિકસાવવામાં લેખિકા અવશ્ય સફળ થાય છે એમ નિ:શંક કહી શકાય. અભ્યાસપૂર્ણ ટિપ્પણોએ પણ પુસ્તકની મૂલ્યવત્તાને અનેકગણી વધારી આપી છે.

સાચું કહું તો જ્ઞાનસાર અંગે પહેલાં પણ થોડુંક વાંચેલું હોવાથી કોઈ વિશેષ રસ વગર જ, માત્ર જોવા ખાતર જ આ પુસ્તક હાથમાં લીધું હતું. પરંતુ જોતાં જોતાં ખરેખર રસ પડી ગયો. બહુ ઓછાં પુસ્તકો આવી અભ્યાસપૂર્ણતા અને તેમ છતાં રસાળતા ધરાવતાં હોય છે. શ્રી માલતીબહેનને આ મહાનિબંધ માટે હાર્દિક ધન્યવાદ ઘટે છે.

એક વાત તો નક્કી છે કે ઉપાધ્યાયજી ભગવંતના ગ્રંથોનો આ રીતે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી અભ્યાસીવર્ગનો જૈન ધર્મ પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ ઘણો વ્યાપક બની શકે તેમ છે. ઉપાધ્યાયજીના અન્ય ગ્રંથોના પણ આવા તુલનાત્મક અને સર્વગ્રાહી અભ્યાસ કરાવનાર શોધગ્રંથો તૈયાર થાય તો ઉપાધ્યાયજીને વધુ ગંભીરતાથી અને વ્યાપક દૃષ્ટિકોણથી વિદ્યાજગત સમજી શકશે. આવાં પુસ્તકો જૈન સાહિત્ય સંપદામાં યશકલગી જેવાં શોભે છે.

* * *

सर्वग्राहि सारग्राहि निरीक्षणम्
विहङ्गमदृश्यम् - १७-१८

/ विजयमुक्ति-मुनिचन्द्रसूरी

श्रुतसंविभागः - १७ - १८ इति अङ्कद्वयं युगपदेव प्राप्तम्। सामान्यतः त्वरितमेव तद्विहङ्गावलोकनं भवति, परम् इदानीं विलम्बेन तद्विहङ्गावलोकनं जातं, कार्यान्तरव्यग्रत्वात्।

‘विनिवृत्तकुतर्कग्रह’ इति लेखे अपुनर्बन्धकानामपि कुग्रहः सम्भवति इति सम्यक् प्रतिपादितम्। इन्द्रभूतिप्रभृतीनां तथात्वं प्रतीयते एव।

‘भीमसेना-ऽर्जुन-वासुदेवाः’ इति समस्तपदस्य साधुत्वं निशीथ-भाष्य-विशेषचूर्णिद्वारा सम्यक् समर्थितम्। चूर्णि-सदृशे ग्रन्थे एवंविधा अपि विषया भवन्ति एतद् आश्चर्यं बहुमानं च जनयति।

‘आवश्यक्रियाना सुधारा’ इति लेखे गच्छाधिपैः श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः स्वयं काश्चित् शुद्धयो दर्शिता इति तेषां श्रुतरसिकत्वं ज्ञापयति। ‘भावतोऽर्चा नमामि’ इति पाठे हीरसौभाग्ये देवविमलगणिस्वोपज्ञटीकायाः साक्षित्वमपि दातुं शक्यम्। अर्चाशब्दः प्रतिमावाचकोऽप्यस्ति इति दर्शयितुं ‘जिनवरभव-नानां भावतोऽर्चा नमामि’ इति तत्र प्रदत्तमस्ति। तन्नाम तदानीमयमेव पाठः प्रचलितः स्यात्। अन्यहस्तलिखितग्रन्थेऽपि ईदृश एव पाठः दृष्टोऽस्ति अस्माभिः। ‘विशाललोचनदलम्’ इति सूत्रे प्रचलितपाठेऽपि ‘जिनेन्द्र-भाषितम्’ इति विशेष्यदलरूपेण साधयितुं शक्यमेव। भाषितं नाम वचनम्। ‘व्याहारो भाषितं वचः’ इति अभिधानचिन्तामणिनाममालायाम्। अत्र क्त-प्रत्ययः भावार्थकः। तेन ‘जिनचन्द्रवचनं दिनागमे नौमि’ इत्यन्वयः शक्य एव।

‘शान्तिमुद्धोषयित्वा’ इत्यत्र केचित् चिन्तयेयुः - ‘उद्धोषयित्वा’ इति पदस्य साधुत्वं कथं स्यात्? यतः सोपसृष्टधातौ क्त्वा-प्रत्ययस्य ‘यप्’ स्यात्। अतः ‘उद्धुष्य’ इति ‘उद्धोष्य’ इति वा स्यात्। अत्र कः समाधिः? अस्मद्दृष्ट्या इत्थं समाधातुं शक्यम् - ‘उद्धोष’ इति घञ्-प्रत्ययजनितः शब्दः भवतु। तेन नामधातुं विधाय ‘उद्धोषयित्वा’ इत्यस्य साधुत्वं कल्पयितुं शक्यं स्यात्। ‘आर्षं सन्दधीत, न तु विघटेत’ इति अस्मदीया काचिद् अक्षुण्णा परम्परा अस्ति।⁴³

‘उक्लिष्टमसंसृष्टे’ इति दशवैकालिकसूत्रस्थितपदस्य निशीथभाष्य-चूर्ण्याधारेण सम्यग् अर्थः उपपादितः।

‘अष्ट एव प्रभावकाः’ इति कश्चिद् अस्मदीयः संस्कारः, परमत्र अन्येऽपि प्रभावकाः सन्तीति ऐदम्प्राथम्येनैव ज्ञातम्।

स्त्यानर्द्धिनिद्रावतः अपि चरमशरीरित्वं स्यादिति ऊहितुमपि न शक्यं, परमत्र निशीथविशेषचूर्णि-पाठः स्पष्टः अस्ति। अतः अस्माभिः एतादृशेषु जीवेष्वपि योग्यता स्यादिति मत्वा न तेषु तिरस्कारपरैः भाव्यमिति इदं बोधयति।

गौतमस्वामिस्मरणं कृत्वा आहारार्थं मुनिः गच्छेद् इत्यत्र मुनिना श्रीवन्दनरुचिविजयेन अन्या अप्रचलितप्राया आर्या प्रदत्ता।

कुमुदचन्द्रविजयेन धर्मचक्रतीर्थविषयिणी जिज्ञासा उद्भाविता। (पृष्ठम् - ६७) अधुना मक्कास्थाने ‘काबा’ इत्यस्य अधः आदिनाथ-पादुका अस्ति, प्रतिवर्षं च सकृत् सा अभिषिच्यते जलादिभिः इति येन विधर्मीय-

⁴³ अस्मिन् एवाऽङ्के ‘उद्धोषयित्वा’ इत्यस्य साधुत्वं कथमिति लेखः एकेन मुनिना प्रेषितः अस्ति। सोऽपि अवलोकनीयो भवति।

श्रुतसंविभाग - १९

सकाशात् श्रुतमासीत् तेन अस्मभ्यं कथितमासीदिति स्मर्यते। हीरालाल दुग्गडवर्येणाऽपि स्वपुस्तके इयं कल्पना उद्धाविता अस्ति। अत्र तथ्यं कियदिति तु ते एव जानन्ति।

प्रभुवीर-भवविषयकं पठित्वा पण्डितमहाराजपुस्तके यत् पठितं तदत्र स्मर्यते - 'सप्तविंशतौ भवेषु एकत्र पञ्चेन्द्रियाः सर्वेऽपि भवाः स्युः, अन्यतः च एकेन्द्रियभवाः सर्वे स्युः। अत्र १००% दृष्ट्या इत्थम् अभिधातुं शक्यम् - ९९.९९% प्रतिशतं कालः एकेन्द्रियेषु गतः, अवशिष्टः कालः अतीवाऽल्प एव पञ्चेन्द्रियेषु गतः' इति। इदं सम्यगस्ति न वा? इति वयं न विद्वः। गणितविज्ञा एवाऽत्र प्रमाणम्।

मुनिश्रीशीलचन्द्र-निर्ग्रन्थचन्द्रविजयाभ्यां (पृष्ठम् - ८०) नीलवर्ण-विषयकम् अधिकं ज्ञापितम्।

'श्रुतशुद्धि'विभागः अत्यन्तमुपयोगी भविष्यति नूतनसंस्करणसमये संशोधकानाम्। अतः एव श्रुतसंविभागाङ्काः सङ्ग्रहणीयाः भविष्यन्ति।

'श्रुतसाहाय्यम्' इति नूतनविभागोऽपि प्राधीतानाम् उपकरिष्यति। यतः बहवः दुर्ज्ञेयप्रकरणे आगते एव मुह्यन्ति, पठनं च परिहरन्ति। अयं विभागः तेषां दीपस्तम्भायिष्यते।

'महारक्ताक्षी कोरोना' इति लेखः पठितपूर्वः अस्ति। शास्त्रार्थाः अत्र आधुनिकरूपत्वं गताः सन्ति।

'अमे वांच्युं०' इति विभागात् कानि कानि पुस्तकानि पठनार्हाणि सन्ति इति ज्ञास्यते।

*

अष्टादशे अङ्के सर्वेऽपि लेखाः सूक्ष्मेक्षिका-चिन्तनपूर्णानि सन्ति। अस्मादृशानां किञ्चिज्ज्ञानां कृते तु अन्धसमीपे दर्पणायमाना एव स्युः।

श्रुतसंविभाग - १९

कालशौकरिक अपि विभङ्गज्ञानवान् (पृष्ठम् - ३६) आसीदिति इदम्प्रथमतया एव ज्ञातम्।

‘एवकार०’ इति लेखे अन्ययोगव्यवच्छेद-अयोगव्यवच्छेद-अत्यन्तायोगव्यवच्छेद इत्यस्य भेदः सम्यक् प्रतिपादितः। सङ्क्षेपतः एकस्मिन् अपि वाक्ये इदं त्रयमपि ज्ञातुं शक्यम्। यथा - भगवान् महावीरः एव अस्ति - अन्ययोगव्यवच्छेदः। भगवान् एव महावीरः अस्ति - अयोगव्यवच्छेदः। भगवान् महावीरः अस्ति एव - अत्यन्तायोगव्यवच्छेदः। अस्मिन् क्रमशः अतिव्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवदोष-परिहारः अस्ति।

मुक्तिमण्डनविजयेन इतिहासलेखन-कृते सम्यग् मार्गदर्शनं विहितम्। परं तद् भूरिश्रमसाध्यमस्ति। पर्याप्तसमयसाध्यमपि तत्।

गर्हा इत्यस्य मृषावादत्वं कथम् उपपन्नं स्यात्? (पृष्ठम् - ५६) इति ‘सद्भ्यो हितं सत्यम्’ इति सत्यव्याख्या शास्त्रेषु श्रूयते। स्वगर्हं श्रुत्वा स रोषादिभाग् भवेत्। अतः तस्य अहितं स्यात्। अहिते जाते असत्यत्वम् आगतमेव। इति समाधातुं शक्यम्।

कपिलादासी प्रतिलाभयति एव न। अतः राजपिण्डग्रहणप्रश्न एव न उद्भवतीति कुमुदचन्द्रविजयेन सम्यक् प्रतिपादितम्।

कीदृशो नीलवर्णः? नीलवर्णः हरितवर्णः कथं जातः इत्यत्र साक्षि-पाठः सम्यग् भाति। (पृष्ठम् - ८०)

‘सिरिनिशीथसुतं पढमभागो’ इत्यस्य पुनःप्रकाशनार्हता सम्यक् प्रतिपादिता विदुषा त्रैलोक्यमण्डनविजयेन।

आगमपठन-निषेधविषयकं विदितम्। अस्मत्प्रगुरुदेवाचार्यश्री-विजयकनकसूरिभिः आणन्दश्रीजी-लाभश्रीजीप्रमुखाभ्यः आर्याभ्यः आगम-पठनानुज्ञा दत्ता आसीदिति श्रुतमस्ति।

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

વસન્તલાલ-કાન્તિલાલવર્યસ્ય બહૂનિ પુસ્તકાનિ સંયમ-શૈશવે પઠિતાનિ સન્તિ અત્યન્તં રુચિપૂર્વકમ્ - *જીવન જીવવા જેવું છે* ઇત્યાદીનિ। ઇત્યાદિકં સ્મર્યતે।

‘પાઠશાળા’વિષયે કિં વક્તવ્યમ્? આચાર્યવિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરીનાં લેખનશૈલી અત્યન્તમ્ આકર્ષિકા અસ્તિ। સરલા સતી અપિ હૃદયઙ્ગમા અસ્તિ। અદ્ભુતા એવ આસીત્ તેષાં સાહિત્યરુચિઃ।

* * *

વિશેષ પ્રતિસ્પંદ

 શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮ મળ્યું છે. ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ. બધા લેખકોને પણ ધન્યવાદ. આસાલિક સર્પ વગેરે લેખોમાં એક જ સ્થળે અલગ ગ્રંથોની વિવિધ વાતો - મતાતંત્રો મળી આવે એ વાચકને માટે ઓચ્છવની વાત છે. કૃત્રિકાપણ જેવું લાગે.

✓ આચાર્ય શ્રીવિજયમુનિચન્દ્રસૂરિજી મ.

 શ્રુતસંવિભાગ: જિનશાસનસ્ય શ્રુતગૌરવમિવ વૃદ્ધિં પ્રાપ્નોતિ। તસ્ય ભૂરિશોઽનુમોદનાઽસ્માભિઃ ક્રિયતે।

✓ મુનિ શ્રીઋષભચન્દ્રસાગર:

 શ્રુતસંવિભાગના માધ્યમથી અલગ-અલગ વિષયો પર વિચારણા થઈ રહી છે. તે વિચારણાઓમાં કેટલાક વિષયોની (જેમ કે, કલશની ચર્ચા, મહાવિદ્યેલ ક્ષેત્રમાં તીર્થંકર સંબંધી, સિંહાસનસંબંધી, નિગોદસંબંધી વગેરે) સારી વિચારણાઓ થઈ હતી. વિચારણાત્મક તે વિષયો જો નિર્ણયાત્મક થયા હોય તો તે અલગ-અલગ અંકોમાં છે. તો તેઓનું સંકલન થઈ એકસાથે કરી શકાતું હોય તો મહાત્માને એકસાથે જ વાંચવા મળી જાય.

✓ મુનિ શ્રીસૌમ્યપ્રભવિજયજી

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

 જ્ઞાનાચારનું સુંદર કાર્ય આપ મહાત્માઓ કરી રહ્યા છો. પ્રતોમાં અશુદ્ધિ દૂર કરી, સૂત્ર કુંડું કહ્યું... વગેરે આચારોના પાલન યથાર્થ રીતે બતાવવા દ્વારા જ્ઞાનની ઉપાસના, સમયનું શુદ્ધીકરણ અને પરંપરાએ મુક્તિને નજીક કરી રહ્યા છો. આવા ઉત્તમ કાર્ય બદલ સાધુવાદ.

✓ મુનિ શ્રીસિદ્ધસેનવિજયજી

 અનુમોદના માટે શબ્દો ફિક્કા પડે છે. લેખો + સંપાદન માટે મન મુકીને અથવા મન સાથે રાખીને ધન્યવાદ.

✓ મુનિ શ્રીન્યાયરત્નવિજયજી

 શ્રુતસંવિભાગના વાચન દ્વારા વિશેષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા અણઉકલ્યા જવાબો આના દ્વારા મળે છે. તે બદલ ખૂબ ખૂબ અનુમોદના.

✓ મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

 શ્રુતસંવિભાગ જ્યારે હાથમાં આવે છે ત્યારે મહેનત - ભોગ જોઈને ઝૂકી જવાય છે. શ્રુત - સૂઝ - ક્ષમતા સાક્ષાત્ મળ્યા વિના પણ ઓળખાઈ આવે છે.

✓ મુનિ શ્રીતીર્થતિલકવિજયજી

 શ્રુતસંવિભાગ મળ્યું. શાંતિથી તેનું અવગાહન કર્યું. ખરેખર યુવા મહાત્માઓનાં સૂક્ષ્મ ચિંતનને બિરદાવવા મારી પાસે કોઈ શબ્દો નથી... અવનવા વિભાગો પણ અદ્ભુત છે.

✓ મુનિ શ્રીરાજસુંદરવિજયજી

વ્યાહરામો વયં સ્વાગતં વાન્ધવાઃ!

/ મુનિ શ્રીયોગરત્નવિજયજી

હાલ જ શ્રુતસંવિભાગ- ૧૮ પ્રાપ્ત થયું. પૂર્વના ઘણા અંકોમાં ક્યારેક નજર ફેરવીને સંતોષ માણતા તો ક્યારેક ગમતા વિષયને વાંચી લેતા. પરંતુ લોકડાઉનમાં અન્ય વ્યસ્તતાના અભાવે નિરાંતે સંપૂર્ણ શ્રુતસંવિભાગનું વાંચન કરવાનું થયું. ...

શાસનહિતચિંતક પૂજ્ય આ. શ્રીવિજયરાજહંસસૂરિજી મ. ના અગ્રલેખે સંયમી અને સંયમની વાત મજાની કરી છે. દ્રવ્યાનુયોગના પદાર્થો તો અધ્યયનમાં લગાવી દે તેવા હોય છે. તો ચરણકરણાનુયોગ પણ મનનીય, ગણિતાનુયોગ ગણતાં જ રહો સાથે નોંધવા જેવો પણ, ધર્મકથાનુયોગ હંમેશાની જેમ નવીનતાથી સભર, જિજ્ઞાસા-સમાધાન ન ભુલાય - ન ચુકાય તેવાં - ટૂંકમાં આપશ્રીની તથા મિત્ર મુનિવરોની મહેનત અહીં આંખે વળગે છે.

વિશેષ અંક - ૧૮ માં કેટલાક પ્રશ્નો સંબંધી અભિપ્રાય જણાવવા માટે જણાવેલ છે તે સંબંધી એક વાચક શ્રમાણ તરીકે લખી રહ્યો છું.

→ સંપૂર્ણ શ્રુતસંવિભાગ ગમે છે. તેમાંય દ્રવ્યાનુયોગ, સંશોધન, અગ્રલેખો વધુ ગમે છે.

→ ઉમેરો કરવાના વિષયમાં એટલું જ કે અંકમાં સમાવિષ્ટ લેખોના લેખકોના કાયમી સંપર્કસૂત્ર લેખાંતે અથવા અંકના અંતે ૧ પૃષ્ઠ પર આપવામાં આવે તો તે તે લેખસંબંધી વિચારણા - વિશેષ જિજ્ઞાસાદિની પૃચ્છા માટે સરળતા રહે. અને પરસ્પર અન્ય વિષયો માટે પણ પદાર્થોની આપ-લે થઈ શકે. (આ અંકથી જ આ સૂચનનો અમલ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો છે. - સં.)

→ કોઈ એક ગ્રંથને લઈને તેના વિશેષ પદાર્થોની સમજૂતી સળંગ લેખના માધ્યમથી આપવામાં આવે તો અભ્યાસી મુનિવરોને તે ગ્રંથ તથા ગ્રંથગત વિશેષ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

પદાર્થનો પૂર્ણ પરિચય પ્રાપ્ત થશે. સાથે તેના જેવા અન્ય ગ્રંથોના વાચન-સંશોધન માટે પ્રેરણા મળશે.

→ લેઆઉટ સંબંધી પરિવર્તનની જરૂરિયાત જણાતી નથી. કારણ કે માલ જ સુંદર છે. પછી પેકિંગ માટે ચિંતા-ચિંતનની આવશ્યકતા જણાતી નથી.

→ શ્રુતસંવિભાગ રૂઢ થયેલ વાતોમાં સંશોધનાત્મક અભ્યાસ માટે આગમપરંપરા અને ગુરુપરંપરાના તુલનાત્મક અભ્યાસ અર્થે અને સહવર્તી મુનિવરો સાથે જ્ઞાનગોષ્ઠી માટે માત્ર ઉપયોગી નહીં, પણ ઉપકારી સાબિત થયું છે.

→ અનેક મુનિઓના ભાવિમાં જે ભાગ ભજવનાર છે તેના ભવિષ્ય માટે શું કહી શકાય, કરી શકાય? હાલ તો શ્રુતસંવિભાગ કાયમી બની રહે તેવા પ્રયત્નો કરવા યોગ્ય જણાય છે. જે માટે વધુ ને વધુ પ્રચાર-પ્રસાર, શક્ય તેટલા વધુ મુનિવર્યો લેખક યા વાચક તરીકે જોડાય તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. સામાન્યતઃ આપણે ત્યાં સાધ્વીજી ભગવંતોને પરીક્ષાયોજનામાં વધુ રસ હોય છે. માટે સ્પર્ધાત્મક નહિ, પરંતુ સર્જનાત્મક રીતે એનું આયોજન પણ થઈ શકે.

→ સાંપ્રત ચિંતન માટે દરેક અંકમાં વિશિષ્ટ આચાર્ય ભગવંતને આમંત્રિત કરાય અને તેઓ તે તે વિષયમાં પોતાનું ચિંતન રજૂ કરે તો તે ઘણું વિચારણીય તથા આદેય બનશે તેવો વિશ્વાસ છે. મારે મન હાલ આમ જ કરવા યોગ્ય જણાય છે. શ્રુતસંવિભાગ માટે હિતાવહ છે.

→ શ્રુતશુદ્ધિ માટે કરવા યોગ્ય એક કામ એ છે કે જે જે ગ્રંથની શુદ્ધિનું લિસ્ટ બનાવાય છે તે તેના લેખક-પ્રકાશકને પહોંચાડાય. સાથે તેમની અનુમતિ સહ જ તે શ્રુતશુદ્ધિમાં મુકાય - છપાય તે યોગ્ય છે. શુદ્ધિ સાથે આગળ-પાછળ થતી - લખાતી કોમેન્ટ ક્યારેક ચર્ચાનો વિષય બને છે માટે આ વિષયમાં જરૂર વિચારશો ને ઘટતું કરશો તેવી વિનંતિ. (આ સૂચન ખૂબ યોગ્ય છે. આ અંગે શ્રુતશુદ્ધિ વિભાગ સાથે સંબંધિત નવા નિયમો સંવાદમાં રજૂ થયા છે તે જોશો. - સં.)

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

→ યોગદાન આપવાની વાતમાં તન-મન-ધન બધું હાજર છે, શ્રમ અને સમય પણ - શ્રુતસંવિભાગના નામે. ...

→ કોઈપણ કાર્ય આર્થિક વ્યવસ્થા વિના શક્ય નથી. હાલ શું વ્યવસ્થા છે તે ખ્યાલ નથી. પણ હવે પછી દરેક અંકના લાભાર્થી તરીકે નામ લઈ શકાય યા વાર્ષિક યોજના બનાવી શકાય. જૈન જગતના તમામ સામયિકોમાં આમ ચાલે છે. માટે આમ કરવામાં કોઈ આપત્તિ જણાતી નથી. ઊલટાનું અલગ-અલગ ગુરુવર્યોના વિશેષ પ્રસંગાદિની સ્મૃતિ અર્થે શિષ્ય-ભક્તાદિને શ્રુતભક્તિનો કાર્યલાભ થશે અને તેઓ પણ શ્રુતસંવિભાગ થી પરિચિત થશે. આ આયોજનમાં શ્રમણનો હસ્તક્ષેપ જો ઈચ્છનીય ન હોય તો તે સંબંધી કાર્ય જવાબદાર વ્યક્તિના શિરે મુકી શકાય. તે પણ યોગ્ય જ છે. સાધુ પ્રેરક તો બની જ શકે છે.

→ વર્ષાંતે પ્રકાશિત અંકોનું વોલ્યુમ બનાવી વિશેષ જ્ઞાનભંડારમાં પહોંચતું કરવામાં આવે તો ભાવિ પેઢી માટે પ્રાપ્ય તથા ઉપયોગી બનશે.

*

／ મુનિ શ્રીપ્રેમહંસવિજયજી

☞ શ્રુતસંવિભાગ ખૂબ જ સુંદર રીતે ચાલી રહેલ છે. ખરા અર્થમાં શ્રમણ તેમજ તેના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ-પ્રગતિ થઈ રહી છે.

આ પરિપત્ર ચાલુ કરવા પાછળ ઉદ્દેશ એ જ હતો કે શ્રમણોને શાસ્ત્રાભ્યાસ દ્વારા મળતા જ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન થાય, ભગવંતો નજીક આવે અને મૈત્રીભાવની વૃદ્ધિ થાય. Touchwood કે આ આશય જળવાઈ રહ્યો છે. પણ કોઈકવાર એવું લાગે છે કે શ્રુતસંવિભાગ માં જે પણ પદાર્થોની રજુઆત થાય છે તે વિચારણાત્મક હોય છે, નિર્ણયરૂપ નહીં. છતાં પણ પોતપોતાની વાતને પ્રમાણિત કરવા માટે નિર્ણયાત્મક વલણ થતું હોય તેવું લાગે છે. પોતાના પરિવાર-ગ્રુપની પરંપરા એનો માત્ર નિર્દેશ થાય તે વધુ યોગ્ય લાગે પણ પોતાની માન્યતા સમષ્ટિગત બને તેવી વિચારધારા તો ન જ કરી શકાય. ... કોઈ પણ લેખ હોય તેમાં

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

શાસ્ત્ર, પરંપરા, જીવ્યવહાર - આ બધું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું હોય છે. પોતાના પરિવારમાં શું ચાલે એ વાત બધાને જણાવવી કેટલી યોગ્ય? અને આ બધામાં તો મતાંતર રહેવાના જ.

દરેકના શાસ્ત્રીય સંદર્ભ ન પણ મળે. પણ પરંપરા તો મહાન જ કહેવાય.

કોઈક મહાત્મા આ પરિપત્રમાં પોતાને થયેલો આનંદ પણ વહેંચવા માટેની ભાવના ન ધરાવે. કોઈ કારણસર લખતા બંધ થઈ જાય.

શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિજી ફરમાવે છે કે સર્વે નયો એ મિથ્યા છે પણ સર્વે નયોનો સમન્વય એ સમ્યક્ છે, એ જ શાસન છે. શ્રુતસંવિભાગમાં પણ તેમ જ રહે તો સારું કે બધા મહાત્માઓ જોડાઈ રહે. બધા જ પદાર્થોની રજુઆત સમતોલનપૂર્વક થાય અને પોતાની વિચારધારાનો આગ્રહ ન રહે. શાસ્ત્ર - પ્રાચીન પરંપરા પણ જળવાઈ રહે.

જો કે આપણા સૌનું લક્ષ્ય એ જ છે કે શ્રુતસંવિભાગના માધ્યમથી પદાર્થોને જોવા - મુલવવાની દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય. નહીં કે અન્યની વાતોનું - માન્યતાઓનું ખંડન-મંડન થાય. દરેકની વાત આપેક્ષિક સત્ય જ હોય છે.

*

મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી

આ વખતે અભિપ્રાય જણાવવા પૂછ્યું છે. આમ તો શ્રુતસંવિભાગના દરેક વિભાગો વાંચવા તો ગમે જ છે. પણ તેમાં દ્રવ્યાનુયોગાદિ, જિજ્ઞાસા-સમાધાન, પત્રચર્યા વાંચવાનું વધારે ગમે. તેમજ સાથે સંશોધન, ઈદમત્ર ચિન્ત્યમ્, સાંપ્રત ચિંતન આ વિષયો એવા છે કે જેમાં વધારે રસથી વાંચવાની ઈચ્છા થાય. કેમકે લેખ લખનાર મુનિ પોતાની તર્કશક્તિ અને અનુભવથી વિષયોને પીરસતા હોય છે. અને એમાં હમેશાં નવું જ મળતું હોય છે. અને સાથે સાથે અમુક વાર એવી વાતો પર સ્વયં ચિંતન કરવાનું થયું છે. કેમકે, મુનિશ્રી અલગ જ મીમાંસાથી લખતા હોય. તે વાત દરેકના મગજમાં બેસે પણ ખરી, ન પણ બેસે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯

અમુક વાર મિત્ર મુનિવરો આવા વિષયો વાંચવાના ટાળતા હોય છે, પણ તેમ ન કરવું જોઈએ. આપણે પણ સ્વયં વિચારણા કરી આપણી ચિંતનશક્તિને ખીલવી શકીએ છીએ. અમુક મિત્રોએ એ પદાર્થોનો અભ્યાસ કર્યો નથી હોતો. અથવા કર્યો હોય પણ હમણાં સ્મૃતિમાં નહીં હોવાથી પણ વાંચવાનો રસ ધરાવતા નથી હોતા. જેમકે, નય, નવ્યન્યાય કે દાર્શનિક બાબતો. પણ મારું માનવું એમ છે કે તે વાંચવું જોઈએ અને સહવર્તીઓને વાંચવાની પ્રેરણા કરવી જોઈએ. તેનાથી રુચિ થશે, સમજણ આવશે અને જ્ઞાનવૃદ્ધિ થશે.

શ્રુતસંવિભાગમાં નવા વિભાગોમાં ૧. અધ્યાત્મસમીક્ષાનો વિભાગ ઉમેરવો જોઈએ. તેમાં અધ્યાત્મ સાથે ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગની ઊંડી વાતો કે નવી વાતો મુકી શકાય. તેમજ આ વિષયને લગતા ઘણા ગ્રંથો આપણી પાસે છે. તો તેનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે. તથા

૨. વ્યવહાર-નિશ્ચયમીમાંસા - આ વિભાગ ઉમેરી શકાય. જેમાં કોઈ એક પદાર્થ કે વિષય પર વ્યવહાર નય અને નિશ્ચય નયથી મીમાંસા કરી શકાય. તથા અત્યારે શાસનમાં વ્યવહારથી અનુષ્ઠાન કે ક્રિયા વધારે છે. સાથે નિશ્ચયની દૃષ્ટિ સંકુચિત હોય તેવું લાગે છે. નિશ્ચયના ગ્રંથો પણ ઘણા છે.

શ્રુતસંવિભાગ અમારા અભ્યાસમાં સહાયભૂત થતું આવ્યું છે અને હજુ પણ સહાયરૂપ થાય છે.

શ્રુતસંવિભાગના આગળના લગભગ ૧ થી ૬-૭ અંકો બાઈન્ડિંગ વગર માત્ર છૂટા પેપર પર પ્રકાશિત થયા છે. તો તે દરેકને એક કે બે ભાગમાં હાલની જેમ ક્વરપેજ સહિત પ્રકાશિત થઈ શકે તો સારું, જેથી તેનો સારી રીતે સંગ્રહ થઈ શકે. કેમકે, બધા મુનિ મહાત્માઓની મહેનત અને અભ્યાસનું નવનીત તેમાં સમાયેલ છે.

શ્રુતસંવિભાગ અને તેને સંલગ્ન યોજનાઓમાં અમારું યોગદાન તો રહેવાનું જ. સ્વાધ્યાયાદિ પણ અત્યારે એ જ રીતે થઈ રહ્યો છે. છતાં પણ આપને યોગ્ય લાગે તો વધારે સહાયભૂત થવા સૂચન કરી શકો છો.

* * *

श्रुतवधामश्री

अनेकान्ततत्त्वमीमांसा १ - ३ स्वोपज्ञ-अनेकान्ततत्त्वमीमांसाप्रभा-वृत्तिप्रकाशिता

कर्ता + वृत्तिकर्ता - श्रीविजयनेमिसूरीश्वराः,
सम्पादनम् - विजयशीलचन्द्रसूरि-शिष्यः मुनि-त्रैलोक्यमण्डनविजयः,
प्रकाशनम् - अभ्युदय-शिक्षणनिधिः - भावनगरम्, सं. २०७६,
पृष्ठानि - ४४८ + ५५६ + ४६८ = १४७२, मूल्यम् - १५०० रु.

*

अनेकान्ततत्त्वमीमांसा - इति नाम्नैव यथा ज्ञायते तथा अस्मिन् ग्रन्थे अनेकान्तवादस्य - स्याद्वादस्य विषये मीमांसा सञ्जाता अस्ति। एकतः प्रमेय-तत्त्वस्वरूपस्य द्रव्यषट्कस्य विषये चर्चा, अपरतस्तु तत् प्रमेयतत्त्वं ज्ञातुम् उपयुक्तानि साधनानि - प्रमाणम्, नयः, निक्षेपः च - इत्येतानि अधिकृत्य विशदा विचारणा अस्य ग्रन्थरत्नस्य मुख्यं परिमाणद्वयम्। अत्र उपसर्जनीभूता विषयाः तु अनेके, परम् अनेकान्तवादस्य सर्वैरपि विचार-बिन्दुभिः सह प्रस्तुतीकरणमस्य ग्रन्थस्य प्रधानीभूतं लक्ष्यं समस्ति।

प्राचीनया सूत्रात्मकशैल्या रचितमिदं प्रकरणम्। लाघवं, गाम्भीर्यम् - इत्यादिभिः सूत्रात्मकग्रन्थानां गुणैः समृद्धिभाजनमिदम्। किञ्च, वृत्तावपि विद्या-पिपासूनां कृते निरूपणीयानां पदार्थानां सरलं प्रस्तुतीकरणमपि वर्तते, तेन साकं विद्वत्तल्लजानां मोदाय नव्यन्यायशैल्या गहनतमं परिष्करणमपि विद्यते। कर्तुः प्रगाधस्य पाण्डित्यस्य च्छविः रचनायां सहजतया अङ्किता जाता अस्ति। समग्रेऽपि ग्रन्थे अवलोकिते सति पूर्वकालीनस्य कस्यचिद् महर्षेरियं कृतिरिति अनुभवो नितान्तं जायते।

ग्रन्थोऽयं अध्यायचतुष्के, षोडशसु पादेषु, ३४७ सूत्रेषु विस्तृतो अस्ति। ग्रन्थगतविषयाणां सामान्या तालिका अत्र प्रस्तुता अस्ति। विस्तृताया विषयसूच्याः कृते भागत्रयस्याऽपि विषयानुक्रमः अवश्यं विलोकनीयो भवति। अनुक्रमोऽयं भवन्तम् आश्चर्यान्वितं कुर्याद् यद् कियन्तो विषया रचनाकारेण अत्र गुम्फिताः सन्ति!

श्रुतसंविभाग – १९

तालिका

अध्यायः	पादः	सूत्रसङ्ख्या	मुख्यः विषयः
१	१	१३	प्रमाणसामान्यलक्षणस्य निरूपणम्
	२	१५	प्रमाणसामान्यलक्षणस्य परीक्षा
	३	१९	ज्ञानस्वरूपस्य परीक्षा
	४	१२	लक्षणस्य स्वरूपम्
२	१	५१	प्रत्यक्षप्रमाणम्
	२	३८	अनुमानादीनि परोक्षप्रमाणानि
	३	२१	आगमप्रमाणम्
	४	२७	प्रमाणाभासादि
३	१	१९	नयः
	२	१५	नयाभासादि
	३	१५	निक्षेपः
	४	१२	कथा
४	१	१६	द्रव्यनिरूपणम्
	२	१८	अजीवद्रव्याणि
	३	३६	जीवादीनि सप्ततत्त्वानि
	४	२०	पुद्गलस्वरूपम्

नेयं सर्वथा मौलिकी रचना। स्वयं कर्ताऽपि नैव तथा निवेदयति। रचना-यामस्यां सभाष्य-वृत्ति तत्त्वार्थसूत्रम्, स्याद्वादरत्नाकरः, सन्मतितर्कस्य वादमहार्णववृत्तिः, महोपाध्यायानां न्यायखण्डखाद्यादिग्रन्थनिकरः – इत्यादीनां बहूनां प्राचीनानां शास्त्राणां पुरस्कारो वर्तते एव। ध्यानपात्रं त्वेतद् यद् यतो यतो यत् किञ्चिद् गृहीतं तत् सर्वमपि सुस्पष्टमत्र निर्दिष्टं समस्ति। कर्तुः वास्तविक्याः प्रतिभाया निर्णय एव यदि ग्रन्थावलोकने प्रयोजनं तर्हि विशालपरिमाणात्मिका सङ्कलनशक्तिः, सरलं स्पष्टीकरणं, व्यवस्थिता प्रस्तुतिः, सन्दर्भमधिकृत्य उपयोगितां पुरस्कृत्य च तत्त्वानां निरूपणं – इमे चत्वारो बिन्दवः निधातव्या इति आहत्य प्रतिभाति।

प्रायः वैक्रमीये १९७५ संवति रचितमिदं प्रकरणमिति अनुमीयते। तन्नाम रचनाया वर्षशतकादनन्तरमयं ग्रन्थ ऐदम्प्राथम्येन प्रकाशमानीतोऽस्ति।